

М. М. Фіцула

Педагогіка вищої школи

Навчальний посібник

**Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів**

(Лист № 14/18.2—685 від 17.03.2006 р.)

У навчальному посібнику розкрито загальні засади педагогіки вищої школи, теорії навчання і виховання студентської молоді, управління навчально-виховним процесом у вищому навчальному закладі, а також сутність, зміст і завдання процесу навчання, методи, форми і засоби його організування, сучасні навчальні технології з урахуванням новітніх тенденцій розвитку суспільства. Детально йдеться у ньому про фізичне, трудове, моральне, естетичне виховання. Окреслено загальні особливості економічного, правового, антинаркогенного, гендерного виховання. Містить завдання і запитання, короткий термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів.

Рецензенти:

доктор педагогічних наук, професор *А. В. Вихрущ*;
доктор педагогічних наук, професор *М. І. Сметанський*;
доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент
АПН України *Г. В. Терещук*

Зміст

1. Загальні засади педагогіки вищої школи		
1.1. Предмет і завдання педагогіки вищої школи		
Педагогіка вищої школи як наука		7
Зв'язки педагогіки вищої школи з іншими науками		9
Завдання педагогіки вищої школи на сучасному етапі		11
1.2. Логіка і методика педагогічного дослідження		
Сутність, категорії, принципи і етапи педагогічного дослідження		13
Методи науково-педагогічного дослідження		19
1.3. Студент вищого навчального закладу як об'єкт і суб'єкт навчання і виховання		
Загальна характеристика і класифікація студентів вищого навчального закладу		32
Професійне самовдосконалення майбутніх фахівців		41
1.4. Викладач вищого навчального закладу		
Педагогічна діяльність викладача вищого навчального закладу		45

	Вимоги до особистості викладача вищого навчального закладу	53
	Педагогічна майстерність викладача вищого навчального закладу	57
	1.5. Система вищої освіти в Україні	
	Загальні засади побудови системи вищої освіти в Україні	59
	Напрями вдосконалення вищої освіти і Болонський процес	66
	Структура системи вищої освіти в Україні	69
	Управління вищою освітою	72
2. Основи дидактики вищої школи	2.1. Сутність процесу навчання у вищій школі	
	Дидактика як галузь педагогіки вищої школи	76
	Сутність і структура процесу навчання	79
	Структура діяльності суб'єктів навчального процесу	80
	Закономірності і принципи дидактики вищої школи	86
	2.2. Зміст освіти у вищій школі	
	Ступеневість вищої освіти	93
	Нормативні документи, що визначають зміст вищої освіти	96
	Навчальний план, навчальна програма і підручник вищої школи	99
	2.3. Методи і засоби навчання у вищому навчальному закладі	
	Особливості методів навчання у вищому навчальному закладі	105
	Засоби навчання у вищій школі	111
	2.4. Форми організації навчання у вищій школі	116
	Лекції, методика їх підготовки і проведення	117
	Семінарське заняття, методика його підготовки і проведення	127
	Практичне заняття, методика його підготовки і проведення	133
	Лабораторне заняття, методика його підготовки і проведення	142

Факультативи, спецкурси і спецсемінари як форми організування навчання	144
Самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів	148
Науково-дослідна робота студентів (НДРС)	159
Навчальна і виробнича практика студентів	167

2.5. Сучасні технології навчання у вищому навчальному закладі

Диференційоване навчання у вищій школі	171
Проблемне навчання у вищій школі	178
Ігрові технології навчання	184
Інформаційні технології навчання	191
Кредитно-модульна система організації навчального процесу	199
Особистісно орієнтоване навчання у вищій школі	210

2.6. Контроль

за навчально-пізнавальною діяльністю студентів

Компоненти, функції і види контролю	213
Методи і форми контролю успішності студентів	219
Оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів	226

3. Виховна робота зі студентською молоддю

3.1. Сутність процесу виховання

Процес виховання, його завдання, етапи і управління ним	232
Закономірності і принципи виховання	237

3.2. Основні напрями виховання студентської молоді

Моральне виховання студентів	241
Трудове виховання студентів	246
Економічне виховання студентів	251
Правове виховання студентів	255
Антинаркогенне виховання студентів	264
Екологічне виховання студентів	269
Естетичне виховання студентів	273
Фізичне виховання студентів	277

Підготовка студентів до сімейного життя.	283
Гендерний аспект виховання	

3.3. Методи і форми виховання	291
у вищому навчальному закладі	
Загальні методи виховання	292
Форми виховної роботи	299

3.4. Куратор академічної групи	
Функції і завдання куратора	
академічної групи	303
Методика виховної роботи куратора	
в академічній групі	306

4. Управління вищим навчальним закладом

4.1. Наукові засади управління	
вищим навчальним закладом	
Завдання, напрями діяльності	
і структура вищого навчального закладу	311
Принципи управління	
вищим навчальним закладом	315
Структура управління	
вищим навчальним закладом	317
Органи громадського самоврядування	
у вищих навчальних закладах	323
Студентське самоврядування	324

4.2. Методична робота	
у вищому навчальному закладі	
Зміст методичної роботи	
у вищому навчальному закладі	328
Керівництво методичною роботою	
у вищому навчальному закладі	329
Форми методичної роботи	
у вищому навчальному закладі	331
Короткий термінологічний словник	335
Література	341

1.

Загальні засади педагогіки вищої школи

1.1. Предмет і завдання педагогіки вищої школи

Серед галузей педагогіки, зосереджених на педагогічних проблемах дорослих, швидко розвивається педагогіка вищої школи, яка розкриває закономірності, принципи навчально-виховного процесу у вищих навчальних закладах, специфічні проблеми здобуття вищої освіти.

Педагогіка вищої школи як наука

Потреба в розробленні наукових основ педагогіки вищої школи зумовлена специфікою навчально-виховної діяльності вищих навчальних закладів, яка полягає у підготовці фахівців певного профілю відповідно до нахилів студентів і потреб народного господарства. Змістом цієї підготовки є опанування студентами, які мають загальну середню освіту і певний соціальний досвід, спеціальних наук, оволодіння відповідними фаховими вміннями та навичками.

Педагогіка вищої школи — наука про закономірності навчання і виховання студентів, а також їх наукову і професійну підготовку як фахівців відповідно до вимог держави.

Предметом педагогіки вищої школи є процес формування духовно багатого, свідомого, гідного громадянина,

спеціаліста вищої кваліфікації різних галузей народного господарства, науки, техніки, культури, освіти тощо.

Педагогіка вищої школи, що виникла на базі загальної (шкільної) педагогіки, розглядає вищі рівні навчання та виховання дорослої людини. Вона тісно пов'язана передусім з науками психолого-педагогічного циклу:

- історією педагогіки, яка вивчає педагогічні ідеї та системи освіти в їх розвитку;

- віковою педагогікою (дошкільною, шкільною, педагогікою дорослих (андрологією)), що досліджує закономірності навчання й виховання, організаційні форми і методи навчально-виховного процесу стосовно різних вікових груп;

- дефектологією, зосередженою на вивченні форм і методів навчання людей з фізичними та розумовими вадами (сурдопедагогіка (грец. *surdus* — глухий), тифлопедагогіка (грец. *tuphlos* — сліпий), олігофренопедагогіка (грец. *olugos* — малий і *phren* — розум), логопедія (грец. *logos* — слово і *paideia* — виховання, навчання));

- професійними педагогіками, що вивчають закономірності, здійснюють теоретичне обґрунтування, розробляють принципи, технології виховання і навчання людини, орієнтованої на конкретну професійну сферу діяльності;

- порівняльною педагогікою, що досліджує закономірності функціонування і розвитку освітніх і виховних систем в різних країнах шляхом зіставлення;

- соціальною педагогікою, що вивчає закономірності та механізми становлення і розвитку особистості в процесі здобуття освіти і виховання в різних соціальних інститутах, а також соціально орієнтовану діяльність освітніх, наукових, культурних та інших закладів, установ і соціальних служб, які сприяють формуванню соціальної активності дітей та молоді в процесі розв'язання політичних, економічних та інших проблем суспільства;

- гендерною (англ. *gender*, від грец. *genos* — рід) педагогікою, що функціонує як сукупність підходів, спрямованих на формування статевої поведінки в суспільстві;

- частковими, або предметними, методиками, які досліджують закономірності викладання і вивчення конкретних навчальних дисциплін у навчальних закладах всіх типів.

Категорії як найбільш загальні поняття науки в різних галузях педагогіки не різняться за назвами (виховання,

навчання, освіта). Однак вони мають свою специфіку залежно від того, який ступінь навчання розглядають. Різняться певною мірою методи виховного впливу на особистість, які застосовують у школі і вищому навчальному закладі. Саме спільність категорій уможливило включення педагогіки вищої школи до системи педагогічних наук, а специфіка цих категорій є основою становлення педагогіки вищої школи як самостійної галузі досліджень і практики.

Підготовка фахівця з вищою освітою передбачає виховання, професійну освіту і навчання. Під вихованням студентської молоді розуміють формування протягом навчання у вищому навчальному закладі морально-психологічної готовності самовіддано працювати за обраним фахом. Освіта студентів передбачає володіння загальними і професійними знаннями, виробничими вміннями і навичками згідно з профілем. Навчання студентів охоплює весь процес фахової підготовки спеціаліста з вищою освітою, знання якого завжди можуть бути застосовані на практиці.

Джерелом розвитку педагогіки вищої школи є педагогічна спадщина минулого; сучасні педагогічні дослідження проблем педагогіки вищої школи (збагачують педагогічну думку новими ідеями з питань удосконалення навчально-виховного процесу у вищій школі); передовий педагогічний досвід (дає змогу визначити певні закономірності, які живлять нові теорії, концепції, прогнози); зарубіжний педагогічний досвід (критично осмислений, збагачує педагогічний процес інноваціями).

Використання означених джерел у розвитку педагогіки вищої школи дає змогу не лише враховувати нові освітньо-виховні проблеми, що постають перед суспільством, а й оптимально поєднувати традиції і новаторство у сфері вищої освіти.

Зв'язки педагогіки вищої школи з іншими науками

Педагогіка вищої школи, як і інші галузі загальної педагогіки, може розв'язувати поставлені завдання лише у взаємодії з іншими науками. Зміцнюючи й удосконалюючи ці зв'язки, педагогіка запозичує й інтерпретує відповідно до предмета свого дослідження ідеї інших наук, які допомагають глибше проникнути в суть навчання і виховання та розробляти їх теоретичні основи. Так, *філософські*

науки дають змогу педагогіці вищої школи визначити суть і цілі виховання, об'єктивно врахувати дію загальних закономірностей розвитку суспільства, надають оперативну інформацію про зміни, які відбуваються в науці й суспільстві, сприяють коригуванню спрямованості виховання. Наприклад, нині формується нова галузь філософської науки — філософія освіти, розвиток якої зумовлений передусім еволюцією основних філософських концепцій про роль людини у світі. Згідно із сучасними філософськими концепціями Людина стає центром наукової картини світу. У цьому контексті потребує осмислення проблема «олюднення Людини» (академік І. Зязюн) у сфері освіти, проблема її гуманізації. З огляду на це поступово має відбуватися перехід сучасної педагогічної системи на нову, гуманістичну, парадигму, в центрі якої перебуватиме особистість студента (йдеться про матеріальні і духовні цінності, спрямовані на розвиток індивідуальності).

Особливе значення для педагогіки вищої школи має її зв'язок із *психологією*, яка вивчає загальні закономірності і механізми функціонування психіки людини, її особистісного формування, розвитку, самоактуалізації, різноманітних психічних, психологічних і соціально-психологічних зв'язків і залежностей. Педагогіка обґрунтовує гуманістичні прийоми, способи та форми навчання й виховання. Кожний розділ педагогіки ґрунтується на відповідному розділі психології (наприклад, дидактика — на закономірностях функціонування пізнавальних, емоційних, вольових і мотиваційних процесів людини; теорія виховання — на психології особистості та психології групи; теорія управління навчально-виховним закладом — на психології управління). Інтеграція наук сприяє виникненню суміжних галузей, наприклад педагогічної психології, яка зосереджена на вивченні психологічних закономірностей, умов, чинників і механізмів навчання та виховання.

Як наукова дисципліна педагогіка користується психологічними знаннями для виявлення, трактування, систематизації педагогічних фактів. Так, результати педагогічної діяльності вивчають з допомогою діагностик (тестів, анкет тощо). Дані психології беруть до уваги під час складання навчальних тестів, програм, написання підручників і навчальних посібників.

Педагогіка тісно пов'язана із *фізіологією*. Для розуміння механізмів управління фізичним і психічним розвитком студентів важливо знати закономірності життєдіяль-

ності організму загалом і окремих його систем. Наприклад, знання закономірностей функціонування нервової системи дає змогу педагогіці конструювати розвивальні, навчальні технології, інструментарії, що сприяють оптимальному розвитку особистості.

Останнім часом посилився зв'язок педагогіки з *медициною*. Зумовлено це передусім процесами гуманізації виховання, а також серйозними проблемами, пов'язаними із здоров'ям громадян країни. На стику екології, біології, медицини, психології виникла спеціальна наука про здоров'я — *валеологія*. Медиками і педагогами виявлено низку причин нервових захворювань: перевантаженість навчальними завданнями, несправедливі оцінки, грубе ставлення до студентів тощо. Все це вимагає удосконалення педагогічного процесу з урахуванням рекомендацій медицини.

Оскільки педагогіка вищої школи є наукою соціальною, актуальні її зв'язки із *соціологією* — наукою про становлення, розвиток і функціонування суспільства, його елементів, соціальних відносин і процесів; про механізми і принципи їх взаємодії. Соціологічні дослідження, а також дані статистики, допомагають виявити тенденції та закономірності явищ, пов'язаних із навчанням і вихованням студентів.

Нові можливості для дослідження процесів виховання і навчання відкриває перед педагогікою *кібернетика*. Використовуючи її дані, педагогічна наука розробляє закономірності, способи і механізми управління навчальним процесом.

Послугується педагогіка і відомостями юриспруденції, економіки, екології, етнографії, етнології, історії, технічних наук, водночас збагачуючи їх своїми відкриттями.

Зв'язки педагогіки вищої школи з іншими науками зумовлені спільністю їх об'єктів і реалізуються як взаємовплив, взаємодія, взаємопроникнення.

Завдання педагогіки вищої школи на сучасному етапі

Розвиваючись у єдності теоретичних і практичних аспектів, педагогіка вищої школи ставить перед собою такі основні завдання:

— вироблення методологічних, теоретичних, методичних засад професійної освіти в сучасній педагогіці;

- формування концепцій змісту освіти і процесу навчання для різних типів вищих навчальних закладів (з урахуванням тенденцій розвитку відповідних галузей науки, техніки, культури);
- визначення закономірностей становлення особистості в умовах вищого навчального закладу;
- вироблення концептуальних засад проектування освітніх систем інноваційного типу;
- розв'язання проблем гуманізації та гуманітаризації вищої освіти на сучасному етапі;
- теоретичні обґрунтування моделі випускника в умовах багаторівневої вищої освіти;
- розроблення педагогічних основ професійного становлення викладача вищої школи;
- педагогічне забезпечення функціонування екстернату у вищому навчальному закладі;
- теоретичні та методичні засади розроблення державних стандартів вищої освіти;
- педагогічні технології у вищій школі: теоретичні основи і проектування;
- інтеграція навчальних курсів, поєднання індивідуальних, групових і колективних форм навчальної діяльності;
- розроблення теоретичних і методичних засад блочно-модульної організації навчання у вищому навчальному закладі;
- порівняльне вивчення розвитку вищої освіти в освітніх системах різних країн;
- диференційований підхід у навчанні як засіб професійного та особистісного розвитку студентів;
- організування самостійної роботи студентів вищого навчального закладу в умовах нової парадигми вищої освіти;
- розроблення дидактичних концепцій розвитку творчих здібностей студентів;
- демократизація навчального процесу;
- організування наукової діяльності майбутніх фахівців;
- формування пізнавальних інтересів студентів у процесі професійної підготовки;
- визначення шляхів навчально-виховної роботи з обдарованими студентами;
- формування педагогічної майстерності викладача вищого навчального закладу;
- педагогічна діагностика в системі вищої освіти;

— вироблення теоретичних засад відбору контингенту студентів вищих навчальних закладів і наукових засад підготовки фахівців вищої кваліфікації в аспірантурі та докторантурі.

Реалізація завдань педагогіки вищої школи відбувається у процесі її теоретичних пошуків, реальної педагогічної практики, постійної спрямованості на її удосконалення, на відповідність реаліям сьогодення.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте сутність предмета педагогіки вищої школи.
2. Яке місце педагогіки вищої школи в системі педагогічних наук?
3. Доведіть зв'язок педагогіки вищої школи з іншими складовими педагогічної науки.
4. У чому полягає необхідність зв'язків педагогіки з іншими науками?
5. Які завдання педагогіки вищої школи на сучасному етапі?

1.2. Логіка і методика педагогічного дослідження

Пізнання психолого-педагогічних закономірностей процесу навчання і виховання в умовах вищої школи залежить від того, на якому методологічному, теоретичному, методичному і практичному рівнях ґрунтуються педагогічні дослідження.

Глибоке розуміння суті педагогічних явищ, інноваційне розв'язання різного рівня педагогічних завдань неможливе без оволодіння методами науково-педагогічного дослідження, ознайомлення з логікою дослідницького процесу, досвіду аналізувати і передбачати його розвиток.

Сутність, категорії, принципи і етапи педагогічного дослідження

Розбудова національної системи вищої освіти активізувала педагогічні пошуки практичних працівників навчальних закладів, які володіють логікою і методикою пошуково-дослідної роботи.

Сутність педагогічного дослідження. Педагогіка як наука розвивається завдяки пошуково-дослідній роботі, тобто педагогічним дослідженням.

Педагогічне дослідження — процес формування нових педагогічних знань; вид пізнавальної діяльності, спрямований на розкриття об'єктивних закономірностей навчання, виховання і розвитку.

Педагогічне дослідження має на меті виявлення об'єктивних закономірностей навчання, виховання і розвитку особистості. Воно спрямоване насамперед на вивчення предметної діяльності особистості як головного джерела її соціального формування і виховання.

У педагогіці здійснюються фундаментальні і прикладні педагогічні дослідження. *Фундаментальні дослідження* покликані розкрити сутність педагогічних явищ, знайти глибоко приховані засади педагогічної діяльності, дати їй наукове обґрунтування. *Прикладні дослідження* охоплюють питання, безпосередньо пов'язані з практикою.

Здійснюючи педагогічні дослідження, необхідно враховувати такі особливості педагогічних явищ і процесів: неоднозначність перебігу (результати навчання, виховання і розвитку залежать від багатьох чинників); їх неповторність (під час повторного дослідження педагог працює вже з іншим «матеріалом», навіть попередні умови не вдається зберегти); участь у педагогічних процесах людей усіх вікових категорій (тому експерименти, що суперечать моральності й етичним нормам, забороняються); об'єктивні висновки у процесі дослідження можливі лише за умови багаторазових спостережень.

Результати науково-педагогічних досліджень повинні відповідати таким вимогам: суспільна актуальність; наукова новизна; теоретична й практична значущість; наукова об'єктивність і достовірність; доступність висновків і рекомендацій для використання їх в інших конкретних наукових дослідженнях або в практичній діяльності; визначення міри, меж і умов ефективного застосування отриманих результатів.

Важливими умовами забезпечення ефективності педагогічних досліджень є:

— вибір найактуальнішої теми дослідження, що значною мірою забезпечить її успішне виконання; тема повинна відзначатися новизною, спрямованою на пошук ще не розв'язаних сучасною наукою проблем;

— спрямованість методики і організації дослідження на відкриття нових наукових фактів, закономірностей педагогічних явищ;

— пошук шляхів оптимізації навчально-виховного процесу, способів регулювання і управління поведінкою вихованців на основі моральних принципів;

— послідовне використання системно-структурного підходу, оскільки явище навчання і виховання має складний характер, характеризується неоднозначністю, динамічністю, значною варіативністю результатів;

— використання комплексної методики, адекватної факторам становлення особистості та її соціальної сутності.

Категорії педагогічного дослідження. До категоріального апарату педагогічного дослідження відносять: конкретно сформульовану педагогічну проблему і тему; об'єкт, предмет, гіпотезу, мету; завдання дослідження. *Наукова проблема* — це загальне завдання (теоретичне або практичне), що потребує розв'язання, але шляхи, методи і наслідки цього невідомі. Вона може бути сформульованою як *тема* дослідження. Наукова проблема розв'язується у процесі експериментальних досліджень (теоретичних або практичних) із застосуванням нових методів, засобів навчання або спеціально створених і побудованих комплексних структур.

Об'єктом дослідження є сукупність споріднених елементів, один з яких — *предмет дослідження*. Тобто об'єкт і предмет пов'язані між собою як ціле та його частина, як множина та її одиниця, як система та її компонент, як рід і вид понять або явищ об'єктивної реальності. Іншими словами, та об'єктивна реальність, яка на певний момент перебуває в полі зору теоретичної чи практичної діяльності дослідника, є об'єктом, а ті властивості й відношення об'єкта, які досліджуються з певною метою і дістають наукове пояснення, є предметом.

Один і той самий об'єкт може досліджуватися в різних аспектах. Тому визначення предмета слід розуміти як вирішення певного ракурсу дослідження, як припущення про найсуттєвіші для вивчення обраної проблеми характеристики об'єкта. Важливою вимогою є відповідність предмета об'єкту дослідження. Об'єктом чи предметом педагогічного дослідження виступає педагогічний процес та студент (викладач) як суб'єкт діяльності в ньому. Дотримання цієї вимоги допомагає обґрунтовано

сформулювати *мету дослідження*. Як правило, вона полягає у підвищенні ефективності процесів навчання і виховання (в широкому розумінні — педагогічного процесу загалом).

Загальна мета дослідження конкретизується у *завданнях*, сукупність яких дає уявлення про те, що слід зробити для їх досягнення. Вони, з одного боку, розкривають сутність теми розв'язання, а з іншого — знаходять своє тлумачення у висновках, які фіксують і узагальнюють результати виконання. Єдиного стандарту у формулюванні завдань немає, але найчастіше вони пов'язані з виявленням сутності, природи, структури об'єкта.

Об'єкт, предмет, мета і завдання окреслюють ту галузь педагогічної діяльності, яка досліджуватиметься у науковій роботі, але не розкривають обраний автором принциповий шлях реалізації поставленої проблеми. Він розкривається у провідній науковій ідеї, яка формулюється у вигляді *гіпотези* (грец. hypothesis — основа, припущення) *дослідження*. Зміст гіпотези повинен бути конкретним, відповідним до мети, об'єкта і предмета дослідження.

За структурою складовими гіпотези є два елементи: передбачення (визначення нового стану або процесу існування предмета дослідження) і припущення (умови, засоби, методи, виконання і врахування яких зумовлює перехід предмета дослідження у цей стан).

Логіка формулювання змісту гіпотези може бути *індуктивною* (передбачає визначення змісту гіпотези на основі сукупності фактів, отриманих у процесі проведених досліджень), *дедуктивною* (полягає у формулюванні тези на основі аналізу відомого загального положення), *комплексною* (має елементи передбачення перших двох підходів).

З огляду на тип дослідження виокремлюють теоретичні та емпіричні гіпотези. За основу *теоретичних гіпотез* беруть наукові закономірності, методологічні положення, логічні судження, аргументовані прогнозування, фундаментальні знання не лише з педагогіки, а й інших суміжних наук (психології, соціології тощо). *Емпіричні гіпотези* ґрунтуються на результатах попереднього практичного досвіду, що нерідко набувається шляхом проб і помилок.

Гіпотезу не можна будувати, виходячи з очевидних істин, вона завжди передбачає пошук чогось нового в теорії

та практиці. Кожну гіпотезу підтверджують фактами, аргументами, що перетворює її з припущення на достовірне знання. Для цього розробляється методика дослідження, яка має бути адекватною обраному предмету, меті та завданням наукового пошуку.

Принципи організації педагогічних досліджень. Ефективність педагогічного дослідження зумовлюється дотриманням певних принципів (О. Цокур):

— принцип об'єктивності. Він виключає однобічність, суб'єктивізм і упередження щодо підбору та оцінювання фактів, передбачає використання таких методів та процедур, які дають змогу одержати максимально достовірне знання про предмет дослідження;

— принцип врахування неперервних змін, розвитку досліджуваних явищ. Він обумовлений діалектичною природою педагогічного процесу, постійним розвитком досліджуваних явищ від одного стану до наступного;

— принцип виділення основних факторів, які визначають кінцевий результат. Із значної кількості факторів, які впливають на педагогічний процес, необхідно вибрати головні, визначальні, які й стануть предметом розгляду;

— принцип врахування об'єктивних суперечностей, що притаманні педагогічним явищам та процесам. Передбачає, насамперед, вивчення й усунення існуючих суперечностей освітньої діяльності;

— принцип єдності історичного та логічного. Сутність його у врахуванні історії розвитку об'єкта, його сучасного стану та перспектив подальшого розвитку;

— принцип концептуальної єдності педагогічних досліджень. Він полягає у поясненні досліджуваних явищ, виходячи з єдиних позицій, розуміння сутності та закономірностей навчально-виховного процесу;

— принцип співвідношення досягнутого рівня з моделлю, метою. Результати дослідження оцінюють з позиції поставленої мети, ідеалу, перспектив розвитку навчально-виховного процесу;

— принцип єдності дослідницького і навчально-виховного процесів. Педагогічне дослідження завжди повинно бути вписане в реальний процес навчання та виховання, сприяти їх вдосконаленню і запобігати впровадженню негативних результатів;

— принцип поєднання аспектного і цілісного підходів. Різноплановість предмета педагогічного досліджен-

ня робить неможливим його безпосереднє пізнання як єдиного цілого. Дослідник змушений вивчати лише окремі факти, що водночас передбачає можливість і необхідність розгляду об'єкта з інших позицій, реального оцінювання результатів дослідження як часткових, співвіднесення їх з даними, отриманими при вивченні досліджуваного явища в інших аспектах;

— принцип системності. Педагогічні процеси і явища завжди системні. Специфіка системи не вичерпується особливостями складових елементів, а пов'язана насамперед з характером їх взаємодії між собою. Дослідник ставить за мету вивчити характер і механізми цих зв'язків.

Методологічні засади педагогічного дослідження. Отримання наукових знань про педагогіку значною мірою залежить від підходу дослідника до об'єкта пізнання. Цей підхід обумовлюється системою методологічних засад, яку утворюють:

— філософська методологія, що виражає світоглядну інтерпретацію результатів наукової діяльності, форм і методів наукового мислення у відображенні дійсності;

— опора на загальнонаукові принципи, форми, підходи до відображення дійсності (системний підхід, моделювання, статистична картина світу);

— конкретна наукова методологія (сукупність методів, форм, принципів у конкретній науці);

— дисциплінарна методологія, що стосується частини науки (дидактика);

— методологія міждисциплінарних досліджень.

Етапи педагогічного дослідження. Організовуючи дослідження конкретної педагогічної проблеми, слід дотримуватися певної послідовності:

1. Визначення проблеми дослідження.

2. Ґрунтовне вивчення встановлених наукою фактів, положень, висновків. Вивчаючи літературні джерела, з'ясовують головну ідею, позицію автора та особливості наукового доробку з досліджуваної проблеми. Важливо також простежити причину та логіку полеміки автора з іншими дослідниками, особливості його аргументації, виробити власну думку щодо авторської позиції.

3. Вивчення практики організування навчально-виховного процесу. У процесі аналізу літератури про досвід вищих навчальних закладів слід з'ясувати, що у розв'язанні цієї проблеми викладачеві вдається найкраще, з якими труднощами він стикається; типові недоліки в його роботі, їх причини тощо.

4. Формулювання гіпотези (наукового припущення), ймовірного висновку дослідження.

5. Здійснення експериментальної роботи.

6. Вивчення передового досвіду з досліджуваної проблеми.

7. Зіставлення експериментальних даних з масовою практикою.

8. Узагальнення результатів дослідження, формулювання наукових висновків, доведення або спростування гіпотези.

9. Оформлення результатів дослідження.

Процес і результати науково-педагогічного дослідження фіксуються різними способами. Для цього вироблено певні типи документації: анкети, плани спостереження, здійснення педагогічних експериментів, втілення результатів дослідження у практику, магнітофонні записи, фотокартки, кінострічки; протоколи обговорення навчальних занять і виховних заходів та ін.; описи досвіду роботи вищих навчальних закладів, статистичні дані, математичні обчислення тощо.

Методи науково-педагогічного дослідження

У процесі педагогічного дослідження, організованого з метою отримання нових фактів, використовують систему методів науково-педагогічного дослідження.

Метод науково-педагогічного дослідження — шлях вивчення і опанування складних психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання і виховання.

Методи педагогічного дослідження поділяють на три групи: методи емпіричного дослідження, методи теоретичного дослідження і методи кількісного оброблення результатів.

Емпіричні методи педагогічного дослідження. Ця група методів спрямована на пізнання дійсності. До неї належать педагогічне спостереження, опитування (бесіда, інтерв'ю, анкетування), аналіз змісту педагогічної документації і результатів діяльності, рейтинг, тестування, експертна оцінка, педагогічний експеримент.

Педагогічне спостереження. Це спеціально організоване, цілеспрямоване сприйняття педагогічного процесу в звичайних умовах. Об'єктом спостереження є дії та вчинки студентів і викладачів. Спостереження дає змогу ви-

вчати почуття, вольові, моральні якості людини. Воно результативне, якщо зовнішній характер поведінки та внутрішній світ людини співвідносяться на основі наукових знань. Наприклад, вивчення частоти звертання студента до певних джерел інформації (кіно, радіо, телебачення, художньої літератури, фахової літератури, лекції) привело дослідників до висновку, що тільки спеціалізація цілей і «поліфункціоналізм», тобто задоволення низки потреб за допомогою звертання до одного джерела, дають можливість підсилити ефект впливу джерела інформації на особистість.

Спостереження повинно мати чітку мету, план, проводитися систематично, у різних умовах діяльності. Воно, на відміну від експерименту, припускає невтручання, тому є трудомістким, тривалим і результативним. Спостерігач бачить явища в природних умовах, що дає змогу точніше їх сприйняти і охарактеризувати. При вивченні деяких питань метод спостереження виявляється єдиною можливістю, наприклад вивчення уваги на заняттях, переживань студентів, що одержали на іспиті двійку та ін.

Педагогічне спостереження повинно відбуватися за дотримання певних правил, вимог і послідовності:

- визначення завдань і мети;
- вибір об'єкта, предмета і педагогічної ситуації;
- вибір способу спостереження, що найменше впливає на досліджуваний об'єкт і найбільше забезпечує збір необхідної інформації;
- вибір способів реєстрації того, що спостерігається (як вести записи);
- оброблення та інтерпретація отриманої інформації (який результат) (О. Цокур).

З огляду на статус дослідника спостереження класифікують на *включене* (дослідник стає членом тієї групи, у якій ведеться спостереження) і *невключене* (збоку); за ознаками способу проведення — на *відкрите* і *приховане* (інкогніто); за тривалістю його проведення — на *короткочасне* (проводиться протягом нетривалого часу), *безперервне* (передбачає постійне, детальне вивчення педагогічного процесу для одержання цілісного уявлення про нього) і *дискретне* (з перервами і регулярними повторами через певний проміжок часу).

У педагогіці поширений *метод самоспостереження*, який дає змогу проникнути у внутрішні сфери життєдіяльності особистості. Його застосування потребує відповідної інструкції. Результати самоспостереження, що ма-

ють суб'єктивне забарвлення, завжди порівнюють з більш об'єктивними даними педагогічного спостереження, а також з дослідними матеріалами, добутими іншими науковими методами (опитування, експеримент тощо).

Як і кожний метод наукового дослідження, спостереження має свої особливості. Позитивним є те, що воно дає фактичний матеріал про природний перебіг педагогічних процесів. Однак цей метод характеризується певним суб'єктивізмом інтерпретації отриманої інформації, а також доступністю лише вибіркової перевірки. Для перевірки правильності зроблених висновків щодо спостереження застосовують такі прийоми:

- проведення кількох спостережень із зіставленням добутих даних;
- порівняння результатів спостереження з думками практиків;
- дискусійне обговорення результатів спостереження;
- сувору фіксацію процесу дослідження.

Опитування. До цієї групи методів відносять бесіду, інтерв'ю, анкетування. Вони характеризуються спільною ознакою: за їх допомогою дослідник дізнається про судження, мотиви дій, потреби, інтереси, позиції, погляди, смаки респондентів.

У процесі *бесіди* опитуваних і дослідник є учасниками діалогу, в якому відбувається взаємний обмін думками. Бесіда проводиться у довільній формі. Дослідник лише визначає загальну тему, основні етапи та межі її обговорення, окреслює стрижневі питання і висуває припущення щодо можливих результатів опитування.

На відміну від бесіди *інтерв'ю* є системою заздалегідь підготовлених запитань, які дослідник ставить опитуваному, утримуючись від власних коментарів. Таким чином інтерв'юер не впливає на думку свого співрозмовника. За кількістю учасників виділяють *індивідуальне* (одна особа) і *групове* (кілька осіб) *інтерв'ю*. За формою інтерв'ю буває *стандартним* (відбувається за суворо розробленим текстом), *творчим* (передбачає певну свободу запитань і відповідей на них), *глибоким* (межує з особистісно-довірливою бесідою).

У проведенні інтерв'ю досліднику слід уникати типових помилок:

- ситуативних (неправильно вибрано місце і час розмови; опитуваного не попереджено, він поспішає, не може зосередитись);

— соціологічних (вік інтерв'юера не влаштовує опитуваних; у розмові дослідник припускається мовленнєвих огріхів, не володіє технікою опитування);

— психологічних (інтерв'юер упереджено ставиться до опитуваного, оцінює добуті результати за стереотипом, навіть нейтральні відповіді сприймає тенденційно). Щоб подолати психологічну настороженість, до проведення опитування залучають одного з його учасників. Після попереднього інструктажу він виступає в ролі інтерв'юера.

Анкетування проводиться у формі письмового опитування. За кількістю охоплення опитуваних виокремлюють *повне і вибіркове анкетування*; за характером спілкування — *особисте та заочне*; за формою здійснення — *групове та індивідуальне*; за способом вручення анкет — *поштове і роздавальне*.

Структура анкети, як правило, складається з трьох частин: вступної, основної, демографічної. У *вступній частині* вказують наукову установу, що проводить дослідження, завдання анкетування, гарантії анонімності відповідей, правила заповнення анкет. *Основна частина* формується із запитань, які дають інформацію про певні факти, події, мотиви, думки, оціночні судження респондентів у галузі досліджуваної проблеми. *Демографічна частина* містить паспортні характеристики опитуваних: вік, ступінь освіти, кваліфікацію тощо.

Анкети поділяють на *відкриті* (довільні відповіді на запитання), *закриті* (можливий вибір відповідей обмежується заздалегідь підготовленими варіантами), *напіввідкриті* (крім запропонованої відповіді, можна висловити власну думку), *полярні* (передбачають одну з полярних відповідей: «так» — «ні», «добре» — «погано»). Для отримання більш точних даних користуються анкетами закритого типу. Особливість їх у тому, що відповіді легше зіставити і статистично обробити.

З метою вивчення мистецьких смаків, інтересів і уподобань респондентів застосовують *звукову анкету*, тобто демонстрування окремих фрагментів, що репрезентують слухачам зразки музичних творів.

Аналіз змісту педагогічної документації і результатів діяльності. До педагогічних документів належать рукописи, друковані видання, стерео- і відеозаписи. Їх поділяють на дві групи. *Перша група* охоплює документи, які були підготовлені без участі дослідника (протоколи вчених рад, конференцій, екзаменів тощо). До неї належать також звіти, щоденники викладачів і студентів, за-

писи академконцертів, сценарії виховних заходів. До *другої групи* належать документи, що були підготовлені за дорученням дослідника: творчі роботи, реферати, фіксація поглядів викладача на педагогічні проблеми тощо.

Документи, як правило, лише висвітлюють певне педагогічне явище без його характеристики і оцінювання. Але таке об'єктивне знання важливе для розуміння контексту зафіксованої ситуації і є необхідним первісним матеріалом.

Виокремлюють ще *офіційні документи*, до яких відносять державні постанови з питань культури та освіти, архівні матеріали, листи на радіо і телебачення, газетно-журнальну періодику тощо. Вони дають досліднику соціологічну інформацію, необхідну для обґрунтування і констатації багатьох педагогічних проблем.

Аналіз документів може бути *якісним* (передбачає опис документів, їх класифікацію та інтерпретацію) і *кількісним* (визначається поняттям «контент-аналіз» чи «кількісна семантика»; за його допомогою можна встановити частоту використання певних термінів, виступів окремих персоналій, висловлених ідей тощо).

Методи аналізу результатів діяльності називають *проективними*. Їх застосовують для вивчення результатів творчих завдань: *конструктивних* (намалювати картинку, написати оповідання на задану тему, пояснити нечіткі малюнки); *додаткових* (придумати закінчення історії, мелодії тощо); *експресивних* (інсценувати пісню, придумати сюжет гри); *рольових* (участь в ігрових ситуаціях, драматизаціях, театралізованих постановках).

Рейтинг. Суть його полягає в оцінюванні окремих сторін педагогічної діяльності компетентними суддями (експертами). Перед експертами ставлять певні вимоги: компетентність (знання сутності проблеми); креативність (здатність творчо розв'язувати завдання); позитивне ставлення до експертизи; відсутність схильності до конформізму (наявність власної думки, здатність відстоювати її); наукова об'єктивність; аналітичність і конструктивність мислення; самокритичність.

Тестування. Це система психолого-педагогічних завдань, спрямованих на дослідження окремих рис і якостей людини. Існує кілька класифікацій тестів:

— за природою оцінювання якостей: *тести успішності, тести здібностей та індивідуальні тести*;

— за формою подачі завдань: *вербальні* (побудовані на основі завдань, виражених у словесній формі) і *невербальні* (у формі різноманітних наочних і слухових образів).

Тести застосовують для визначення рівня знань або вмінь, здобутих індивідом у певній галузі навчальної чи професійної діяльності.

Неодмінними вимогами до тестування є:

— обов'язковий для всіх комплекс випробовувальних завдань;

— чітка стандартизація зовнішніх умов, у яких здійснюється тестування;

— наявність більш-менш стандартної системи оцінювання та інтерпретації результатів;

— використання під час оцінювання середніх показників результатів тестування.

Запитання і відповіді до тестів мають бути лаконічними, чіткими і точними.

У процесі тестування досліджуваний повинен зафіксувати свої відповіді у формі, яка полегшує підрахунок отриманих даних, складання таблиць, оцінювання результатів опитування. Залежно від виду тесту використовують різні засоби фіксації відповідей: тестові картки, бланки, в яких відповідь фіксується записом потрібного номера, знаками «плюс» або «мінус», відповідною цифрою тощо; картки з тестами, в яких треба заповнити пропуски, внести доповнення; картки, які заповнюються за допомогою технічних засобів.

Експертна оцінка. З її допомогою досліджують педагогічні проблеми, які не піддаються формалізації. Цей метод поєднує опосередковане спостереження і опитування із залученням до оцінювання явищ найкомпетентніших фахівців.

Різновидом експертизи є метод *педагогічного консиліуму* — колективне оцінювання даних особистості та прогнозування її подальшого розвитку.

Педагогічний експеримент. Цей вид педагогічного дослідження здійснюють за допомогою методів емпіричного пізнання. Основна мета експерименту полягає у перевірці теоретичних положень, підтвердженні робочої гіпотези та всебічному вивченні теми дослідження. Тому його вважають одним із способів одержання нового педагогічного знання.

Педагогічний експеримент визначають як дослід або спостереження явища у спеціально створених умовах, що дає змогу стежити за його перебігом, керувати ним, відтворювати щоразу при повторенні цих умов. Суттєвою ознакою експерименту є активне втручання дослідника в діяльність об'єкта педагогічного пошуку.

За умовами проведення експерименти класифікують на природні та лабораторні. *Природний експеримент* про-

водять у звичній, природній обстановці навчально-виховного процесу, яку дослідник не може принципово змінювати залученням нового фактора педагогічного впливу. Це обмежує можливості експериментального пошуку. Однак результати є готовими для безпосереднього впровадження у педагогічний процес. *Лабораторний експеримент* здійснюють шляхом ізоляції явища, щоб якомога повніше дослідити дію активного фактора педагогічного впливу. Штучність лабораторного експерименту, умови його проведення не дають змоги переносити отримані результати в навчально-виховний процес без додаткової їх перевірки в природних умовах.

З огляду на мету виокремлюють констатуючі, пошукові та формуючі експерименти. *Констатуючий експеримент* спрямований на вивчення педагогічного явища в умовах дії існуючих факторів, тобто тих, які були визначені до експерименту і не змінювались. *Пошуковий експеримент* — це особливий вид експерименту, під час якого дослідник не знає факторів, що впливають на педагогічний процес, і проводить його розвідку для отримання первинної інформації. У педагогіці до такого експерименту вдаються рідко. *Формуючий експеримент* має на меті довести, завдяки яким факторам можна досягти необхідних результатів навчально-виховного процесу.

Усі види педагогічного експерименту будуть результативними, якщо їх сплановано відповідно до вимог вірогідності, надійності, репрезентативності здобутих даних. До того ж проводити їх необхідно поетапно. Науковці (В. Алфімов, В. Зверев, А. Капто, І. Поташник) виокремлюють такі етапи педагогічного експерименту:

1. Діагностичний. Це аналіз стану педагогічного процесу щодо ракурсу досліджуваної проблеми, виявлення і формулювання суперечностей, що потребують негайного усунення за допомогою нових методик, технологій, структур, нового функціонального механізму, тобто етап виявлення проблеми й обґрунтування її актуальності.

2. Прогностичний. На цьому етапі визначають мету, її декомпозицію серед завдань експерименту; вибудовують моделі нової технології (методика, структура, система заходів тощо); формулюють гіпотезу, прогнозують очікувані позитивні результати, а також можливі збитки, втрати, негативні наслідки тощо, визначають компенсаційні механізми (заходи, резерви тощо). Іншими словами, це етап розроблення розгорнутої програми експерименту.

3. Організаційний. Цей етап передбачає складання програми експерименту, забезпечення умов для її реалізації, підготовку матеріальної бази експерименту, розподіл управлінських функцій у дослідно-експериментальній роботі, організацію спеціальної підготовки кадрів, що беруть участь в експериментальній роботі, створення методичного забезпечення їхньої діяльності тощо.

4. Практичний. Полягає він у здійсненні вихідних діагностичних зрізів, що констатують стан досліджуваного явища; реалізації нової технології (методики, системи заходів тощо); відстеженні специфіки досліджуваного процесу; вимірюванні проміжних (поточних) результатів; коригуванні випробовуваної освітньої технології; здійсненні контрольних діагностичних зрізів.

5. Узагальнювальний. Зорієнтований він на оброблення здобутих емпіричних даних, співвіднесення результатів експерименту з поставленими цілями і завданнями, аналіз усіх результатів, коригування гіпотези, моделі нової технології відповідно до кінцевих результатів, оформлення й опис процесу і результатів експерименту.

6. Упроваджувальний. Цей етап полягає у поширенні і впровадженні в роботу різних педагогічних колективів нової освітньої технології або методики як керованого процесу.

Методи теоретичного педагогічного дослідження. До теоретичних методів педагогічного дослідження відносять індукцію і дедукцію, аналіз і синтез, порівняння, класифікацію, абстрагування і конкретизацію, уявний експеримент.

Індукція і дедукція. *Індукція* (лат. *inductio* — представлення, проведення) є методом наукового пізнання, спрямованого на з'ясування причинно-наслідкових зв'язків між педагогічними явищами, узагальнення емпіричних даних на основі логічних припущень від конкретного до загального, від відомого до невідомого. Індуктивні знання мають імовірнісний характер, бо завжди виражають припущення про існування певної закономірності. Вірогідність такого припущення перевіряють експериментальним дослідженням. Тому індукція є обов'язковою складовою педагогічного експерименту, що допомагає визначити причинність досліджуваних явищ. Вона відкриває шлях розвитку знання від емпіричного до теоретичного рівня, виступає способом створення педагогічних концепцій, які є результатом узагальнення одиничних спостережень.

Основою *дедукції* (лат. *deductio* — відведення) є наукові положення і постулати, що не вимагають дослідно-експериментального підтвердження, а сприймаються як

аксіоми. Дедукція дає вірогідні знання, оскільки іде від загального до конкретного.

У педагогічних дослідженнях, крім аксіоматичного дедуктивного методу, використовують і *гіпотетично-дедуктивний*, специфіка якого полягає в зіставленні загальних положень з емпіричними фактами, що підтверджують правильність зроблених висновків. Саме так будується пояснювальна частина гіпотези, яка є дедуктивним припущенням про наслідки досліджуваних педагогічних явищ, що емпірично перевіряють у процесі експерименту.

У педагогічному процесі індукція і дедукція постають як діалектична єдність пізнання загального та конкретного: індукція виявляє окреме як загальне, а дедукція виводить окреме із загального.

Аналіз і синтез. Ці два методи наукового пізнання теж існують в єдності і взаємодії. *Аналіз* — це уявне або фактичне розкладання цілого на частини. За допомогою аналізу виділяють і досліджують окремі ознаки предмета чи явища. Це дає змогу вивчити їх структуру, відокремити суттєві ознаки від несуттєвих, розкрити різнобічні зв'язки предмета з іншими предметами педагогічної реальності, з'ясувати властиві йому протиріччя. Однак виявлені в такий спосіб ознаки є недостатніми, оскільки їх досліджують окремо і не зіставляють. Щоб розглянути їх як елементи цілого, використовують *синтез*, що встановлює єдність складових предмета дослідження.

Методи аналізу і синтезу застосовують для визначення проблеми пошуку, наукової концепції, розроблення гіпотези тощо.

Порівняння. Це метод зіставлення досліджуваних предметів і встановлення їх подібності або відмінності. На *рівні чуттєвого пізнання* педагогічної реальності порівняння фіксує зовнішню подібність або відмінність, на *рівні раціонального* — подібність або відмінність внутрішніх зв'язків, що сприяє виявленню закономірностей, розкриттю сутності матеріалу, що вивчається, тощо.

Для досягнення правильних результатів у процесі порівняння слід зіставляти тільки однорідні об'єкти і поняття, порівнювати предмети за суттєвими ознаками.

Класифікація. Цей метод використовують на початкових стадіях дослідження. Він дає змогу упорядкувати і класифікувати педагогічні явища на основі їх однорідності, сприяючи подальшому науковому пізнанню. Продуктивність класифікації залежить від вибору критеріїв, за якими її здійснюють. Нечіткість такого вибору унеможливорює чітку характеристику змісту явищ і процесів, які вивчають.

Аналізуючи заходи, зібрані факти, роботу, дослідник використовує й *узагальнення*. Воно припускає логічний перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального судження, знання, оцінки. Узагальнене судження, будучи більш глибоким відображенням дійсності, дає змогу проникнути в сутність заходів, явищ і в такий спосіб оцінити діяльність педагогів із принципових позицій.

Абстрагування і конкретизація. Під *абстрагуванням* розуміють процес уявного виокремлення певної властивості або ознаки предмета з метою більш глибокого його вивчення. Існує два види абстрагування: *узагальнювальне* (виділення у багатьох предметах загальних однакових рис) та *ізолююче* (не потребує вивчення багатьох предметів, оскільки дослідник аналітично вирізняє потрібну властивість одного з предметів і зосереджує на ній увагу).

Граничним видом абстрагування є *ідеалізація*, яка ґрунтується на послідовному максимальному ізолюванні досліджуваної властивості від супутніх факторів, внаслідок чого створюються уявні ідеальні об'єкти, яких не існує у педагогічній реальності.

Конкретизація полягає в наданні предмету конкретно-го вираження. Це дає змогу точніше охарактеризувати об'єкт, врахувати структурні та функціональні зв'язки його компонентів.

Уявний експеримент. У такому експерименті на основі теоретичних і емпіричних знань створюється ідеальний об'єкт, який далі співвідноситься з педагогічною дійсністю та імітує ті ситуації, що могли існувати в реальному експерименті. У цьому типі експерименту виділяють три етапи: формулювання завдань і створення експериментальної ситуації; формування уявної моделі експерименту; прогнозування та аналіз можливих експериментальних результатів. Він є ефективним методом планування та осмислення дослідної роботи, що дає змогу виявити найважливіші для наукового пізнання зв'язки об'єкта вивчення.

Методи кількісного оброблення результатів педагогічного дослідження. Використовують їх для кількісного аналізу фактичного матеріалу, отриманого у процесі дослідження. Ці методи надають процесу дослідження чіткості, структурованості, раціональності, ефективності при опрацюванні великої кількості емпіричних даних. Широко використовують такі їх види:

Реєстрування. Передбачає воно виявлення певної якості в явищах певного класу і обрахування її за наявніс-

тю або відсутністю (наприклад, кількість скоєних студентами негативних вчинків).

Ранжування. Сутність його полягає у розміщенні зафіксованих показників у певній послідовності (зменшення чи збільшення), визначенні місця в цьому ряду об'єктів (наприклад, складання списку студентів залежно від рівня успішності та ін.).

Моделювання. Воно спрямоване на створення і дослідження *наукових моделей* — смислово представленої і матеріально реалізованої системи, яка адекватно відображає предмет дослідження (наприклад, моделює оптимізацію структури навчального процесу, управління навчально-виховним процесом тощо), є засобом теоретичного дослідження педагогічних явищ через уявне створення (моделювання) життєвих ситуацій; допомагає пізнати закономірність поведінки людини у різних ситуаціях.

Залежно від засобів побудови моделі поділяють на матеріальні та уявні. До *матеріальних* належать моделі, втілені у металі, склі тощо. З їхньою допомогою вивчають структуру, характер, сутність об'єкта. До *ідеальних моделей* відносять наочно-образні, вербальні, знакові та математичні моделі.

Побудова моделі, як правило, спрощує та узагальнює оригінал. Це сприяє упорядкуванню і систематизації інформації про нього. Кожна модель має фіксувати найголовніші риси об'єкта вивчення. Дрібні фактори, зайва деталізація, другорядні явища ускладнюють саму модель і перешкоджають її теоретичному дослідженню.

Метод вимірювання. Педагогічні дослідження потребують використання методів математичної статистики. Вже на початку дослідження треба знати, які параметри педагогічного об'єкта вивчатимуться, методику їх актуалізації, засоби збору та фіксації спостережень, техніку обчислення. Тобто розроблення експериментальної методики слід починати з передбачення кінцевого результату, якому мають бути підпорядковані всі попередні процеси.

Для всіх вимірювань (певні відповідності між явищами, що вивчаються, і числами) використовують кілька шкал. Найпростішою є *шкала найменувань*. Її складають наданням об'єктам вивчення цифрових позначень. *Шкала порядку* дає змогу вирізняти ступінь виявлення певних властивостей чи ознак об'єктів, їх співвідношення («більше — менше», «краще — гірше»). Цю шкалу застосовують для врахування якісних показників педагогічного явища, які не мають суворої кількісної міри. *Шкала інтервалів* визначає градації властивостей об'єкта і їх відмінності в однакових інтервалах, тобто встановлює *одiniцю вимірю-*

вання. Об'єкту присвоюється число, що дорівнює числу таких одиниць. У шкалі відношень чітко визначено положення нульової точки.

Жодне вимірювання не може бути виконаним абсолютно точно, тим більше педагогічне, яке не піддається конкретно-му опису. Однак методи математичної статистики дають можливість урахувати імовірні неточності і відобразити їх у педагогічній інтерпретації статистичного оброблення.

За допомогою статистичних методів визначають середні величини отриманих показників: середнє арифметичне (наприклад, визначення кількості помилок у перевірених роботах контрольної й експериментальної груп); медіану — показник середини ряду (наприклад, за наявності двадцяти студентів у групі медіаною буде оцінка шостого студента в списку, в якому всі студенти розподілені за рангом їхніх оцінок); ступінь розсіювання — дисперсію, чи середнє квадратичне відхилення, коефіцієнт варіації та ін.

Для проведення цих підрахунків використовують відповідні математичні формули, застосовують довідкові таблиці. Результати, оброблені за допомогою методів математичної статистики, дають змогу встановити кількісну залежність у вигляді графіків, діаграм, таблиць.

Оформлення результатів педагогічного дослідження. Результати наукових пошуків можуть бути оформлені в таких видах наукових робіт:

- дисертація (наукова праця, підготовлена для прилюдного захисту на здобуття вченого ступеня кандидата або доктора наук);

- монографія (повне і вичерпне висвітлення результатів певного наукового дослідження, проведеного одним автором або авторською групою; підсумок багаторічного вивчення певної наукової проблеми, завершеного одержанням фундаментальних наукових досягнень, які використовуються у наступних наукових пошуках іншими дослідниками);

- брошура (матеріал, присвячений здебільшого розв'язанню сучасних актуальних проблем; орієнтована на широке коло дослідників і тих, хто цікавиться певною проблемою);

- підручник (систематизований виклад певної навчальної дисципліни відповідно до чинної навчальної програми; затверджується офіційною установою);

- навчальний посібник (відповідає певним розділам навчальної дисципліни і може частково доповнювати підручник; рекомендується для використання офіційними установами);

— наукова стаття (основний вид оперативної публікації про нові дослідження з конкретної тематики, мета якої — інформувати про проведену наукову роботу; сприяє поширенню отриманих дослідником науково-практичних результатів, визначенню нових актуальних проблем, що потребують розв'язання);

— тези (стислий виклад основних думок, публікація яких передбачає попереднє ознайомлення учасників конференцій, семінарів, симпозіумів та інших наукових форумів з результатами проведеного дослідження; їх зміст у більш повному обсязі повідомляється автором-доповідачем в усній формі);

— доповідь (письмовий виклад усного виступу, що відповідає тексту тез).

Результати педагогічних досліджень можуть бути вміщені також у навчальних посібниках і підручниках.

Отже, педагогіка послуговується широким арсеналом наукових методів дослідження, і всі вони спрямовані на отримання достовірних даних про педагогічну реальність.

Залитання. Завдання

1. У чому полягає різниця між фундаментальним і прикладним педагогічним дослідженням?
2. Охарактеризуйте сутність і значення основних вихідних положень педагогічного дослідження.
3. Розкрийте сутність основних принципів педагогічного дослідження.
4. Охарактеризуйте методологію педагогічного дослідження.
5. У чому принципова відмінність між групами методів науково-педагогічного дослідження (емпіричною, теоретичною і математичною)?
6. Вкажіть специфічні можливості бесіди, інтерв'ю і анкетування.
7. Охарактеризуйте види спостереження.
8. Розкрийте сутність і методику різних видів педагогічного експерименту.
9. Охарактеризуйте основні теоретичні методи науково-педагогічного дослідження.
10. Обґрунтуйте можливості застосування у педагогічних дослідженнях математичних методів.
11. Розкрийте зміст роботи дослідника на різних етапах педагогічного дослідження.
12. Охарактеризуйте види оформлення результатів науково-педагогічного дослідження.

1.3. Студент вищого навчального закладу як об'єкт і суб'єкт навчання і виховання

Студентський колектив вищого навчального закладу щорічно оновлюється. З перших днів навчання з юнаків і дівчат формують фахівців певного профілю і громадян України. Ефективність такої підготовки передовсім залежить від того, наскільки успішно молода людина адаптується до нового статусу студента, до нової системи навчально-виховної діяльності вищого навчального закладу. Дуже важливо ентузіазм студентів, пов'язаний з очікуванням чогось нового, спрямувати на оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками.

Загальна характеристика і класифікація студентів вищого навчального закладу

Студентський вік припадає на час фізичного розквіту особистості. Організм молодої людини має високу працездатність, високий рівень функціональної активності та витривалості. До 18—20 років завершується формування вегетативних функцій. У цей період спостерігається найбільша пластичність і переключення у формуванні складних психомоторних та інших навичок. Динаміка збудження і гальмування зростає. Оптимального рівня розвитку досягають зір, слух, моторні реакції.

Цей вік найсприятливіший для формування багатьох психічних функцій і розвитку інтелектуальних можливостей людини. Саме в студентські роки формуються характер, світогляд молодих людей. Тому важливо, як зауважив російський педагог К. Ушинський, щоб матеріал, який у цей період впливається в душу молодої людини, був якісний.

Перехід від старшого шкільного віку до студентського супроводжується суперечностями і переорієнтацією звичних життєвих уявлень. Суперечності мають соціально-психологічний характер: з одного боку, розквіт інтелектуальних, фізичних сил студента, а з іншого — обмеженість часу, економічних можливостей для задоволення потреб тощо. На відміну від школярів інтереси студентів переходять у площину майбутньої професії. Самостійність дій у студентському віці набирає практичного характеру. Це

пов'язано з проживанням у гуртожитку, розподілом власного бюджету, раціональним використанням вільного часу. Навчання, побут, відпочинок студентів великою мірою залежать від кола спілкування, тобто студентських колективів. Їх організованість, ціннісні орієнтації, моральні норми, неформальні лідери помітно впливають на ефективність всієї системи виховної роботи у вищому навчальному закладі.

Молоді люди, вступивши до вищого навчального закладу, стикаються з багатьма труднощами: *дидактичними* (новизна у процесі навчання, нові методи і організація навчання, відсутність навичок самостійної роботи тощо); *соціально-психологічними* (зумовлені входженням індивіда в нове середовище (умови життя, оточення, норми поведінки, незвичний режим діяльності, неналагодженість стосунків у групі, на курсі, на факультеті, незнайоме місто); особливості самостійного життя, ведення власного бюджету і подолання можливих матеріальних труднощів тощо); *професійними* (невміння зорієнтуватися у професійній спрямованості процесу навчання; необхідність вчитися працювати з людьми; складність у формуванні організаційських вмінь і навичок тощо). Ці труднощі студенти долають протягом місяців, поступово пристосовуються до нових умов і спрямовують свої сили на здобуття знань.

Подолання означених труднощів сприяє спеціально організована робота вищого навчального закладу з *адаптації*, тобто активного і творчого пристосування студентів нового набору до умов вищої школи, в процесі якого формується колектив, особисті навички і вміння раціональної організації розумової діяльності, а також покликання до обраної професії, вибудовується система професійної самоосвіти і самовиховання професійно значущих якостей особистості тощо.

В адаптації студента виокремлюють три фази:

1) психічна реакція організму на нові умови вищого навчального закладу у студентів має різну тривалість, але переважно закінчується в середині першого семестру;

2) включає перебудову пристосовницьких механізмів, динамічного стереотипу, психічних процесів і завершується приблизно до середини другого семестру;

3) період усталеної адаптації, коли завершується формування динамічного стереотипу і пристосовницьких реакцій. У 70% студентів він завершується до кінця першого курсу.

Вищий навчальний заклад має докласти усіх зусиль для створення оптимальних умов для адаптації першкурсників. Йдеться про кваліфіковану допомогу в організації й плануванні самостійної навчальної роботи; озброєння студентів першого курсу знаннями про інноваційну культуру навчальної праці, освоєння сучасних освітніх технологій; ознайомлення їх з особливостями методики самостійної роботи з кожної наукової дисципліни; активізація розумової діяльності студентів на заняттях; забезпечення розуміння змісту навчальних занять як умови логічного аналізу отриманої інформації; консультації (групові й індивідуальні) з інноваційної культури сучасної навчальної праці; формування потреби до самовдосконалення; забезпечення контактності викладачів і студентів.

Важливою рисою юнацького віку є прагнення до самостійності, що сприятливо впливає на організацію самоосвіти і самовиховання. Максималізм і категоричність в оцінюванні може породжувати негативне ставлення до думок дорослих, несприйняття їх порад, а це, у свою чергу, призводить до конфліктів.

У старшому юнацькому віці формується морально-психологічний ідеал людини, який регулює навчання і поведінку. Лише незначна частина студентів першого курсу має чітке уявлення про ідеал і прагне до самовдосконалення відповідно до цього ідеалу. Переважна більшість студентів не замислювалась над своїм ідеалом і конкретного уявлення про нього не має або він ще нестійкий.

Особам цього віку притаманне почуття любові, яке позначається на всьому їхньому житті і діяльності. Захопленість робить людину благороднішою, мрійливою, чуйною, спонукає до самовдосконалення. У цей період певна частина молоді створює сім'ї, що зумовлює появу різних побутових проблем. Однак розпорядок дня таких студентів стає організованішим і впорядкованішим.

Активізації пізнавальної діяльності студентів, їх вдосконаленню сприяє властивий старшому юнацькому віку оптимізм, який виявляється в почутті бадьорості і життєрадісному настрої, упевненості в собі, своїх можливостях, у переконаності в тому, що мрії збудуться.

Студенти є повноправними громадянами країни, можуть обирати і бути обраними в органи управління. Це активізує їхню участь у молодіжних організаціях, впливає на формування політичної свідомості, вироблення полі-

тичної культури, ставлення до релігії і стимулює до самовдосконалення.

У цьому віці важливе значення має формування політичної культури. За його рівнем студентів (майбутніх педагогів) відносять до кількох груп (І. Козубовська):

1. Студенти, які володіють певними політичними знаннями, але недостатніми для формування стійких переконань і успішної практичної суспільно корисної діяльності.

2. Студенти, які мають політичні знання, що не стали ще стійкими переконаннями.

3. Студенти, що мають певні політичні знання, переконання, але пасивні в суспільно корисній діяльності.

4. Активні у суспільно-політичній діяльності студенти з недостатніми політичними знаннями, помилковими поглядами і переконаннями, внаслідок чого їхня діяльність часто набуває антисоціальної спрямованості.

5. Студенти, які володіють глибокими суспільно-політичними знаннями, переконаннями і активні в політично-громадській діяльності (ця група найменш чисельна).

Організатори виховного процесу, знаючи до якої з означених груп належать конкретні студенти, можуть диференціювати виховний вплив залежно від рівня політичної культури майбутніх педагогів, спонукаючи їх до формування певних політичних якостей.

Внаслідок набуття нового соціального статусу (студент вищого навчального закладу) формується почуття відповідальності за свою поведінку, навчання і громадську роботу. Вступивши до вищого навчального закладу, обравши шлях самостійного життя, молоді люди переймаються питаннями майбутнього. Надії переважно оптимістичні, але багато залежить від того, чи вдало обрана професія. Це значною мірою впливає на ставлення майбутніх фахівців до здобуття нових знань.

З огляду на ставлення до навчання виокремлюють три групи студентів:

1. Серйозні студенти, які прагнуть до всього нового, незалежно від галузі знань. Вони успішно вивчають усі передбачені навчальним планом предмети, відвідують різноманітні гуртки, виховні заходи, читають художню і науково-популярну літературу, переглядають телепередачі, відвідують музеї, театри, виставки тощо, а також беруть активну участь у громадському житті закладу і за його межами.

2. Студенти, які захоплюються однією галуззю знань, мають глибокі знання в цій галузі, багато читають, стежать за новинками, усвідомлюючи водночас, що необхідно знати й інші предмети, оволодівати професією, намагаються старанно вивчати всі навчальні дисципліни, передбачені навчальним планом.

3. Студенти, які, надавши перевагу певній дисципліні і маючи з цієї дисципліни глибокі і ґрунтовні знання, нехтують усіма іншими. Нерідко вони належать до посередніх або навіть невстигаючих студентів. Саме вони потребують спеціального виховного впливу щодо самоосвіти та самовиховання.

Залежно від ставлення до навчальних дисциплін студентів умовно поділяють на три групи (С. Солодухо). Інтереси студентів *першої групи* мають пасивний споглядальний характер. Перехід на вищу стадію розвитку інтересів цих студентів гальмує рівень розвитку морально-вольових якостей особистості: почуття обов'язку і відповідальності, працелюбства, дисциплінованості. *Друга група студентів* не є однорідною за своїм складом. Студенти першої підгрупи захоплюються не тільки теоретичною основою дисципліни, а й її практичною спрямованістю. Вони особливо уважні на лекціях, коли йдеться про застосування теорії та законів на практиці. Друга підгрупа студентів виявляє глибоку зацікавленість теорією навчальної дисципліни, проблемами цієї науки. Важливим елементом структури пізнавального інтересу студентів цієї групи є творче ставлення до предмета. У студентів першої підгрупи необхідно формувати інтерес до теорії предмета, а другої — до практики. *Третя група студентів* виявляє однаковий інтерес до теорії і практики.

У процесі професійної підготовки майбутніх фахівців важливо враховувати їх професійні плани, які засвідчують здатність до самовдосконалення. Показниками характеру і дієвості життєвої програми особистості є система інтересів, бажань і устремлінь; комплекс ділових якостей: єдність слова і діла, самостійність, ініціативність, відповідальність, працездатність, уміння доводити почату справу до кінця тощо.

Для майбутнього фахівця важливим є рівень самооцінки, яка стосується фізичних можливостей, розумових здібностей, вчинків, мотивів поведінки, моральних якостей тощо. За рівнем самооцінка може бути високою, середньою і низькою. З погляду адекватності (відповідності фактичним даним особистості), вона буває неадекватно ви-

сокою (завищеною), неадекватно низькою (заниженою). Така невідповідність часто призводить до психологічних зривів, внутрішніх і зовнішніх конфліктів особистості. Особистість із завищеною самооцінкою часто недооцінює інших людей, а із заниженою — переоцінює їх.

З огляду на ставлення студентів до обраної професії виокремлюють такі типи студентів (В. Лисовський):

1. «Гармонійний». Обирає свою спеціальність усвідомлено. Сумлінно навчається, бере активну участь у науковій і суспільній роботі. Розкутий, вихований, товариський. Сфера інтересів охоплює літературу, живопис, спорт. Чесний, порядний. Має авторитет у колективі як надійний товариш, завжди готовий допомогти іншим і робить це з неприхованим задоволенням.

2. «Професіонал». Обирає спеціальність за покликанням, наполегливий у навчанні. Однак не цікавиться науково-дослідною роботою. Бере активну участь у всіх студентських заходах, сумлінно виконує доручення. У колективі його поважають, але знають, що головним для нього є успішне навчання (навіть чи погодиться втекти з лекції «за компанію»).

3. «Академік». Обрав спеціальність усвідомлено. Вчиться тільки на «відмінно». Орієнтований на навчання в аспірантурі, тому багато часу віддає науково-дослідній роботі, часом на шкоду іншим заняттям. До прохань про допомогу чи пропозицій «а чи не втекти нам усім разом з наступної пари» швидше за все залишиться байдужим.

4. «Громадський працівник». Йому властива яскраво виражена схильність до суспільної діяльності, що, як правило, негативно позначається на навчальній і науковій діяльності. Впевнений, що професію обрав правильно. Цікавиться літературою і мистецтвом, організатор у сфері дозвілля. Схильний підкорятися інстинктам натовпу, однак істотну допомогу надати не здатний.

5. «Аматор мистецтв». Вчиться, як правило, добре, однак науковою роботою не цікавиться. Його інтереси спрямовані переважно у сферу літератури і мистецтва. Має естетичний смак, широкий кругозір, ерудований. За кілька нових романів модних іноземних авторів готовий піти не з однієї, а з усіх пар одразу.

6. «Старанний». Обрав спеціальність не цілком усвідомлено. Вчиться сумлінно, докладаючи максимум зусиль, хоча не має особливих здібностей. Нетовариський, не ціка-

виться мистецтвом, але любить бувати в кіно, на естрадних концертах і дискотеках. Може пропустити пару.

7. «Середняк». Вчиться «як вийде», не докладаючи жодних зусиль, пишається цим. Його принцип: «Одержу диплом і буду працювати не гірше за інших». Образ професію, не замислюючись. Однак переконаний, що раз вступив, то потрібно закінчити навчання. Намагається вчитися добре, але не отримує від цього задоволення. Завжди радий утекти із занять. Що стосується взаємодопомоги, то сподівається на неї сам.

8. «Розчарований». Студент, як правило, здібний, але не має інтересу до обраної спеціальності. Однак знає, що мусить закінчити навчальний заклад. Пропускає заняття. Прагне утвердитися у хоббі, мистецтві, спорті.

9. «Ледар». Вчиться слабко, не докладаючи жодних зусиль. Цілком задоволений собою. Про своє професійне покликання всерйоз не замислюється, у науково-дослідній і суспільній роботі участі не бере. Однокурсники ставляться до нього, як до «баласту». Іноді норовить схитрувати, пристосуватися. Коло інтересів зосереджене переважно у сфері дозвілля. Часто є ініціатором «масових втеч» з пар.

10. «Творчий». Такому студентові притаманний творчий підхід до будь-якої справи: навчання, суспільна робота, дозвілля. Однак заняття, які потребують посидючості, акуратності, виконавської дисципліни, його не захоплюють. Тому, як правило, вчиться «нерівно», поділяючи предмети на «цікаві» й «нудні». З легкістю втікає із занять, навряд чи здатний допомогти іншим.

11. «Богемний». Як правило, успішно вчиться на т. зв. престижних факультетах. Прагне до лідерства в товаристві таких, як він. До інших студентів ставиться зневажливо. «Про все» чув, хоча знання його вибіркові. У сфері мистецтва цікавиться тільки «модними» течіями. Його думка завжди відмінна від думки «сірої маси». Тому на підбурення піти із занять, як правило, не піддається. Оскільки є членом невеликої соціальної групи, то поводить, як належить у цій групі, а не так, як усі інші.

Типологію сучасного студентства за ставленням до навчання, за наукової і громадської активністю, загальною культурою і відчуттям колективізму розробив російський педагог Б. Ананьев. Він виокремлює шість типів студентів:

1. Відмінно навчається з профілюючих, загально-теоретичних, суспільних дисциплін. Займається науково-до-

слідною роботою. Має високу культуру. Бере активну участь в громадській роботі. З колективом пов'язаний різними інтересами.

2. Добре навчається. Здобуття спеціальності вважає єдиною метою навчання у вищому навчальному закладі. Суспільними дисциплінами цікавиться у межах програми. Пов'язаний з колективом навчальними і професійними інтересами. Бере активну участь у громадській роботі. Викладачі та товариші вважають його хорошим студентом.

3. Відмінно встигає у навчанні, розглядає науку як основну сферу інтересів і діяльності. Виявляє інтерес до суспільних наук як засобу пояснення дійсності і власної поведінки. Має високу загальну культуру. Активний в громадській діяльності, з колективом пов'язаний широкими науковими інтересами. Студент цього типу — майбутній учений. Деякі студенти цього типу займаються лише наукою, всі інші заняття вважають марною тратою часу. Саме про них кажуть «раціональність ХХІ століття».

4. Добре навчається, цікавиться суспільними науками; науково-дослідною роботою, як правило, не займається. Загальна культура обмежена професійними інтересами. Активний у громадській роботі і в житті колективу, інтереси якого розглядає як власні. Активний громадський діяч. Його поважають за чесність, принциповість, єдність слова і справи.

5. Встигає у навчанні з усіх дисциплін. Науково-дослідною роботою не займається. Розглядає спеціальність і культуру як основну сферу своїх інтересів і діяльності. У суспільному, громадському житті не бере активної участі. З колективом його поєднують культурні та розважальні інтереси. Серед студентів він — визнаний ерудит, знавець сучасного мистецтва.

6. Має низьку успішність. Науково-дослідною роботою не займається. Пасивний у громадському житті. Відпочинок і розваги розглядає як головну сферу своєї діяльності. З колективом пов'язаний головним чином інтересами відпочинку. Вважає себе «оригіналом», іноді морально нестійкий. До вищого навчального закладу вступив тому, що це «модно». До своєї професії байдужий і вважає її лише джерелом існування. Навчається з мінімальним зусиллям; де є можливість, використовує шпаргалку.

До якої б класифікаційної групи не належав студент, за час навчання у вищому навчальному закладі він має

навчитися поведінки, яка відповідає загальноприйнятим нормам і правилам моралі і права, а також виховати в собі за час навчання здатність учитися. Освоїти сам процес навчання важливіше, ніж засвоїти конкретну сукупність знань, які швидко застарівають. Ще важливішим є вміння самостійно здобувати знання, засновані на творчому мисленні.

Навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі, а отже, розвиток особистості студента на різних курсах має певні особливості.

На *першому курсі* відбувається адаптація колишнього абітурієнта до студентських форм колективного життя. Поведінка студентів характеризується високим ступенем конформізму (пасивне, пристосовницьке прийняття наявних порядків, правил, норм у поведінці). У першокурсників відсутній диференційований підхід до власних ролей.

Другий курс є періодом найнапруженішої навчальної діяльності студентів. У життя другокурсників інтенсивно включені всі форми навчання і виховання. Студенти отримують загальну підготовку, формуються їх широкі запити і потреби. Процес адаптації до середовища здебільшого завершений.

На *третьому курсі* починається спеціалізація, поглиблюється інтерес до наукової роботи. У цей період звужується сфера інтересів особистості, становлення особистості визначається фактором спеціалізації.

На *четвертому курсі* студенти ознайомлюються зі спеціальністю в період навчальної практики. Їх поведінці властивий інтенсивний пошук раціональних шляхів і форм спеціальної підготовки; відбувається переоцінка цінностей.

П'ятий курс — перспектива швидкого закінчення навчального закладу — формує чіткі практичні установки на майбутній вид діяльності. З'являються нові цінності, пов'язані з матеріальним і сімейним становищем, місцем роботи тощо. Студенти поступово відходять від колективних форм життя.

Постійне вивчення рівня розвитку і вихованості кожного студента та колективу академічної групи дає змогу ефективно вибудовувати навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі з урахуванням тих змін, яких зазнає студентський колектив загалом і кожен його член зокрема, коригувати зміст і методику цього процесу.

Професійне самовдосконалення майбутніх фахівців

Досвід навчально-виховної діяльності вищих навчальних закладів переконує, що ефективно вирішувати питання підготовки майбутніх фахівців можна лише за активної участі у цьому процесі самих студентів, тобто самовдосконалення.

Професійне самовдосконалення — свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня власної професійної компетенції і розвитку професійно значущих якостей відповідно до соціальних вимог, умов професійної діяльності і власної програми розвитку.

Цей процес ґрунтується на психологічному механізмі постійного подолання внутрішніх суперечностей між наявним рівнем професіоналізму («Я — реальне професійне») і уявним його станом («Я — ідеальне професійне»).

Професійне самовдосконалення майбутнього фахівця відбувається у двох взаємопов'язаних формах — самоосвіта і самовиховання. Основним змістом *самоосвіти* є вдосконалення наявних у студента знань, умінь і навичок з метою досягнення бажаного рівня професійної компетенції. *Самовиховання* виступає як активна, цілеспрямована діяльність студента із систематичного формування і розвитку в собі позитивних якостей та усунення негативних.

Людина самовдосконалюється інколи підсвідомо. Несвідомлене самовиховання зазвичай має епізодичний характер, здійснюється без чіткого плану і розгорнутої програми, що знижує його результативність.

Значно вищою ефективністю характеризується *усвідомлене самовиховання*. Щоб самовиховання стало усвідомленим і професійно спрямованим, майбутній фахівець має відчувати, оцінити свою придатність до обраної професії. Важлива роль у цьому належить і навчальному закладу. Основними його завданнями щодо організації самовиховання майбутніх фахівців є: пояснення значення, актуальності процесу самовиховання для всебічного розвитку особистості; виховання вміння адекватно оцінювати себе; виховання готовності до співпраці з дорослими, які можуть дати поради, рекомендації з питань самовиховання.

Самовиховання є тривалим процесом, який проходить кілька етапів: самопізнання, планування, реалізація плану (програми), контроль і регуляція.

Самопізнання. На цьому етапі студент виявляє свої здібності і можливості, рівень розвитку. Самопізнання здійснюється в таких напрямках:

— самопізнання себе в системі соціально-психологічних стосунків за умов навчальної діяльності і тих вимог, які передбачає ця діяльність;

— самопізнання рівня компетентності і особистих якостей, яке здійснюється шляхом самоспостереження, самоаналізу вчинків, поведінки, результатів діяльності;

— критичний аналіз висловлювань на свою адресу, самоперевірка в різних умовах діяльності;

— самооцінка, яка виробляється на основі зіставлення наявних знань, умінь, якостей особистості з поставленими вимогами, яка забезпечує критичне ставлення майбутнього фахівця до своїх досягнень і недоліків.

На основі самопізнання і самооцінки формується рішення про необхідність самовиховання, створюється модель майбутньої роботи над собою.

На етапі самопізнання доцільно використовувати самоспостереження, самоаналіз, самооцінку.

Самоспостереження полягає у спостереженні за своїми діями, вчинками, думками, почуттями. Воно є необхідною передумовою контролю особистості за власною поведінкою та діяльністю.

Самоаналіз передбачає роздуми над своєю поведінкою, окремими вчинками. Його використання допомагає розкрити причини успіхів чи невдач, розвиває самосвідомість і сприяє самопізнанню.

Самооцінка є судженням людини про міру наявності у неї певних якостей, властивостей і зіставлення їх з певним еталоном, зразком.

Планування самовиховання. Воно передбачає:

— визначення мети і основних завдань на перспективу і на певні етапи життя і діяльності студента;

— розроблення програми (плану) особистого розвитку;

— визначення умов діяльності із самовиховання (вироблення власних правил поведінки, вибір форм, засобів, методів і прийомів вирішення завдань у роботі над собою).

Добре спланована робота над вдосконаленням своєї особистості є запорукою результативності самовиховання. План має бути конкретним за змістом, з чіткою послідовністю виконання завдань.

На цьому етапі роботи над собою використовують *самозобов'язання* (письмово оформлені зобов'язання перед собою за певний період досягти певних результатів: виховання у собі конкретних позитивних якостей, викорінення недоліків тощо; можуть бути оформлені і як власні правила поведінки); *особистий план роботи над собою* (передбачає систему заходів, спрямованих на формування у собі пев-

них особистісних якостей, необхідних майбутньому фахівцю); *програму самовиховання* (передбачає розкриття змісту роботи студента над вдосконаленням своєї особистості на тривалий період); *девіз життя* (влучно сформульована життєва ціль, життєве кредо, яке визначає повсякденну поведінку особистості).

Реалізація програми самовиховання. Вона передбачає використання таких прийомів самовиховання, як самопереконавання, самонавіювання, самозаохочення, самоосуд, самонаказ та ін.

Самопереконавання полягає в тому, що студент у конкретній ситуації відшукує аргументи, щоб переконатися в правильності чи неправильності своїх дій. До самопереконавання вдаються у тих випадках, коли прийнявши якусь пропозицію, вказівку, наказ, людині бракує рішучості діяти відповідно до них.

Самонавіювання є психічним впливом людини на себе шляхом повторення подумки чи вголос певних суджень до повного оволодіння собою («Я зможу спокійно вислухати зауваження»).

До **самозаохочення** вдаються за необхідності подолати негативні риси характеру.

Самоосуд є проявом незадоволення своїми діями, вчинками, поведінкою. Докори сумління пробуджують свідомість, викликають внутрішнє хвилювання і почуття провини. Самоосуд зумовлює бажання позбутися недоліків у поведінці.

Самонаказ полягає у прийнятті особистістю рішення ніколи не відступати від існуючих принципів.

Сутність діяльності студента на етапі реалізації програми самовиховання полягає в тому, що він контролює роботу над собою, цілком тримає її в полі своєї свідомості (рефлексії) і на цій основі своєчасно виявляє відхилення реалізованої програми від заданої, запобігає їм, вносить відповідні корективи до плану подальшої роботи.

Контроль і регуляція самовиховання. На цьому етапі застосовують прийоми самоконтролю, самозвіту, самооцінки.

Самоконтроль є одним із видів усвідомленої регуляції людиною власної поведінки та діяльності з метою забезпечення відповідності їх результатів поставленим цілям, вимогам, правилам, зразкам.

Самозвіт полягає у звітуванні особистості перед собою у різних формах (подумки, щоденник тощо) про виконання взятих зобов'язань, реалізацію плану та програми самовиховання.

Ефективність самовиховання майбутнього фахівця значною мірою залежить від педагогічного керівництва цим процесом. Під педагогічним керівництвом самовихованням студентів розуміють оптимальну організацію їх життєдіяльності, акцентування їх уваги на питаннях саморозвитку, відповідальності за себе, своє сьогодення та майбутнє, а також стимулювання самовиховної діяльності під час навчально-виховного процесу. Педагогічне керівництво слід здійснювати в таких напрямках:

- постійне вивчення індивідуальних особливостей студентів, поширення кращого досвіду їхньої роботи над собою;
- роз'яснення студентам сучасних вимог до особистості фахівця вищої кваліфікації; значення професійного самовдосконалення та визначення конкретних завдань із самоосвіти і самовиховання;
- ознайомлення студентів з ефективними прийомами роботи над собою;
- формування позитивної громадської думки, стимулювання процесу самовиховання;
- контроль і допомога студентам в роботі над самовдосконаленням;
- залучення студентів до різноманітних видів діяльності, які сприяють інтенсифікації процесу самовиховання;
- створення необхідних умов для систематичної цілеспрямованої роботи студентів над собою.

Орієнтиром у плануванні студентами процесу професійного самовиховання є кваліфікаційна характеристика спеціаліста, на основі якої слід вибудовувати програму індивідуальної самопідготовки до майбутньої професійної діяльності. Вимоги до сучасного фахівця повинні відповідати потребам сьогодення. Вони передбачають: високий професіоналізм в обраній сфері; інноваційний характер мислення і готовність до змін; навички управлінської діяльності; особисту творчу спрямованість, готовність забезпечувати умови не лише для свого творчого потенціалу, а за потреби — для потенціалу підлеглих; здатність розуміти інших людей, їх прагнення, мотиви, інтереси тощо; високі духовні й моральні ідеали та переконання; високу політичну, правову та економічну культуру; системне мислення, яке передбачає психологічну готовність, здатність та навички системного підходу до проблемних ситуацій; готовність брати на себе відповідальність; комунікативність, діловитість, здатність до міжособистісного і управлінського спілкування; володіння однією із найпоширеніших іноземних мов; знання комп'ютерної техніки та ін.

Отже, ефективне самовдосконалення майбутніх фахівців можливе лише за тісної співпраці студентів і педагогічного колективу вищого навчального закладу, пройнятої взаємною повагою і вірою в людину.

Запитання. Завдання

1. Дайте психолого-педагогічну характеристику сучасного студента вищого навчального закладу.
2. Який підхід до класифікацій сучасних студентів вищих навчальних закладів Вам найбільше імпонує? Чому саме?
3. Проаналізуйте свою особистість і знайдіть своє місце в кожній класифікації.
4. Розкрийте роль самовиховання у підготовці майбутнього фахівця.
5. Охарактеризуйте зміст процесу самовиховання на різних його етапах.
6. Розкрийте сутність основних прийомів самовиховання. Якими з них переважно користуєтесь Ви?
7. Складіть план власного самовиховання на семестр і обговоріть його з однокурсниками, куратором академічної групи.

1.4. Викладач вищого навчального закладу

Педагогічна праця викладача вищого навчального закладу є особливою формою висококваліфікованої розумової діяльності творчого характеру. Вона спрямована на навчання, виховання і розвиток студентів, формування у них професійних знань, умінь та навичок, виховання активної життєвої позиції.

Нині в Україні навчально-виховний процес у вищих навчальних закладах забезпечують понад 90,5 тисяч викладачів, які мають наукові ступені доктора наук (темпи приросту — 38,9%), кандидата наук (темпи приросту — 10,2%), вчені звання професора (темпи приросту — 18,4%), доцента (темпи приросту — 6,8%).

Педагогічна діяльність викладача вищого навчального закладу

Особливим видом суспільно корисної діяльності людей є праця, спрямована на підготовку до життя підростаючого покоління відповідно до економічних, політичних, мораль-

них, естетичних цілей суспільства. Педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі має надзвичайно важливе соціальне значення, оскільки йдеться про формування майбутнього фахівця, від рівня підготовленості якого значною мірою залежить економічний, політичний, соціальний, культурний розвиток суспільства.

Педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі — діяльність, спрямована на підготовку висококваліфікованого спеціаліста, здатного знайти своє місце на ринку праці, активно включитися у політичну, суспільну, культурну та інші сфери життя суспільства.

Об'єктом педагогічного впливу у вищому навчальному закладі є юнаки та дівчата із певними задатками, потребами, нахилами, інтересами, інтелектом, волею, почуттями. Цей цінний «матеріал» педагогічної праці робить її особливо відповідальною. Український педагог Василь Сухомлинський (1918—1970) застерігав, що в жодній справі помилки і невдачі не призводять до таких тяжких наслідків, як у педагогічній.

Особливості педагогічної діяльності. Однією з особливостей педагогічної діяльності є її динамічність, яка зумовлена тим, що об'єкт педагогічного впливу (студент) постійно розвивається, змінюється. Завдання викладача полягає насамперед у вчасному виявленні цих змін і відповідному реагуванні на них.

Педагогічна діяльність передбачає безпосередні контакти зі студентами. У процесі такого спілкування викладач впливає на них не лише своїми знаннями, а й емоційно-вольовими якостями, світоглядом тощо. З огляду на стосунки зі студентами виокремлюють такі типи спілкування викладачів зі студентами:

1. Примітивний. Ставлення до студента ґрунтується на примітивних правилах і реакціях поведінки — амбіціях, самовдоволенні тощо. Викладач демонструє свою зверхність. Студент для нього є засобом досягнення мети.

2. Маніпулятивний. Взаємини викладача зі студентом ґрунтуються на грі, зумовленій бажанням будь-що взяти гору. Він застосовує похвалу, лестощі та ін. Студент при цьому є об'єктом маніпуляції, він заляканий, інфантильний.

3. Стандартизований. У стосунках домінує формальна структура спілкування. Спостерігається слабка орієнтація на особистість; викладач дотримується стандартів етикету, але така поведінка є поверховою і, не торкаючись особистісного рівня, реалізується на рівні «масок». Студент

відчуває байдужість викладача поза «маскою» і залишається об'єктом маніпуляцій.

4. Діловий. Орієнтуючись на справу, викладач бере до уваги особистісні характеристики студента лише в контексті ефективності діяльності. Він дотримується стандартів етикету, визнає за студентом право на самостійність. Значущість студента для викладача залежить від внеску в спільну діяльність. В особистісному житті студент залишається самотнім.

5. Особистісний. Спілкування ґрунтується на глибокій зацікавленості студентом, визнанні самостійності його особистості. Викладач любить студентів, вся його діяльність спрямована на розвиток їхньої духовності; особистісне спілкування стає спілкуванням духовним. Студент довіряє викладачеві, викладач є для нього авторитетом.

Ставлення до студентів детермінує організаторську діяльність викладача, визначає загальний стиль його спілкування, який може бути авторитарним, демократичним, ліберальним.

Авторитарному стилю властивий диктат, який перетворює одного з учасників комунікативної взаємодії на пасивного виконавця. Авторитарний викладач самочинно визначає спрямованість діяльності групи. Це гальмує ініціативу, пригнічує студентів. Основними формами взаємодії за такого стилю спілкування є наказ, вказівка, інструкція, догана. Викладач нетерпимий до заперечень. Усе це породжує несприятливий психологічний клімат. Протидії владному тиску викладача призводять до конфронтації.

Демократичний стиль ґрунтується на глибокій повазі, довірі й орієнтації на самоорганізацію, самоуправління особистості та колективу, покликаний донести мету діяльності до свідомості кожного студента і залучити всіх до активної участі у спільній справі. Основними засобами взаємодії є заохочення, порада, інформування.

За ліберального стилю у викладача немає стійкої педагогічної позиції, вона виявляється у невтручанні, низькому рівні вимог до виховання. Такий викладач обмежується виконанням лише викладацької функції. Наслідком такої позиції є втрата поваги, погіршення успішності і дисципліни (І. Зязюн).

У педагогічній діяльності студент є суб'єктом не лише виховання, а й навчання, оскільки виховний вплив ефективний лише за умови, що студент сам буде активним

учасником навчально-виховного процесу, тобто використовуватиме засвоєне знання як засіб для самовдосконалення. Така активність об'єкта праці (студента) наявна лише в педагогічній діяльності, а це потребує від викладача справжньої майстерності для спрямування навчально-пізнавальної активності у потрібне русло.

Ще однією особливістю педагогічної діяльності є те, що викладач працює не лише з окремими студентами, а й з колективами академічних груп, курсів, які теж є об'єктами і суб'єктами навчання й виховання. Це вимагає від викладача володіння методикою використання виховного впливу на колектив.

Викладач у своїй діяльності повинен досконало володіти основним інструментом — мовою і мовленням. Адже, як вказував К. Ушинський, рідна мова — це великий народний педагог, основа усякого розвитку і скарбниця всіх знань: з неї починається розуміння всього, через неї проходить і до неї повертається. Слово рідної мови є могутнім засобом духовного контакту, морального впливу і переконання.

Оскільки в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу студент піддається виховному впливу викладацького складу, студентського колективу, молодіжних організацій та інших виховних інституцій, педагогічна праця викладача передбачає координацію виховних впливів усіх цих суб'єктів виховання. Організація такої взаємодії суб'єктів навчально-виховного процесу є важливим компонентом педагогічної діяльності.

Основні напрями діяльності викладача вищого навчального закладу. Викладач вищого навчального закладу свою педагогічну діяльність здійснює у кількох напрямках: навчальна, методична, дослідницька, виховна.

Визначальною функцією праці викладача є *навчальна діяльність*, яка спрямована на організацію процесу навчання відповідно до нормативних документів. Вона поєднує теоретичну складову, пов'язану з розкриттям сутності науки, нових закономірностей, і практичну, яка спрямована на розв'язання педагогічних завдань. Викладач визначає мету і завдання навчання з конкретного предмета у взаємозв'язку з іншими дисциплінами; обмірковує зміст навчання, сучасні форми і методи, що сприяють активізації навчально-пізнавальної діяльності студента, форми контролю. Основними видами цієї діяльності є лекції, лабораторні, практичні, семінарські заняття, консультації, заліки, екзамени, рецензування, організування захисту курсових робіт і проектів, керів-

ництво практикою та навчально-дослідною роботою студентів, керівництво дипломними роботами тощо.

З навчальною роботою тісно пов'язана *методична діяльність* щодо підготовки навчального процесу, його забезпечення та удосконалення. До неї відносять: підготовку до лекційних, лабораторних, практичних, семінарських занять, навчальної практики; розроблення і підготовку до видання конспектів лекцій, збірників вправ і задач, лабораторних практикумів, методичних матеріалів з курсових і дипломних робіт; поточну роботу щодо підвищення педагогічної кваліфікації (читання методичної і навчальної, науково-методичної літератури); вивчення передового досвіду з представленням звітності і рецензування конспектів лекцій, збірників задач і лабораторних практикумів; складання методичних розробок, завдань, екзаменаційних білетів, тематики курсових робіт; розроблення графіків самостійної роботи студентів тощо.

У процесі методичної роботи підвищується рівень майстерності самого викладача: він засвоює зміст нових навчальних програм, технологій і реалізовує їх; постійно ознайомлюється з досягненнями психолого-педагогічних наук і методик викладання навчальних дисциплін; вивчає і впроваджує передовий педагогічний досвід; удосконалює власні навички самоосвіти тощо.

Важливе місце в діяльності викладача навчального закладу належить *організаційно-методичній роботі*: робота на підготовчому відділенні, у приймальній комісії, організація педагогічних практик, підготовка матеріалів на засідання кафедри, ради факультету, ради вищого навчального закладу, робота з підготовки науково-методичних семінарів та ін.

Педагогічна діяльність викладача має поєднуватись з *дослідницькою*, яка збагачує внутрішній світ, розвиває творчий потенціал, підвищує науковий рівень знань. У свою чергу педагогічна діяльність спонукає до глибоких узагальнень і систематизації матеріалу, до досконалішого формулювання ідей, висновків і нових гіпотез.

Педагогічна наука може розвиватися лише за умови збагачення її новими фактами, здобутими у процесі науково-дослідної роботи. Хороший викладач, щоб краще й глибше оволодіти своїм навчальним предметом, ознайомлюється з новою науковою літературою, стежить за розвитком цієї науки за кордоном, аналізує основну методичну літературу, уважно опрацьовує науково-методичні

журнали зі свого предмета, вивчає досвід навчально-виховної роботи своїх колег за фахом, експериментально перевіряє доцільність запровадження у власну практику педагогічних новацій. Працюючи над науковим матеріалом, викладачеві слід його переосмислити, виявити те, що доцільно застосувати у своїй навчально-виховній діяльності.

Виховну діяльність викладач здійснює передусім у процесі навчання, використовуючи потенційні можливості навчальних дисциплін, а також під час спілкування у позалекційний час. Важливо, щоб кожен викладач усвідомив важливість свого виховного впливу на майбутніх фахівців і реалізував цю функцію не лише через співбесіди, кураторську роботу, керівника клубів, роботу в гуртожитках, проведення вечорів, екскурсій тощо, а й на власному прикладі.

Усі розглянуті функції викладача виявляються в єдності, хоча у різних викладачів може одна превалювати над іншими: у деяких переважає педагогічна спрямованість, в інших — дослідницька, у третіх — однаково виражена педагогічна і дослідницька.

Професіоналізм викладача вищого навчального закладу виявляється в умінні на основі аналізу педагогічних ситуацій бачити і формулювати педагогічні завдання та знаходити оптимальні способи їх розв'язання. А це вимагає творчого підходу до педагогічної діяльності.

Психолого-педагогічна структура діяльності викладача. Для ефективного виконання педагогічних функцій сучасному педагогу важливо усвідомлювати основні компоненти психолого-педагогічної структури своєї діяльності, а також педагогічні дії і професійно важливі вміння та психологічні якості, необхідні для її реалізації.

Психолого-педагогічна структура діяльності — система дій педагога, спрямованих на досягнення поставлених цілей через розв'язання педагогічних завдань.

У цій системі виокремлюють такі функціональні компоненти (Н. Кузьміна): гносеологічний, конструктивний, організаційний, комунікативний.

Гносеологічний (грец. *gnostikos* — пізнавальний) компонент охоплює вивчення кожного студента і колективу; визначення сфери застосування усіх методів навчання й виховання; вивчення методичних вказівок та інструкцій, розмежування в них об'єктивного і суб'єктивного; аналізування власного досвіду і досвіду інших викладачів, узагальнення його і перенесення ефективних форм, мето-

дів і прийомів у практику своєї роботи; самоосвіта і самовиховання.

Конструктивний компонент передбачає добір і композицію навчальної інформації, яку слід донести до студентів; планування діяльності студентів щодо цієї інформації; проектування власної діяльності і поведінки для взаємодії зі студентами.

Молодим педагогам слід передусім навчитися конструювати навчальний матеріал, виділяти в ньому головне і правильно розподіляти за часом, щоб цей матеріал легко сприймався аудиторією.

Організаційний компонент охоплює: структурування інформації в процесі її повідомлення студентам; організацію різних видів діяльності студентів таким чином, щоб результати відповідали цілям системи; організацію власної діяльності і поведінки в процесі безпосередньої взаємодії зі студентами.

Комунікативний компонент передбачає налагодження педагогічно доцільних стосунків з тими, на кого спрямований вплив (визнання моральної, інтелектуальної і політичної вищості як керівника і організатора — «взаємини по горизонталі»); встановлення правильних відносин з тими, хто виступає в ролі керівників даної системи (дисциплінованість, принциповість, творчість — «взаємини по вертикалі») і партнерів; співвіднесення своєї діяльності з державним завданням, доведеним до керівника як громадянина.

Психологічна структура діяльності викладача є динамічною і з оволодінням майстерністю змінюється. Педагогам необхідно серйозно продумувати стратегію завоювання аудиторії, оскільки від цього залежать стосунки зі студентським колективом. Адже якщо не здобудеш авторитету одразу, то виправити ситуацію буде важко.

Структуру діяльності викладача розглядають у двох аспектах. Перший її аспект передбачає взаємозв'язок знань і умінь:

— спеціальних (знання теорії своєї науки та практичні вміння застосовувати їх в педагогічній діяльності);

— педагогічних (знання дидактики вищої школи, теорії виховання, усвідомлення основної мети навчання і виховання у вищому навчальному закладі, діагностика професійних даних майбутнього спеціаліста, прогнозування його фахового зростання);

— психологічних (знання психологічних основ викладання обраного предмета, психічних станів студентів і свого власного, закономірностей вікових та індивідуальних особливостей сприймання студентами змісту навчання);

— методичних (знання шляхів, методів, прийомів і засобів донесення наукової інформації до студентів).

Другий аспект структури педагогічної праці викладача — це його конструктивна, організаційно-мобілізуюча, комунікативно-розвивальна, інформаційно-орієнтуюча, дослідницька і гносеологічна діяльність, що передбачає високу кваліфікацію.

Підготовка висококваліфікованого спеціаліста у вищій школі передбачає не лише запам'ятовування масивів інформації, а й розвиток навичок самостійного творчого мислення, здатності продукувати нові знання, уміння застосовувати їх на практиці. Продуктивне мислення формується тільки у проблемних ситуаціях, які сприймаються як протиріччя між наявними і новими знаннями. Ефективним навчання може бути лише в процесі дослідження. Тому у вищій школі у навчальний процес впроваджують методи науково-дослідної діяльності, прищеплюють студентам уміння володіти методологією наук як інструментом здобування нових знань. З огляду на це викладач вищого навчального закладу перетворюється на вченого-дослідника, теоретика і практика, керівника дослідницького студентського колективу, психолога-вихователя, управлінця навчально-пізнавальною діяльністю студентів.

Рівні готовності викладача до педагогічної діяльності. Ефективність викладацької роботи залежить від професійності викладача. За результатами роботи педагогів відносять до кількох рівнів (Н. Кузьміна):

1) репродуктивний (недостатній) полягає в умінні розповісти те, що знає сам;

2) адаптивний (низький) — передбачає уміння пристосувати своє повідомлення до особливостей аудиторії;

3) локально-моделюючий (середній) — полягає у володінні педагогом стратегіями передавання знань з окремих розділів та тем;

4) системно-моделюючий (високий) — полягає в умінні формувати систему знань, умінь, навичок з предмета загалом;

5) системно-моделюючий діяльність і поведінку (вищий) — передбачає здатність педагога перетворювати свій предмет на засіб формування особистості вихованців.

Педагоги першого і другого рівня не володіють свідомими стратегіями педагогічної діяльності та здійснюють її здебільшого завдяки інтелектуальним якостям. Власне педагогічні здібності виявляються на третьому рівні, коли домінанта зміщується із себе на вихованців. На четверто-

му і п'ятому рівнях уже очевидна педагогічна обдарованість, що виявляється у спроможності підпорядковувати власні інтереси педагогічній меті, створювати оригінальні системи навчально-виховної роботи. На високих рівнях педагогічної діяльності виявляються спеціальні здібності (художні, артистичні), які також спрямовуються на досягнення педагогічних цілей.

Вимоги до особистості викладача вищого навчального закладу

Особливості педагогічної діяльності у вищому навчальному закладі передбачають певні вимоги до особистості викладача.

1. Усвідомлення свого громадянського обов'язку — виховання гідних громадян країни, висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства.

2. Досконале володіння своїм предметом. Як свідчить досвід, успішно навчає і виховує той викладач, який знає свій предмет. Згідно з опитуванням студентів найавторитетнішими вони вважають тих викладачів, які мають глибокі знання. Однак знання викладача можуть стати могутнім засобом навчання й виховання лише за умови, що він не просто викладає їх, а використовує матеріал науки для розумового розвитку студентів, їх фахової підготовки, морального виховання. Крім того, викладач повинен добре орієнтуватися в суміжних дисциплінах, що сприятиме глибшому розкриттю закономірних зв'язків між предметами, явищами і процесами реального світу, формуванню всебічно розвиненого спеціаліста.

3. Майстерне володіння методикою викладання, управління навчально-пізнавальною діяльністю студентів, що допомагає викладачеві складне завдання подати доступно, врахувати особливості особистості студента, зацікавити інформацією, викликати захоплення нею і бажання поповнювати свої знання.

4. Педагогічна вираженість. Це своєрідна установка на педагогічну діяльність і психологічна готовність до неї. Вона виявляється у спрямованості думок і прагнень щодо навчання й виховання студентів, у манері розмовляти, в поведінці тощо. Завдяки цій рисі викладач стає здатним інтуїтивно виділяти з навколишнього середовища навчально-виховні факти і відповідно педагогічно їх інтерпретувати.

5. Розумна любов до студентів. Проте, як зауважив А. Макаренко, така любов виключає безпринципне і поблагливе ставлення до молодого людини, потурання її слабкостям. На його думку, вимогливість не суперечить любові і повазі до людини: саме у вимогливості до людини і полягає повага до неї.

6. Ерудованість. Окрім глибоких знань свого предмета, викладач повинен володіти ґрунтовними знаннями з питань філософії, політики, мистецтва, сучасних досягнень науки і техніки. Це допоможе йому спілкуватися зі студентами на різноманітні теми. Широта його інтересів дає змогу спрямувати студентів на цікаві справи, допомагати їм в організації змістовного дозвілля.

7. Творчий підхід до справи. Викладач, який є творчою особистістю, перевіряє та аналізує власний досвід, вивчає і використовує все краще з чужого, шукає і знаходить нові, досконаліші, раціональніші педагогічні технології.

Психологічними передумовами педагогічної творчості є *професійно-специфічні здібності*, тобто сукупність індивідуально-психологічних якостей особистості, які сприяють успішній педагогічній діяльності:

- організаторсько-педагогічні здібності (організування навчально-пізнавальної діяльності студентів і власної діяльності, загальне та професійне самовдосконалення);

- дидактичні здібності (підготовка навчальних матеріалів, доступність, виразність, переконливість при поясненні навчального матеріалу; здійснення мотивації діяльності);

- перцептивні (лат. *perceptio* — сприймання) здібності (об'єктивне оцінювання емоційного стану студентів і його врахування у навчальній діяльності);

- комунікативні здібності (налагодження педагогічно доцільних стосунків зі студентами та колегами з навчально-виховної діяльності);

- сугестивні (лат. *suggestio* — навіювання) здібності (здібності емоційно-вольового впливу на людину);

- гносеологічно-дослідницькі здібності (виявляються в умінні пізнати і об'єктивно оцінити педагогічні явища та процеси; їх рівень залежить від рівня дослідницької культури викладача, його методологічних знань і дослідницьких умінь);

- науково-пізнавальні здібності (володіння науковими знаннями, розуміння взаємозв'язків між науками).

Творчий викладач виступає і як дослідник, який, спираючись на основні положення теорії навчання і виховання, досліджує навчально-виховний процес, робить виснов-

ки, експериментує. Здійснення педагогічної діяльності на дослідницькому рівні, творчий підхід до неї вимагає від викладача постійної роботи над собою. З цього приводу К. Ушинський зауважив, що вчитель в учителіві живе лише доти, поки він вчиться.

8. Високі моральні якості. У моральному аспекті педагог повинен бути таким, якими прагне зробити вихованців, тобто живим взірцем чеснот.

9. Уміння володіти власною емоційно-вольовою сферою. Це виявляється передусім у продуманій поведінці, відповідних емоціях «мажорного» чи «мінорного» характеру. Таке перевтілення викладача необхідне, щоб вплинути на студента, змусивши його пережити певну ситуацію. Окрім того, педагогу необхідно виявляти емоції і волю у несподіваних ситуаціях педагогічного процесу, що потребує розвинутого педагогічного самовладання, витримки, вміння швидко вибирати шляхи адекватного реагування на ситуацію, правильно її розв'язувати.

Для успішної роботи зі студентами викладач має бути цілеспрямованим, ініціативним, дисциплінованим, вимогливим до себе та інших. Особливо важливі для нього витримка, здатність до гальмування у поєднанні зі швидкою реакцією і винахідливістю, емоційною рівновагою, умінням володіти своїми почуттями.

10. Педагогічна спостережливість і уважність. Спостерегаючи за студентами, викладач отримує інформацію про їхні індивідуальні особливості, розуміння ними навчального матеріалу, ставлення до навчання і викладачів, стосунки між ними, настрої і психічні стани, їх реагування на зауваження та оцінку успіхів у навчанні й поведінці.

Під час навчальних занять викладачеві необхідно тримати в полі зору усіх студентів групи; концентрувати свою увагу на розгортанні теми, зміні різних видів навчальних завдань і засобів, зосереджувати свою увагу на написаному, щоб не припуститися помилок у словах, формулах, обчисленнях тощо.

11. Натхнення та інтуїція. Натхнення приходить до людини внаслідок її значних зусиль над своєю психікою, націленості на предмет дослідження, постійного обмірковування і переживання його. Це такий психічний стан, коли одночасно задіяні усі сфери психіки — розум, почуття, сприймання, інтуїція тощо.

Інтуїція виявляється в особливому відчутті правильно-го напрямку діяльності, у бажанні її результатів, неусвідомленому переконанні, що саме так, а не інакше слід діяти.

12. Досконале володіння мовою і мисленням. Мова і мислення викладача повинні бути педагогічними. Йдеться про конкретність, чіткість думок, їх логічність, дохідливість, переконливість, впливовість, здатність викликати у студентів відповідні почуття. Крім того, мова педагога має бути позбавлена дефектів (шепелявість, затинання, невимовляння окремих звуків, надмірно швидкий або сповільнений темп). Важливою вимогою до викладача вищого навчального закладу є володіння ним державною українською мовою.

Педагогічне мислення викладача полягає у здатності застосовувати теоретичні положення філософії, психології, педагогіки, методики у конкретних педагогічних ситуаціях навчально-виховної роботи.

13. Оптимізм. Він має бути невід'ємною рисою сучасного викладача. Його наявність впливає на ефективність навчання і виховання студентів, викликає у них позитивні емоції, добрий настрій і захопленість справою, активність, рішучість, впевненість у своїх силах.

14. Педагогічний такт. Це професійна психолого-педагогічна особливість поведінки викладача у стосунках зі студентами, яка відповідає цілям і завданням виховання і виявляється у творчій педагогічно виправданій його діяльності. Педагогічний такт передбачає відповідне ставлення до студентів, уміння в кожному конкретному випадку знаходити правильну лінію поведінки. Він потрібен викладачеві у системі його виховного впливу як на студентський колектив, так і на кожного студента зокрема.

15. Здоров'я і зовнішній вигляд. Професія викладача вимагає значного нервового і фізичного напруження, тому він має турбуватися про своє здоров'я.

Важливе значення у педагогічній діяльності має зовнішній вигляд викладача. Неприваблива зовнішність викликає негативне ставлення до нього, а відтак і до навчальної дисципліни, яку він викладає, до моральних настанов, які він пропагує.

Сукупність особистих якостей викладача формує його авторитет, тобто загально визнану студентами значущість його достоїнств і оснований на цьому силу його виховного впливу. Авторитетним є той викладач, який глибоко знає свій предмет і майстерно його викладає, любить молодь, відчуває її наміри і прагнення, доброзичливо відгукується на них. Без авторитетної, незламної, непохитної в очах вихованців особистості педагога, зазначав В. Сухомлинський, ідеал перетворюється на покинутий прапорonosцем

прапор. Багато проблем виховання криється саме в тому, що часто вихованця закликають іти за прапором, якого ніхто не несе. Бути прапороносцем ідеалу, нести на своєму прапорі вогонь ідеального — саме в цьому секреті педагогічного авторитету.

Педагогічна майстерність викладача вищого навчального закладу

Викладач вищого навчального закладу повинен постійно працювати над вдосконаленням своєї педагогічної майстерності, від чого значною мірою залежать результати його роботи.

Педагогічна майстерність — сукупність якостей особистості, які забезпечують високий рівень самоорганізації професійної діяльності педагога.

Складовими професійної майстерності є професійні знання, педагогічна техніка, педагогічні здібності, педагогічна моральність, професійно значущі якості, зовнішня культура.

Професійні знання є фундаментальною основою педагогічної майстерності і охоплюють три блоки навчальних дисциплін: психолого-педагогічні, фахові, соціально-гуманітарні.

Педагогічна техніка передбачає наявність трьох груп умінь: здійснювати навчально-виховний процес, виховну роботу; взаємодіяти зі студентами, управляти ними в процесі різноманітної діяльності; управляти собою, своїм емоційним станом, мовленням, тілом, що виявляється у поведінці. Педагогічні вміння допомагають формуванню професійної позиції викладача, дають змогу отримати результат, адекватний цілям, задумам.

До *педагогічних здібностей* належать комунікативність, креативність (творчість), рефлексія (аналіз власного психічного стану); перцептивні (здібності до сприйняття нового), інтелектуальні, організаторські.

Педагогічна моральність передбачає гуманістичну спрямованість особистості викладача і охоплює його ціннісні орієнтації, ідеали, інтереси. Втілюється вона в педагогічній позиції викладача, у виборі конкретних завдань навчально-виховного процесу, впливає на стосунки із студентами, визначає гуманістичну стратегію педагогічної діяльності.

До професійно значущих якостей відносять доброзичливість, об'єктивність, вимогливість, самостійність, самоконтроль, порядність, оптимізм, наявність педагогічних здібностей. Ці якості підвищують продуктивність та ефективність педагогічної діяльності.

Зовнішню культуру викладача формують одяг, зачіска, макіяж, осанка, мова, форми невербального спілкування тощо.

Усі ці компоненти-характеристики створюють передумови для перетворення педагогічної діяльності на мистецтво. Досягнення цього є тривалим і складним процесом. У цьому процесі виокремлюють кілька етапів (Р. Піонова).

1. Професіоналізм. Ним володіє випускник вищого педагогічного закладу. У процесі самостійної роботи в навчальному закладі триває його професійне зростання, вдосконалення, але інтенсивніше й цілеспрямованіше. Ефективність цього процесу залежить від установки на самоосвіту і самовиховання, від наявності відповідної програми. Крім того, викладач може вчитися в педагогів-майстрів, аналізувати роботу досвідчених колег, відвідувати семінари, курси, брати участь в наукових і практичних конференціях.

2. Педагогічна майстерність. У процесі діяльності психолого-педагогічна культура викладача зростає. Окрім репродуктивної діяльності, він займається педагогічним моделюванням, пошуком нових елементів в навчально-виховному процесі, його вдосконаленням. Одночасно розвиваються педагогічні здібності, якості, збагачується методичний арсенал. Однак розвиток структурних компонентів педагогічної майстерності відбувається нерівномірно. До педагога-майстра звертаються за порадою та досвідом менш досвідчені колеги.

3. Педагогічне новаторство. Викладач-новатор вносить принципово нові ідеї у навчально-виховний процес, розробляє нові методичні системи, створює нові педагогічні технології. Внаслідок цього не лише підвищується продуктивність професійної підготовки студентів, а й змінюється її якість. Стати педагогом-новатором допомагають високий рівень теоретичної і практичної підготовки, інтелектуальні здібності, творчий склад розуму.

Особистісні якості викладача вищого навчального закладу відіграють важливу роль у вихованні і навчанні студентів, оскільки він постійно перебуває у сфері уваги молодих людей. Викладач є для студента і взірцем, і засобом виховного впливу на нього. Студент, наслідуючи

викладача, переймає його знання, вміння, манери тощо. Знання педагога, його кращі моральні й вольові якості є потужним засобом переконання і впливу на студента.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні функції викладача вищого навчального закладу.
2. Розкрийте зміст структури діяльності викладача.
3. Опишіть етапність роботи викладача.
4. Охарактеризуйте рівні професійної підготовки викладача вищого навчального закладу.
5. Назвіть напрями підготовки до викладацької діяльності. У чому їх сутність?
6. Розкрийте сутність ступенів розвитку професійної майстерності викладача вищого навчального закладу.
7. Яка роль педагогічних здібностей у педагогічній майстерності.
8. У чому сутність професіоналізму викладача вищого навчального закладу?

1.5. Система вищої освіти в Україні

Вища освіта в Україні спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначати темпи і рівень науково-технічного, економічного і соціально-культурного прогресу, а також на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, засобом відтворення продуктивних сил України.

Загальні засади побудови системи вищої освіти в Україні

Система вищої освіти України відображає мету і завдання суспільства, зумовлена законами його розвитку і виражає політику держави, потреби суспільного розвитку в галузі освіти і виховання спеціалістів вищої кваліфікації.

У ній знаходять свій вияв державна політика, рівень економіки і культури, національні особливості українського народу, його традиції тощо.

Система вищої освіти — сукупність вищих закладів освіти, які забезпечують фундаментальну наукову, професійну і практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

В Україні перелік напрямів та спеціальностей налічує 76 програм підготовки бакалаврів і понад 500 спеціальностей у програмах підготовки магістрів.

Закон України «Про вищу освіту» (ст. 3) гарантує громадянам України право на безкоштовну вищу освіту в усіх державних вищих закладах освіти незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду і характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин. Це право забезпечується:

- розгалуженою мережею закладів освіти, заснованих на державній та інших формах власності, наукових установ, закладів післядипломної освіти;
- відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина;
- різними формами навчання (стаціонар, заочна, вечірня, екстернат).

Національна доктрина розвитку освіти в Україні з метою забезпечення рівного доступу до здобуття якісної вищої освіти передбачає:

- запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливості здобуття вищої освіти;
- створення умов для здобуття безплатної вищої освіти на конкурсних засадах у державних і комерційних навчальних закладах;
- удосконалення правових засад здобуття освіти за рахунок бюджетів усіх рівнів та коштів юридичних і фізичних осіб;
- створення умов для здобуття вищої освіти дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування та дітьми-інвалідами;
- розширення можливостей здобуття вищої освіти шляхом індивідуального кредитування;

— забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання;

— дотримання засад демократичності, прозорості та гласності у формуванні контингенту студентів, у т. ч. шляхом об'єктивного тестування, створення умов для забезпечення навчання відповідно до потреб особистості та ринку праці.

Підготовка фахівців у вищих навчальних закладах може здійснюватись з відривом від виробництва (очна), без відриву від виробництва (вечірня, заочна), шляхом поєднання цих форм (очно-заочна), екстерном, а також як форма дистанційного навчання.

Очна форма навчання. За цієї форми навчання здійснюється з відривом від виробництва з основним акцентом на аудиторні заняття за умов безпосереднього контакту студентів з викладачами і між собою. Переваги такого навчання полягають у максимальному обсязі навчально-виховного взаємовпливу всіх учасників навчального процесу, у можливостях використання усіх видів педагогічного контролю, у широкому використанні групових методів і форм навчання, у можливостях надання максимального обсягу матеріалу.

Заочна форма навчання. У цій формі домінує самостійна робота студентів. Безпосередні контакти студентів і викладачів звужені. Контроль семестровий і випускний. Особливістю цієї форми навчання є те, що для деяких видів освіти (наприклад, медичної) вона практично не може бути застосована.

Очно-заочна (вечірня) форма навчання. Це одна з форм підготовки спеціалістів вищої кваліфікації без відриву від трудової діяльності. Вищу освіту здобувають у вечірніх вищих навчальних закладах чи на вечірніх факультетах, що існують у більшості вищих навчальних закладів.

Екстернат (лат. *externus* — зовнішній, сторонній). Це особлива форма навчання осіб (екстернів), які мають відповідний освітній, освітньо-кваліфікаційний рівень для здобуття певного рівня вищої освіти шляхом самостійного вивчення навчальних дисциплін і складання у вищому навчальному закладі заліків, іспитів та проходження інших форм підсумкового контролю, передбачених навчальним планом.

Дистанційне (лат. *distantis* — відстань, проміжок між чимось) **навчання**. Це форма навчання, за якої спілкування між викладачем і студентом відбувається за допомогою листування, магнітофонних, аудіо- та відеокасет, комп'ютерних мереж (Internet), кабельного та супутникового телебачення. В Україні розроблено і затверджено Концепцію розвитку дистанційного навчання. У вищих навчальних закладах України функціонує 8 великих центрів і лабораторій дистанційного навчання.

Вступ до вищих навчальних закладів відбувається на конкурсній основі відповідно до здібностей і незалежно від форми власності навчального закладу та джерел оплати за навчання. Рівному доступу до здобуття вищої освіти покликана сприяти система зовнішнього оцінювання навчальних досягнень випускників системи загальної середньої освіти, яку впроваджено у 2006 р. Результати тестування випускників загальноосвітніх шкіл у спеціальних навчально-екзаменаційних центрах будуть слугувати підставою для вступу до вищих навчальних закладів і їх зарахування як державної підсумкової атестації.

Для забезпечення зовнішнього оцінювання навчальних досягнень випускників системи загальної середньої освіти створюються навчально-екзаменаційні центри (із визнанням їх результатів для вступу до вищих навчальних закладів і їх зарахуванням як державної підсумкової атестації). Основними завданнями таких центрів є:

— здійснення організаційно-технічної підготовки і забезпечення проведення зовнішнього оцінювання та моніторингу якості освіти, що передбачає: розроблення технологічного циклу тестування; розроблення єдиних стандартів програмових вимог; розроблення тестових завдань, створення бази даних тестових завдань, їх стандартизацію; розроблення програмного забезпечення для створення бази даних і оброблення результатів тестування; формування зведеної бази даних випускників та стандартизованих репрезентативних вибірок учнів для проведення моніторингу; підготовку інформаційних та інструктивних матеріалів; навчання осіб, що здійснюють організацію проведення моніторингу на місцях; розроблення екзаменаційних матеріалів і забезпечення їх секретності; підготовку нормативних документів та методичних матеріалів в межах своєї компетенції; проведення тестування у структурних підрозділах центру — регіональних і навчально-екзаменаційних центрах; розроблення схеми оцінювання; надання інформації про результати оцінювання особам, які прой-

шли зовнішнє оцінювання, та вищим навчальним закладам, до яких вони вступають;

— надання технологічної підтримки при зборі статистичної інформації в системі освіти, проведенні соціально-психологічних досліджень та атестації вчителів;

— сприяння навчанню інформаційним технологіям учнів навчальних закладів системи загальної середньої освіти на комп'ютерній базі навчально-екзаменаційних центрів.

Реалізація прийнятої Урядом 31 грудня 2005 року постанови «Про невідкладні заходи щодо запровадження зовнішнього незалежного оцінювання та моніторингу якості освіти» дасть змогу уникнути багатьох проблем щодо комплектування контингенту студентів вищих навчальних закладів. Зокрема, допоможе ліквідувати суб'єктивні підходи до оцінювання навчальних досягнень вступника, утвердить справедливість у підборі на навчання. До того ж перехід на зарахування до вищих навчальних закладів за сертифікатами уможливить проведення моніторингу спеціальностей навчальних закладів і встановлення рейтингу їх престижності та популярності.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (ст. 6) система вищої освіти України ґрунтується на таких принципах:

1. Доступність для кожного громадянина усіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою. Цей принцип передбачає вільний вибір громадянами будь-якого типу вищого навчального закладу на рівних умовах та правах на навчання чоловіків і жінок. Реалізується він через можливість безплатного навчання в усіх типах державних навчальних закладів, забезпечення студентів стипендією.

2. Рівність умов кожної людини для повної реалізації її здібностей, таланту, всебічного розвитку. Навчальні плани вищих закладів освіти охоплюють цикли предметів, які передбачають не лише належну професійну підготовку майбутніх фахівців певного профілю, а й їх всебічний розвиток. З метою інтенсивного розвитку здібностей і талантів передбачено предмети, які студенти можуть обирати самостійно. На це спрямовані й різні форми позанавчальної виховної роботи.

3. Гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей. Навчально-виховний процес має орієнтуватися на зміцнення єдності народу, людини і держави. Водночас процес навчання і виховання повинен сприяти самопізнанню й самореалізації кож-

ного індивіда, вибору ним шляху до здійснення мети — особистої і загальнонародної. Педагоги й студенти є повноправними суб'єктами системи освіти. Кожен з них може брати участь у розв'язанні проблем навчально-виховного процесу в межах своєї компетенції, має право вибору навчального закладу та індивідуальних форм досягнення мети.

4. Органічний зв'язок освіти з національними історією, культурою, традиціями. Цей принцип реалізується через національну спрямованість виховання. Він передбачає необхідність оволодіння історією і культурою народу, рідною мовою, а також прищеплення шанобливого ставлення до національно-етнічної обрядовості всіх народів, що населяють Україну.

5. Незалежність освіти від політичних партій, громадських і релігійних організацій. Реалізація цього принципу забезпечується конституційною вимогою про недопустимість втручання у навчально-виховний процес закладу освіти політичних, громадських і релігійних об'єднань.

6. Науковий, світський характер освіти. В українському вищому навчальному закладі навчання має світський характер, тобто у навчальних закладах не викладають релігійних предметів. На всіх етапах навчання і виховання студенти здобувають наукові знання про природу, суспільство, науку, культуру, формуючи на їх основі науковий світогляд, моральні, правові, естетичні та інші цінності.

7. Інтеграція з наукою і виробництвом. Цей принцип передбачає вивчення наукових здобутків, постійне вдосконалення освіти на основі найновіших досягнень науки, техніки, культури, посилення світоглядних функцій навчання. Поєднання освіти з виробництвом має не лише виховний ефект, а й економічний, оскільки є засобом всебічного розвитку особистості молодшої людини.

8. Взаємозв'язок із наукою інших країн. Освіта в нашій державі будується на інтенсивному використанні досягнень світової науки щодо вдосконалення змісту і технології навчання, підготовки висококваліфікованих спеціалістів. Важливими її завданнями є організація спільних досліджень з іноземними науковцями, виведення української науки на міжнародний рівень.

9. Гнучкість і прогностичність системи освіти. Цей принцип передбачає варіативність, саморегуляцію і безперервне оновлення національної освіти, її адаптацію до нових вимог розвитку нашого суспільства.

10. Єдність і наступність системи освіти. Українська система вищої освіти побудована на принципі послідовності та наступності навчання в усіх ланках і має єдину мету — підготовку висококваліфікованого спеціаліста. Єдність мети освіти забезпечує внутрішню єдність структури й організаційних основ системи освіти.

11. Безперервність і різноманітність системи освіти. Безперервність освіти реалізується шляхом узгодження змісту й координації навчально-виховної діяльності на різних ступенях освіти, що функціонують як продовження попередніх та передбачають підготовку студентів до можливого переходу на наступні ступені.

12. Поєднання державного управління і громадського самоврядування в освіті. Цей принцип полягає у розподілі функцій в управлінні освітою між державними органами та органами самоврядування.

Формування й реалізація принципів побудови освіти в Україні ґрунтується на загальнолюдських цінностях, основоположних засадах організації освітньої діяльності загалом, традиціях вітчизняної вищої школи, врахуванні головних завдань, які освіті необхідно розв'язувати на сучасному етапі.

Перспективи входження системи вищої освіти України в Зону європейської вищої освіти передбачає її побудову з урахуванням принципів, які ґрунтуються на університетській хартії, прийнятій в Болоньї 1988 р. До основних принципів діяльності цієї системи належать:

1. Принцип поєднання автономії з відповідальністю. Відповідно до цього принципу університети повинні мати право формувати свою стратегію, вибирати свої пріоритети в навчанні та проведенні наукових досліджень, витрачати свої ресурси, профілювати свої програми і встановлювати свої критерії для прийому професорів і студентів. Європейські вищі навчальні заклади потребують необхідної організаційної свободи, чітких та сприятливих умов регулювання і достатнього фінансування.

2. Принцип відповідальності освіти перед суспільством. Зона європейської вищої освіти ґрунтується на європейських традиціях відповідальності освіти перед суспільством, на широкому і відкритому доступі як до доступного, так і післяступеневого навчання; на освіті для розвитку особистості й навчанні протягом всього життя; на громадянськості як короткочасної, так і довготривалої соціальної доцільності.

3. Принцип вищої освіти, що ґрунтується на наукових дослідженнях. Він передбачає створення Зони європейських наукових досліджень.

4. Принцип організації диверсифікації (лат. *diversus* — різний і *facere* — робити). Європейська вища освіта характеризується різноманітністю мов, національних систем, типів інститутів, орієнтацією профілів підготовки і навчальних планів. Водночас її ефективність залежить від здатності організувати це різноманіття так, щоб отримати позитивні результати. Вищі навчальні заклади прагнуть до конвергенції (зближення), тобто мати справу з різноманіттям як з активом, а не причиною для невизнання чи виключення.

Організація національної системи вищої освіти в Україні відповідно до зазначених принципів у процесі розбудови незалежної держави робить систему вищої освіти якісно новою, наближає її до європейських стандартів.

Напрями вдосконалення вищої освіти і Болонський процес

Розвиток і вдосконалення системи вищої освіти в Україні передбачає високу якість навчання й виховання студентської молоді, кращу теоретичну і практичну підготовку майбутніх спеціалістів до професійної діяльності, всебічний розвиток їх духовних та фізичних сил, формування національної самосвідомості.

У Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття») намічено такі основні шляхи реформування вищої освіти:

- розроблення та впровадження обґрунтованої методики, яка б допомагала визначити перспективну потребу держави у фахівцях різного рівня кваліфікації;

- розроблення і впровадження аналітичних, статистичних, імітаційних, ситуаційних моделей прогнозування обсягів підготовки фахівців з урахуванням розвитку галузей господарства та особливостей регіонів України;

- поєднання можливостей державної і недержавної системи вищої освіти для підготовки фахівців різних спеціальностей з урахуванням запитів окремих регіонів;

- удосконалення системи комплектування контингенту студентів вищих навчальних закладів;

- визначення напрямів базової вищої освіти та відповідних спеціальностей за кваліфікаційними рівнями, роз-

роблення кваліфікаційних характеристик фахівців з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду та за участю замовників;

- оптимізацію мережі вищих навчальних закладів на основі наукового аналізу схеми їх розміщення;

- визначення змісту і системи університетської освіти, перетворення університетів на провідні національні освітні, наукові, культурні та методичні центри;

- створення навчально-наукових центрів (університет, інститут, коледж, технікум, професійне училище тощо), міжнародних університетів у їхньому складі, регіональних і галузевих університетів;

- розширення обміну педагогічними працівниками з провідними зарубіжними навчальними закладами;

- навчання громадян України у вищих навчальних закладах інших країн;

- організацію комплексних наукових досліджень із проблем вищої освіти;

- забезпечення міжнародного визнання дипломів вищих навчальних закладів України;

- розроблення системи діагностики якості освіти та системи тестів для визначення відповідності рівня освіти державним стандартам;

- акредитацію вищих навчальних закладів усіх рівнів та форм власності.

Новим потужним імпульсом вдосконалення системи вищої освіти в Україні стане її входження до Зони європейської освіти. Пропозиції, які розглянуто і які виконуються в рамках Болонського процесу, охоплюють шість ключових позицій:

1. Двоциклове навчання. Пропонується запровадити два цикли навчання: 1-й — до одержання першого академічного ступеня і 2-й — після його одержання. При цьому навчання у 1-му циклі має тривати не менше 3-х і не більше 4-х років. Навчання впродовж другого циклу передбачає здобуття ступеня магістра (через 1—2 роки навчання після одержання ступеня бакалавра) або докторського ступеня (за умови загальної тривалості навчання 7—8 років).

2. Кредитна система. Передбачає у всіх національних системах освіти систему обліку трудомісткості навчальної роботи в кредитах. За основу пропонується прийняти ECTS, зробивши її нагромаджувальною системою, здатною працювати в межах концепції «навчання впродовж усього життя».

3. Контроль якості освіти. Передбачається організація акредитаційних агентств, незалежних від національних урядів і міжнародних організацій. Оцінка ґрунтуватиметься не на тривалості або змісті навчання, а на тих знаннях, уміннях і навичках, що отримали випускники. Одночасно будуть встановлені стандарти транснаціональної освіти.

4. Розширення мобільності. На основі виконання попередніх пунктів передбачається істотний розвиток мобільності студентів. Окрім того, ставиться питання про розширення мобільності викладацького складу для взаємного збагачення європейським досвідом. Передбачається зміна національних законодавчих актів у сфері працевлаштування іноземців.

5. Забезпечення працевлаштування випускників. Одним із важливих положень Болонського процесу є орієнтація вищих навчальних закладів на кінцевий результат: знання й уміння випускників повинні бути застосовані і практично використані на користь усієї Європи. Усі академічні ступені й інші кваліфікації мають бути затребувані європейським ринком праці, а професійне визнання кваліфікацій має бути спрощене. Для забезпечення визнання кваліфікацій планується повсюдне використання додатка до диплома, який рекомендований ЮНЕСКО.

6. Забезпечення привабливості європейської системи освіти. Одним із головних завдань, що має бути розв'язане в рамках Болонського процесу, є залучення в Європу більшої кількості студентів з інших регіонів світу. Вважається, що введення загальноєвропейської системи гарантії якості освіти, кредитної нагромаджувальної системи, легкодоступних кваліфікацій тощо, сприятиме підвищенню інтересу європейських та інших громадян до вищої освіти.

Вироблення і впровадження нових принципів організації навчального процесу щодо розширення можливостей студентів у виборі змісту програм навчання, забезпечення гнучкості в системі підготовки фахівців для їх адаптації до швидкозмінних вимог національного та міжнародного ринків праці, стимулювання студентів і науково-педагогічних працівників до досягнення високої якості підготовки фахівців з вищою освітою забезпечить підвищення престижу української вищої школи на світовому рівні.

Структура системи вищої освіти в Україні

Основним компонентом структури системи вищої освіти є вищий навчальний заклад.

Вищий навчальний заклад — освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує згідно з наданою ліцензією освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку громадян відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову і науково-технічну діяльність.

У структурі системи вищої освіти виокремлюють:

— державний вищий навчальний заклад, що фінансується з державного бюджету і підпорядковується відповідному центральному органу виконавчої влади;

— вищі навчальні заклади комунальної форми власності, засновані місцевими органами влади, що фінансуються з місцевого бюджету і підпорядковані місцевим органам влади;

— вищі навчальні заклади приватної форми власності, засновані на приватній власності і підпорядковані власникові.

У цій системі існує також мережа національних вищих навчальних закладів, які стали осередками реформування системи освіти, трансформації її у європейське та світове співтовариство. На їх базі створюються науково-методичні центри з розроблення методології науково-теоретичних досліджень змісту освіти та освітніх технологій, моделей, програм реформи і розвитку сфери освіти.

Поява приватних навчальних закладів супроводжується активізацією інноваційних процесів у вищій школі. Саме цим зумовлений, наприклад, прорив у використанні дистанційного навчання. Деякі заклади спрямовані на впровадження дистанційно-активних технологій навчання (Харківський гуманітарно-технічний інститут). За короткий час нагромаджено значний досвід комп'ютеризації всього навчально-виховного процесу. Цінним є досвід приватних навчальних закладів щодо індивідуалізації навчання студентів, формування творчості, а також інноваційна особливність діяльності — прагматичність у підготовці фахівців в організації їхньої виробничої практики. З виникненням приватної освіти пов'язаний також новий етап у створенні підручників для вищої школи.

Водночас у галузі приватної вищої освіти є чимало проблем, що стосуються розміщення, тематичної спрямованості, методичної роботи, кадрового потенціалу, слабкої фінансової бази. Асоціація приватних навчальних закладів працює над усуненням недоліків, прагне підняти загальний рівень освіти до сучасних вимог. Очевидним є те, що у приватних навчальних закладів є майбутнє і з часом приватна освіта перетвориться на рівноправного партнера державної освіти в підготовці фахівців.

В Україні діють такі види вищих навчальних закладів:

1. Університет (класичний університет) — багатопрофільний вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою з широкого спектра природничих, гуманітарних, технічних та інших напрямів науки, техніки і культури за освітньо-професійними програмами всіх рівнів; проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження; є провідним науково-методичним центром; сприяє поширенню наукових знань і здійснює культурно-просвітницьку діяльність серед населення; має розвинуту інфраструктуру наукових і науково-виробничих підприємств і установ, високий рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення такої діяльності.

2. Академія — вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів в окремо визначеній галузі знань або виробництва, проводить фундаментальні та прикладні наукові дослідження, є провідним науково-методичним центром у певній сфері діяльності, має високий рівень кадрового та матеріально-технічного забезпечення.

3. Інститут — вищий навчальний заклад або структурний підрозділ університету, академії, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у певній галузі науки, виробництва, освіти, культури і мистецтва, проводить наукову та науково-виробничу діяльність, має високий кадровий і матеріально-технічний потенціал.

4. Консерваторія (музична академія) — вищий навчальний заклад, який здійснює підготовку фахівців з вищою освітою (музичних виконавців, композиторів, музикознавців, викладачів музичних дисциплін) за освітньо-професійними програмами всіх рівнів у галузі культури і мистецтва, проводить наукові дослідження, є провідним центром у сфері своєї діяльності, має високий рівень кадрового і матеріально-технічного забезпечення.

Нині в Україні функціонує 339 вищих навчальних закладів, серед яких 141 університет, 63 академії, 135 інститутів, консерваторій (музичних академій), у тому числі 235 — державної форми власності і 104 — інших форм власності, де навчається 1,8 млн. студентів, або у розрахунку на 10 тисяч населення — 470 осіб.

Починаючи з 90-х років минулого сторіччя, система вищої освіти України базується на двоступеневій освіті. Законом України «Про освіту» було започатковано забезпечення підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» і «магістр», поряд зі збереженням підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційних рівнів «молодший спеціаліст» та «спеціаліст», що притаманне попередній системі. Нині відповідно до Болонської декларації підготовка фахівців рівня «спеціаліст» скасовується і у вищій школі залишаються лише програми «бакалавр» й «магістра». Навчальні заклади, які готують молодшого спеціаліста (технікуми, училища), виводяться із системи вищої школи. Програми підготовки молодших спеціалістів відокремлені від системи підготовки «бакалавр — магістр (спеціаліст) — доктор». Але всі випускники цих установ (технікумів і коледжів) мають право на продовження навчання за програмами бакалавра у будь-якому університеті, а відтак можуть навчатися за програмами магістра.

Деякі технікуми і коледжі перебувають у складі університетів. Це створює умови для інтегрованих програм. У таких випадках період навчання для випускників технікумів і коледжів, які вже мають рівень молодшого спеціаліста, може бути скороченим до трьох-чотирьох років.

В Україні сформовано систему післядипломної освіти (підвищення кваліфікації, перепідготовка, друга вища освіта), яка налічує 563 інституції та розглядається в сучасному суспільстві як основний складник системи неперервної освіти впродовж усього життя. Багато університетів також пропонують програми післядипломної освіти.

Ступеневість вищої освіти може бути реалізована як через програму неперервної підготовки, так і диференційовано, відповідно до структури ступеневості. Вищі навчальні заклади певного рівня акредитації можуть здійснювати підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями, які забезпечують навчальні заклади нижчого рівня акредитації.

Ступенева система вищої освіти покликана забезпечити:

— глибокі знання і можливості задоволення різноманітних культурно-освітніх потреб особи та суспільства (загальноосвітню, загальнокультурну, професійну, наукову підготовку фахівців різних рівнів та галузей знань);

— підвищення соціальної значущості, престижу знань і соціального захисту особи за умов частої зміни потреб економіки та ринку праці;

— фундаментальність знань випускників вищої школи та її інтеграцію у світову систему освіти.

Отже, в Україні існує бінарна система навчальних закладів — гармонійне поєднання двоступеневої структури вищої академічної освіти (базова і повна вища освіта) та професійної підготовки за дворівневою структурою — бакалавра і магістра. Це є гарантією адаптації національної системи вищої освіти до потреб суспільства, що динамічно змінюється, а також реалізації ідеї створення системи освіти впродовж усього життя. Сучасні реалії свідчать про невідворотність суттєвих змін у структурі системи вищої освіти.

Управління вищою освітою

У період інтенсивної розбудови системи вищої освіти в Україні важливого значення набуває управління вищими навчальними закладами — діяльність, спрямована на розроблення й реалізацію рішень, організацію контролю та аналізу результатів на основі достовірної інформації.

Управління вищою освітою в Україні здійснюється державними органами управління та органами громадського самоврядування на основі законів, постанов Верховної Ради, наказів, розпоряджень Президента, Кабінету Міністрів, досягнень психолого-педагогічної науки і передового педагогічного досвіду.

До державних органів управління освітою в Україні належать: Міністерство освіти і науки України; міністерства і відомства України, яким підпорядковані заклади освіти; Вища атестаційна комісія України; Міністерство освіти Автономної Республіки Крим; місцеві органи державної влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління освітою.

1. Міністерство освіти і науки України. Воно є центральним органом державної виконавчої влади, який здійснює керівництво у сфері освіти. Бере участь у визначенні державної політики в галузі освіти, науки, професійної

підготовки кадрів, розробляє програми розвитку освіти, державні стандарти освіти; встановлює державні стандарти знань з кожного предмета; визначає мінімальні нормативи матеріально-технічного, фінансового забезпечення закладів освіти; здійснює навчально-методичне керівництво, контроль за дотриманням державних стандартів освіти, державне інспектування; забезпечує зв'язок із закладами освіти, державними органами інших країн з питань, які належать до його компетенції; проводить акредитацію вищих та професійно-технічних закладів освіти незалежно від форм власності та підпорядкування, видає їм ліцензії, сертифікати; формує і розміщує державне замовлення на підготовку спеціалістів з вищою освітою; розробляє умови прийому до закладів освіти; забезпечує випуск підручників, посібників, методичної літератури; розробляє проекти положень про заклади освіти, що затверджуються Кабінетом Міністрів України; організовує атестацію педагогічних і науково-педагогічних працівників щодо присвоєння їм кваліфікаційних категорій, педагогічних та вчених звань; разом з іншими міністерствами, яким підпорядковані заклади освіти, Міністерством освіти Автономної Республіки Крим реалізує державну політику в галузі освіти, здійснює контроль за її практичним втіленням, дотриманням актів законодавства про освіту в усіх закладах освіти незалежно від форм власності та підпорядкування; здійснює керівництво державними закладами освіти.

2. Міністерства і відомства, яким підпорядковані заклади освіти. Вони беруть участь у здійсненні державної політики в галузі освіти, науки, професійної підготовки кадрів, у проведенні державного інспектування та акредитації закладів освіти; виконують контрольні функції з дотримання вимог щодо якості освіти, забезпечують зв'язок із закладами освіти та державними органами інших країн з питань, які належать до їх компетенції, організовують впровадження у практику досягнень науки і передового досвіду.

3. Вища атестаційна комісія України. Організовує і проводить атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, керує роботою щодо присвоєння наукових ступенів, вченого звання старшого наукового співробітника.

4. Місцеві органи державної виконавчої влади та органи місцевого самоврядування. Вони здійснюють державну політику в галузі освіти в межах їх компетенції: встановлюють з урахуванням визначених Міністерством освіти і науки України мінімальних нормативів обсяги бюджетного фінансування закладів освіти, установ, організацій

системи освіти, що є комунальною власністю, та забезпечують фінансування витрат на їх утримання; забезпечують розвиток мережі закладів освіти та установ, організацій системи освіти, зміцнення їх матеріальної бази, господарське обслуговування; здійснюють соціальний захист працівників освіти, дітей, учнівської і студентської молоді, створюють умови для їх виховання, навчання і роботи відповідно до нормативів матеріально-технічного та фінансового забезпечення; організовують облік дітей дошкільного віку, контролюють виконання вимог щодо навчання дітей у закладах освіти; вирішують у встановленому порядку питання, пов'язані з опікою і піклуванням про неповнолітніх, які залишилися без піклування батьків, дітей-сиріт, захист їх прав, надання матеріальної та іншої допомоги; створюють належні умови за місцем проживання для виховання дітей, молоді, розвитку здібностей, задоволення їх інтересів; забезпечують у сільській місцевості регулярне безкоштовне підвезення до місця навчання і додому дітей дошкільного віку, учнів і педагогічних працівників; організовують професійне консультування молоді та продуктивну працю учнів; визначають потреби, обсяги і розробляють пропозиції щодо державного замовлення на підготовку робітничих кадрів для регіону.

Місцевими органами державної виконавчої влади та органами місцевого самоврядування створюються органи управління освітою, діяльність яких спрямовується на: управління закладами освіти, що є комунальною власністю; організацію навчально-методичного забезпечення закладів освіти, вдосконалення професійної кваліфікації педагогічних працівників, їх перепідготовку та атестацію у порядку, встановленому Міністерством освіти і науки України; координацію дій педагогічних, виробничих колективів, сім'ї, громадськості з питань навчання і виховання дітей; визначення потреб, розроблення пропозицій щодо державного контракту формування регіонального замовлення на педагогічні кадри, укладання договорів на їх підготовку; контроль за дотриманням вимог щодо змісту, рівня і обсягу освіти, атестацію закладів освіти, що є комунальною власністю.

Органами громадського самоврядування в освіті є: загальні збори (конференція) колективу закладу освіти; районна, обласна конференція педагогічних працівників, з'їзд працівників освіти Автономної Республіки Крим; Всеукраїнський з'їзд працівників освіти. Вони вносять пропозиції щодо формування державної політики в галузі

освіти, вирішують у межах своїх повноважень питання навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності закладів освіти.

Розвиток і вдосконалення системи вищої освіти спрямовані на забезпечення високої якості навчання і виховання, кращу теоретичну і практичну підготовку висококваліфікованих фахівців різних галузей народного господарства, науки і культури.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні принципи побудови системи вищої освіти України.
2. Обґрунтуйте доцільність переходу системи вищої освіти України на рівневу підготовку фахівців.
3. Чому управління системою вищої освіти здійснюється державними органами разом із громадським самоврядуванням?
4. Зробіть порівняльний аналіз системи вищої освіти України і однієї із зарубіжних країн.
5. У яких напрямках передбачається вдосконалення системи вищої освіти України для її входження до Зони європейської освіти?
6. Охарактеризуйте навчально-виховну діяльність одного з приватних вищих навчальних закладів, дайте їй об'єктивну оцінку.

2.

Основи дидактики вищої школи

2.1. Сутність процесу навчання у вищій школі

Цілеспрямована і планомірна підготовка майбутніх фахівців різного профілю у вищих навчальних закладах є основним завданням процесу навчання. Розв'язуючи його, вищі навчальні заклади водночас досягають і загальної цілі, яка передбачає всебічний розвиток студентів, виховання активних і свідомих громадян України.

Дидактика як галузь педагогіки вищої школи

Термін «дидактика» запровадив у науковий обіг німецький педагог Вольфганг Ратке (1571—1635), який назвав свій курс лекцій «Короткий звіт із дидактики, або мистецтво навчання Ратихія». У такому самому значенні вжив його і чеський педагог Ян-Амос Коменський (1592—1670), який опублікував у 1637 р. в Амстердамі свою працю «Велика дидактика», що представляє універсальне мистецтво навчання усіх усьому. Дидактику вищої школи слід розглядати не як окрему науку, а як розділ педагогіки вищої школи як навчальної дис-

ципліни, який вивчає питання змісту, методів, форм і технологій підготовки майбутнього фахівця в умовах вищого навчального закладу.

Дидактика (грец. *didaktikos* — повчальний) вищої школи — галузь педагогіки вищої школи, яка розробляє теорію освіти і навчання у вищих навчальних закладах, а також виховання у процесі навчання.

Як педагогічна дисципліна дидактика оперує загальними поняттями педагогіки: «виховання», «педагогічна праця», «освіта» тощо. Але як теорія освіти і науки вона послуговується власними поняттями. До них належать «навчання», «викладання», «зміст освіти», «форми», «методи навчання» та ін.

Навчання розглядається дидактикою в двох аспектах: як об'єкт вивчення і як об'єкт конструювання. З огляду на це виокремлюють дві функції дидактики: науково-теоретичну і конструктивно-технологічну (В. Попков і А. Кожухов). *Науково-теоретична функція* полягає у вивченні, систематизації та узагальненні педагогічного досвіду, його науковому обґрунтуванні, поясненні на основі відкритих психологією закономірностей і механізмів пізнавального, психомоторного розвитку особистості. *Конструктивно-технологічна функція дидактики* — це розроблення змісту, ефективних методів, прийомів і засобів навчання, конструювання навчальних технологій. Вона допомагає з'ясувати, як, враховуючи об'єктивні закономірності пізнавального розвитку студентів, організувати навчальний процес для забезпечення його максимальної ефективності; які форми, методи і засоби є оптимальними в конкретних ситуаціях; якими принципами і правилами слід керуватися викладачу та ін.

Сучасна дидактика вищої школи спрямована на забезпечення ефективної підготовки майбутніх фахівців. Цьому мають сприяти такі методологічні підходи (В. Лозова):

— особистісний, який полягає у визнанні особистості як продукту соціального розвитку, носія культури, інтелектуальної і моральної свободи, права на повагу. Він передбачає опору на природний процес саморозвитку, самореалізацію, самоствердження, створення для цього відповідних умов;

— діяльнісний, спрямований на організацію діяльності суб'єкта, яка б забезпечувала його активність у пізнанні, праці, спілкуванні, саморозвитку;

— системний, який орієнтує на визначення навчання як цілеспрямовану творчу діяльність його суб'єктів, мета, завдання, зміст, форми і методи якої взаємопов'язані;

— гуманістичний, який передбачає духовно-особистісну спрямованість кожного навчального предмета, формування стосунків між студентами, викладачами й студентами на основі поваги, довіри, чуйності, доброзичливості, уваги, співчуття, віри у можливість людини;

— ресурсний, що зосереджений на питаннях організації навчання, орієнтованого на виявлення і розвиток потенційних можливостей кожного студента;

— синергетичний (грец. *synergos* — той, що діє разом), який полягає в здійсненні самореалізації і саморозвитку особистості на основі постійної взаємодії із навколишнім середовищем, яке сприяє формуванню нових якостей особистості;

— аксіологічний (грец. *axia* — цінність), який забезпечує вивчення явищ з метою виявлення їх можливостей задовольняти потреби людини, розв'язувати завдання гуманізації суспільства, в якому людина є найвищою цінністю;

— компетентнісний (лат. *competentis* — належний, відповідний), що передбачає аксіологічні, мотиваційні, рефлексивні, когнітивні, операційно-технологічні та інші результати навчання, які відображають розширення не тільки знань, умінь і навичок, а й досвіду емоційно-ціннісного ставлення до дійсності.

Найважливішими завданнями дидактики вищої школи є:

— розкриття педагогічних закономірностей, що діють у межах освіти і навчання, і використання їх з метою вдосконалення навчального процесу у вищій школі;

— розроблення теорії вищої освіти;

— конструювання (модернізація) освітніх технологій;

— удосконалення змісту підготовки фахівців різних профілів (визначення оптимальних шляхів, вибір методів, форм, технологій навчання).

Будучи теоретичною наукою, дидактика вищої школи водночас займається формуванням дидактичних відношень в педагогічній практиці. Йдеться про дидактичні знання. Вони, а також їх творче застосування сприяють формуванню педагогічної майстерності викладача вищої школи. Просте вивчення, засвоєння і використання педагогічного досвіду інших викладачів — необхідна, але недостатня умова педагогічної творчості, а просте копіювання

навіть найунікальнішого досвіду без знання об'єктивних закономірностей педагогічного процесу може дати негативні результати.

Отже, найнадійнішим шляхом удосконалення педагогічної майстерності викладача вищої школи є дидактичне осмислення свого викладацького досвіду і звернення до дидактики як галузі знань, що є основним орієнтиром у питаннях навчання у вищій школі.

Сутність і структура процесу навчання

Навчання об'єднує процеси передавання, засвоєння, збереження і застосування інформації для розв'язання конкретних дидактичних завдань. У процесі навчання у вищій школі беруть участь два діючі суб'єкти — викладачі і студенти, отже, складовими навчання є викладання і учіння.

Викладання — діяльність викладача, спрямована на управління навчально-пізнавальною діяльністю студента на основі врахування об'єктивних і суб'єктивних закономірностей, принципів, методів, організаційних форм і засобів навчання.

У процесі викладання перед студентами ставляться пізнавальні завдання, надаються нові знання, організовується самостійна робота із засвоєння, закріплення і застосування знань, проводиться перевірка якості знань, умінь та навичок.

Учіння — цілеспрямований процес засвоєння студентами знань, умінь і навичок, регламентований навчальними планами і програмами.

Процес учіння заснований на мотивації. Завдання викладача у цьому процесі полягає в тому, щоб допомогти студентам засвоїти набутий людством досвід, необхідний для їх майбутньої професійної діяльності.

Процес навчання визначається зовнішніми (об'єктивними) і внутрішніми (суб'єктивними) чинниками. До *внутрішніх чинників* відносять особистісні якості людини, рівень розвитку, мислення, пам'ять, пізнавальні можливості, рівень рефлексії, уміння усвідомлювати те, що відбувається з нею і в навколишньому світі, попередній досвід, категоріальний апарат, мотивація учіння, стиль навчально-пізнавальної діяльності. До *зовнішніх чинників* належать зміст навчання, знання, вміння викладача

тощо. Ефективність процесу учіння найбільшою мірою залежить саме від особистості викладача, рівня, змісту і структури його знань.

Навчальний процес, забезпечуючи реалізацію завдань, що стоять перед вищою школою, реалізує чотири основні функції: освітню, виховну, розвивальну, професійну.

Сутність *освітньої функції* полягає у наданні студентам можливості здобути наукові систематизовані знання відповідно до навчального плану за профілем підготовки, а також набуті відповідних умінь і навичок з метою застосування їх на практиці. Реалізація цієї функції створює передумови для підвищення фахового рівня студентів.

Виховна функція спрямована на формування всебічно розвиненої особистості, її індивідуальних і професійно значущих якостей. Досягти цього можливо завдяки досконало вибудованому змісту навчальних предметів, що сприяє формуванню світогляду і загальної культури студентів, а також завдяки політичним, моральним, естетичним і етичним якостям викладачів.

Розвивальна функція навчання зорієнтована на формування творчої особистості. За усвідомленого підходу до можливостей розвивального навчання вона орієнтує на те, що пізнавальні процеси продуктивно впливають на розвиток мислення, пам'яті, уяви, спостережливості, мови. Головна цінність цієї функції навчання полягає в тому, що студенти вчаться знаходити в навчальному матеріалі те, що впливає на їх розвиток.

Значення *професійної функції* виявляється в тому, що навчально-виховний процес набуває професійної спрямованості. Вона успішно реалізовується за усвідомлення її важливості викладацьким складом вищого навчального закладу.

Отже, реалізація завдань вищої школи залежить від чіткого і вмілого структурування навчального процесу, що забезпечується виконанням усіх його функцій.

Структура діяльності суб'єктів навчального процесу

Суб'єктами навчального процесу у вищому навчальному закладі є викладачі і студенти. Успішність їх взаємодії значною мірою залежить від структури їх діяльності, сутність якої полягає в організуванні і керуванні діяльністю студентів із засвоєння навчального матеріалу.

Діяльність викладача. Процес управління навчально-пізнавальною діяльністю охоплює кілька компонентів: планування, організування, стимулювання, контроль і регулювання навчально-пізнавальної діяльності та аналіз її результатів.

Планування передбачає підготовку робочих програм із навчальних предметів, складання планів семінарських, практичних і лабораторних занять, розроблення індивідуальних завдань для студентів, тематики рефератів, курсових і дипломних робіт, методичних рекомендацій з їх підготовки тощо.

Організування навчальної роботи здійснюється у два етапи:

а) підготовчий — передбачає підготовку плану проведення конкретного заняття, технічних засобів навчання, наочності, дидактичних і роздавальних матеріалів; попереднє проведення дослідів, демонстрування, перегляд діафільмів; підбір методичної літератури і ознайомлення з нею;

б) виконавчий — полягає в організуванні власної діяльності викладача під час заняття та діяльності студентів; викладач ставить перед студентами навчальні завдання, створює сприятливі умови для їх виконання, чітко розподіляє функції між ними на практичних заняттях.

Стимулювання навчально-пізнавальної активності студентів здійснюється викладачем шляхом застосування різноманітних методів і прийомів: використання цікавих прикладів, розкриття практичної значущості навчального матеріалу для майбутнього фаху, опора на життєвий досвід тощо.

Сутність контролю і регулювання полягає у спостереженні за діяльністю студентів. Контроль у формі поставлених запитань, невеликих завдань дає змогу виявити рівень засвоєння студентами знань програмового матеріалу, опанування відповідними практичними вміннями та навичками, а також з'ясувати недоліки і складнощі процесу навчання. Це допомагає своєчасно вносити необхідні корективи і регулювати процес навчання додатковими поясненнями, виконанням відповідних вправ тощо.

Аналіз досягнутих результатів завершує процес викладання. Здійснюють його на основі отриманих через контроль результатів. Під час аналізу виявляють рівень знань фактичного матеріалу, вміння використовувати їх у практичній діяльності з фаху. Аналіз передбачає зіставлення досягнутих результатів з навчальними цілями.

Викладання навчальної дисципліни даватиме хороші результати за дотримання викладачем таких вимог (С. Сисоева):

- програма повинна враховувати детальне і поглиблене вивчення найважливіших проблем, ідей і тем, які сприяють розвитку пошуково-перетворювального стилю мислення;

- викладання навчальної дисципліни має забезпечувати якісне засвоєння базових знань, умінь і навичок, розвиток дивергентного мислення (здатність запропонувати декілька підходів до розв'язання задачі та міняти їх, бачити проблеми, об'єкти в різних ракурсах) і навичок його практичного застосування, що сприяє переосмисленню здобутих знань і генерування нових ідей;

- забезпечення можливості студентам отримувати нову інформацію, прищеплення їм бажання самостійно набувати знання;

- наявність відповідного матеріально-технічного забезпечення навчального процесу, надання студентам можливості вільного використання художніх, наукових і навчальних джерел;

- заохочення ініціативи та самостійності у навчанні; сприяння бажанню до професійної діяльності, розвитку усвідомлення своїх обов'язків щодо інших людей, природи тощо.

Діяльність студентів (учіння). Учіння є специфічним видом трудової діяльності. Специфіка його полягає в тому, що:

- воно постає як система, елементи якої взаємопов'язані;

- у процесі учіння студенти створюють базу знань для майбутньої професійної діяльності;

- навчально-пізнавальна праця студентів здійснюється у теоретичній і практичній формах, які взаємозв'язані і спрямовані на формування знань і умінь;

- учіння, з одного боку, протікає під впливом викладачів, з іншого — його успіх значною мірою зумовлений рівнем організації самостійної пізнавальної роботи студентів;

- навчальна діяльність студентів у вищому навчальному закладі має продуктивно-перетворювальний характер, а під час практики — творчо-продуктивний.

Ефективність учіння визначається його формами, найпоширенішими з яких є слухання, читання, конспектування, виконання вправ, розв'язування задач, проведення дослідів, навчальні дослідження, професійне моделювання:

1. Слухання. Сутність його полягає у сприйманні на слух інформації, яку студент отримує на лекціях, семінарських, практичних та інших заняттях. Щоб він зумів усвідомити і засвоїти (тобто персоніфікувати) мовну інформацію, викладач має відчувати аудиторію, реагувати на труднощі студентів (не всі можуть виокремити головне, швидко зробити записи), змінюючи темп читання лекції, тембр і гучність мовлення, повторюючи і уточнюючи сказане.

2. Читання. Це форма самостійної роботи студента. Рациональне читання є науково обґрунтованою технологією, що забезпечує персоніфікацію максимального обсягу інформації за найкоротший час з мінімальними витратами праці.

3. Конспектування. Студенти здійснюють його в процесі слухання і читання. В обох випадках вони вдаються до кількох способів конспектування: записують детально без осмислення; записують головне і одночасно осмислюють записане; ведуть опорний конспект з глибоким осмисленням тексту. При самостійному читанні ступінь персоніфікації інформації значно ґрунтовніший.

4. Виконання вправ, розв'язування задач. Основною метою цієї форми роботи є формування умінь при вивченні конкретних дисциплін. Задачі і вправи доцільно використовувати з усіх навчальних дисциплін, оскільки вони сприяють розвитку аналітичного мислення студентів, їх самостійності. У процесі виконання вправ студенти повинні вникнути в їх сутність, вибрати оптимальні шляхи своїх дій, пояснити і довести їх правильність або правомірність.

5. Проведення дослідів. Цю форму діяльності використовують у процесі вивчення природничих дисциплін. Вона передбачена навчальним планом вищого навчального закладу. Проведення дослідів потребує відповідної теоретичної підготовленості, вміння користуватися лабораторним устаткуванням, матеріалами, володіння технологією організації дослідної роботи. Цінність цієї форми діяльності полягає в тому, що студенти здобувають уміння і навички проведення наукового дослідження, поглиблюють теоретичні знання, розвивають у собі допитливість, відповідальність, самостійність.

6. Навчальні дослідження. До навчальних досліджень належать курсові і дипломні роботи, реферати, проекти. Виконання навчально-дослідної роботи вимагає від студентів високого рівня самостійності і пізнавальної актив-

ності. Цей вид роботи сприяє розвитку умінь здійснення наукового пошуку і формуванню аналітичного мислення, поглибленню інтересу до певної науки. Нерідко реферат стає основою курсової роботи, а курсова — дипломної робота, яка згодом може стати основою для кандидатської дисертації.

7. Професійне моделювання. Застосовують його під час виробничої практики. Це планування і здійснення фрагментів виробничої діяльності, наближених до реального виробничого процесу, моделювання різних його варіантів, тобто програвання ролей, які їм доведеться виконувати у майбутній професійній діяльності, набутті професіоналізму.

У психолого-педагогічній літературі (Г. Костишина) виділяють два рівні навчально-пізнавальної діяльності студентів: емпірично-інтуїтивний і рефлексивно-творчий.

Емпірично-інтуїтивний рівень характеризується він поверховими уявленнями студентів про цілі, зміст, методи і результати навчально-пізнавальної діяльності. Процеси мислення, що забезпечують функціонування знань, системи дій на цьому рівні, мають характер відтворювання. Студенти усвідомлюють «свій» рівень практичної готовності до майбутньої професійної діяльності і прагнуть до реалізації своїх інтелектуальних можливостей.

Рефлексивно-творчий рівень характеризується сформованістю у студентів структури ціннісних орієнтацій, домінуючою в якій є орієнтація на успішність майбутньої професійної діяльності. Прийоми мислення, які забезпечують такий рівень знань, є творчими. Студенти адекватно усвідомлюють рівень практичної готовності і свої інтелектуальні можливості, розуміють важливість здобутих способів дій і знань.

Процес навчання у вищому навчальному закладі має свої особливості (український педагог І. Кобилянський, російський педагог Л. Рувінський):

1. Кожна наука вивчається студентами в її розвитку. Майбутній спеціаліст оволодіває знаннями про виникнення, становлення і розвиток певної науки, ознайомлюється з її проблемами і можливостями їх розв'язання. З огляду на це викладач повинен викладати навчальний предмет на рівні сучасного стану науки і перспектив її розвитку.

2. Єдність навчального процесу і наукових досліджень. Це вимагає від викладача поєднання викладання і активної дослідної роботи в галузі науки, яку він викладає. То-

му одним із важливих напрямів удосконалення навчального процесу у вищому навчальному закладі є розвиток наукових досліджень на всіх кафедрах і підпорядкування їх підвищенню підготовки спеціалістів.

3. Висока активність самостійної навчально-пізнавальної і дослідної діяльності студентів. Під час самостійної роботи студент опрацьовує різні наукові джерела, розширюючи і доповнюючи здобуті на лекціях знання. Самостійності і творчого підходу, дослідницьких і технічних рішень вимагає підготовка до семінарських і практичних занять, рефератів, курсових і дипломних робіт.

Вищі навчальні заклади готують спеціалістів на рівні вимог ринкової економіки і науково-технічного прогресу. Тому ідея професіоналізму повинна пронизувати викладання усіх наук. Це вимагає знання викладачами специфіки професійної діяльності майбутніх спеціалістів, провідних професійних функцій і зосередження на них уваги у процесі навчання. Тому і викладачі, і студенти мають ставитися до навчання як до усвідомлення і передавання суспільно-історичної практики, досвіду попередніх поколінь, а не просто передавання знань. На цьому акцентують українські вчені Г. Атанова й І. Пустинникова:

— при проектуванні і організуванні навчання первинними мають бути задані характером майбутньої спеціальності діяльність і дії, а не знання;

— кінцевою метою навчання є формування способів дій, що забезпечує здійснення майбутньої професійної діяльності, а не запам'ятовування знань;

— змістом навчання є необхідна для майбутньої спеціальності система дій і тільки ті знання, які забезпечують виконання цих дій;

— знання не самодостатні, вони є засобом виконання дій і навчання, а не його метою, оскільки виконують службову роль, пояснюючи практичні дії і готуючи до них;

— навчаючись, студенти мають здійснювати діяльність, яка моделює майбутню професійну діяльність, а не просто накопичувати знання;

— механізмом здійснення навчальної діяльності є розв'язування задач, а не опрацювання навчального матеріалу, і якщо студент не розв'яже їх, то це означає, що його навчальна діяльність не організована;

— у сучасному розумінні «знати» означає за допомогою знань здійснювати певну діяльність, а не просто пам'ятати інформацію;

— навчання є сукупністю двох взаємопов'язаних, але самостійних діяльностей, — діяльність викладача і діяльність студента (або навчальна діяльність), а не «цілеспрямований педагогічний процес»;

— завдання викладача полягає в проектуванні навчальної діяльності, в її організуванні і управлінні нею, а не в «передаванні» знань.

Усе це свідчить про те, що повноцінне здійснення процесів викладання і учіння має ґрунтуватися на усвідомленні кінцевої мети вищої освіти, тобто професійній підготовці громадян.

Закономірності і принципи дидактики вищої школи

Навчальна діяльність у вищому навчальному закладі має свої закономірності і підпорядкована певним принципам, від чого залежить її ефективність.

Закономірності дидактики вищої школи. Закономірності навчання відображають стійкі залежності між усіма його елементами — діяльністю викладача, діяльністю студента та об'єктом засвоєння, тобто змістом навчання.

Закономірності навчання — об'єктивні, стійкі та істотні зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність.

Загалом закономірності навчання у вищому навчальному закладі відповідають закономірностям навчання в загальноосвітній школі чи будь-якому навчальному закладі. Їх поділяють на об'єктивні і суб'єктивні.

Об'єктивні закономірності навчання. Вони породжені суттю процесу навчання. До них належать:

1. Виховний і розвивальний характер навчання. У процесі навчання у вищому навчальному закладі студенти засвоюють знання, і на цій основі у них формуються науковий світогляд, моральні, трудові, естетичні, фізичні якості, відповідне ставлення до процесу навчання. Водночас відбувається розвиток особистості, її пізнавальних сил — мислення, пам'яті, уваги, уяви, мовлення тощо. Специфіка цієї закономірності у вищому навчальному закладі полягає в тому, що зміст навчання має спеціалізований характер, тобто зорієнтований на здобуття певної професії. Тому першорядними завданнями педагога є навчити студентів мислити професійно, виховувати в них прагнення до професійного самовдосконалення.

2. Зумовленість навчання суспільними потребами. Кожен етап розвитку людської цивілізації передбачає певний

рівень вихованості і освіченості членів суспільства, що забезпечується їх навчанням. Становлення і розвиток Української держави потребують високоосвічених, усебічно розвинених громадян, висококваліфікованих спеціалістів, на що має бути зорієнтований навчальний процес у вищому навчальному закладі.

3. Залежність результатів навчання від умов, в яких відбувається навчальний процес. Йдеться про навчально-матеріальну базу (кабінети, майстерні, їх оснащення приладами, інструментами, комп'ютерною технікою, дидактичними матеріалами тощо). Хороше її забезпечення є однією з умов високих результатів навчання.

4. Врахування реальних навчальних можливостей студентів. Воно зумовлене рівнем розвитку інтелектуальної, емоційної та вольової сфер, знань і вмінь, навичок до навчання, ставленням до нього, фізичним станом і працездатністю, набутих протягом навчання в школі.

5. Рівень активності студента. Суть цієї закономірності полягає в тому, що результати навчання залежать від характеру навчально-пізнавальної діяльності й рівня розвитку його мотиваційної сфери.

6. Цілеспрямована взаємодія викладача, студента і вивчаного об'єкта. Навіть якщо студент опановує предмет самостійно, викладач має спрямовувати його пізнавальну діяльність і контролювати її.

Суб'єктивні закономірності навчання. Вони залежать від особливостей діяльності викладача, його характеру тощо. Сутність їх в тому, що поняття можуть бути засвоєні лише тоді, коли пізнавальна діяльність студентів спрямована на визначення чітких і зрозумілих співвідношень між ними; навички формуються лише за умови відтворення операцій і дій, покладених в їх основу; міцному засвоєнню змісту навчального матеріалу сприяє його систематичне повторення і включення в систему вже засвоєного раніше змісту; опанування складних способів діяльності залежить від успішного оволодіння простими видами діяльності, що входять до складних, і від готовності визначити ситуацію, в якій ці дії можуть бути виконані; рівень і якість засвоєння знань студентів залежать від урахування викладачем ступеня значущості для них засвоюваного змісту; використання варіативних завдань передбачає застосування знань у важливих для студентів ситуаціях, що сприяє формуванню готовності до перенесення засвоєних знань і пов'язаних з ними дій у нову ситуацію.

Отже, закономірності існують незалежно від того, знає їх викладач чи ні, і виявляються в практичній діяльності. Однак визначення мети діяльності і врахування усіх закономірностей сприятиме ефективному впливу на особистість.

Принципи навчання. Процес навчання здійснюється на основі обґрунтованих і перевірених практикою дидактичних принципів, зумовлених закономірностями і завданнями освіти.

Принципи (лат. principium — початок, основа) навчання — основні положення, що визначають зміст, організаційні форми і методи навчальної роботи.

Відображаючи якийсь істотний аспект процесу навчання, принцип навчання стає підґрунтям для формулювання правил навчання. Правила навчання залежать від принципу навчання, конкретизують його, підпорядковуються йому і сприяють його реалізації. Вони функціонують як практичні вказівки, якими користуються в конкретних навчальних ситуаціях.

У навчальному процесі вищої школи дотримуються загально-дидактичних принципів навчання, а також специфічних, характерних для процесу навчання у вищій школі.

До загальнодидактичних принципів належать:

1. Принцип науковості. Його сутність полягає в тому, що всі факти, знання, положення і закони, що вивчаються, повинні бути науково правильні. Цим вимогам мають відповідати спосіб обґрунтування положень і законів, формування понять у процесі навчання. Реалізація цього принципу передбачає вивчення системи важливих наукових положень і використання у навчанні методів, близьких до тих, якими послуговується певна наука. Навчальний процес вищої школи динамічний, тому передбачає врахування не лише стану розвитку науки і техніки, а й усіх особливостей і тенденцій розвитку сучасного суспільства й освіти.

2. Принцип системності і послідовності навчання. Він зорієнтований на системне і послідовне викладання і вивчення навчального матеріалу. Йдеться про постійну роботу над собою, фіксування уваги студента на вузлових питаннях, логічний перехід від засвоєного матеріалу до нового тощо. Залежно від змісту роботи, її цілей викладач застосовує певну систему методів навчання, ведучи студентів від простого відтворення до самостійних творчих дій з вивченим матеріалом. Навчальний матеріал має бути вибудований на системі взаємозв'язків елементів світу, який оточує студента.

3. Принцип доступності навчання. Успішність та ефективність навчання визначається відповідністю його змісту, форм і методів віковим особливостям студентів, їх можливостям. Реалізація цього принципу передбачає дотримання правил: від простого — до складного, від відомого — до невідомого, від близького — до далекого, а також врахування рівня розвитку студентів, їх індивідуальних особливостей. Він вимагає також визначення норм витрат часу і праці, рівня напруження і культури розумової та фізичної праці студентів. У навчальному процесі недопустимі як перенавантаження, так і недовантаження студентів, що передбачено освітніми стандартами і рівнями навчання, тобто йдеться про диференціацію навчально-виховного процесу.

4. Принцип зв'язку навчання з життям. Він ґрунтується на об'єктивних зв'язках науки і виробництва, теорії і практики. Теоретичні знання є основою сучасної продуктивної праці, яка конкретизує їх, сприяє міцному, свідомому засвоєнню. Реалізацію цього принципу забезпечують: використання на заняттях життєвого досвіду студентів, застосування набутих знань у практичній діяльності, розкриття практичної значущості знань тощо.

5. Принцип свідомості і активності у навчанні. Цей принцип визначає головне спрямування пізнавальної діяльності студентів та управління нею. Свідомому засвоєнню знань сприяють: роз'яснення мети і завдань навчального предмета, значення його для подолання життєвих проблем і для перспектив студента; використання у процесі навчання мислительних операцій (аналізу, синтезу, узагальнення, індукції, дедукції); позитивні емоції і мотиви навчання; належний контроль і самоконтроль. Активізації пізнавальної діяльності сприяють: позитивне ставлення до навчання, інтерес до навчального матеріалу, тісний зв'язок навчання з життям, використання на практиці засвоєного матеріалу, проблемне навчання, диференційований підхід, використання ТЗН.

6. Принцип наочності у навчанні («золоте правило» дидактики). Цей принцип ґрунтовно розроблений в дидактиці середньої школи і має широке застосування у педагогічному процесі вищої школи. Дотримання його сприяє свідомому, активному сприйманню, осмисленню і засвоєнню матеріалу, виховує спостережливість, формує новий соціальний досвід, удосконалює потенційні психофізичні можливості студентів.

7. Принцип міцності засвоєння знань, умінь і навичок. Головною ознакою міцності є свідоме й ґрунтовне засвоєння фактів, понять, ідей, правил, глибоке розуміння істотних ознак і сторін предметів та явищ, зв'язків між ними і в середині них. Реалізація цього принципу передбачає: повторення навчального матеріалу за розділами і структурними частинами, запам'ятовування нового матеріалу у поєднанні з вивченням, виділення при повторенні головних ідей, використання в процесі повторення різноманітних методик, форм і підходів, вправ, самостійної роботи щодо творчого застосування знань тощо.

Зростаючий обсяг інформації, розвиток наукових галузей вимагають ретельного відбору відомостей, які підлягають міцному запам'ятовуванню, і спеціальної орієнтації викладачами студентів на таке запам'ятовування.

Принцип міцності тісно пов'язаний з важливою для вищої школи вимогою — забезпеченням надійності навчання. Надійність навчання розглядається як імовірність того, що спеціаліст після закінчення навчання у вищій школі творчо, ініціативно виконуватиме свої професійні функції і продовжуватиме навчатися.

8. Принцип індивідуального підходу. Він дає змогу в умовах колективної навчальної роботи кожному студентові оволодівати навчальним матеріалом по-своєму, зважаючи на рівень розвитку, знань і вмінь, пізнавальної та практичної самостійності, інтересів, волі, працездатності.

9. Принцип емоційності навчання. У процесі пізнавальної діяльності в студентів виникають певний емоційний стан, почуття, які можуть стимулювати успішне засвоєння знань або перешкоджати йому. Тому викладач, реалізуючи цей принцип, має впливати на формування емоцій, які активізують навчально-пізнавальну діяльність, і запобігати появі тих, які негативно позначаються на ній. Цього можна досягти шляхом логічного, жвавого викладання дисципліни, наведення цікавих прикладів, використання різноманітної наочності тощо. Неабияку роль у цьому відіграє особистість викладача.

Навчальний процес у вищих навчальних закладах характеризується певними особливостями: орієнтація на вивчення не основ наук, а самої науки в розвитку, що

сприяє зближенню самостійної роботи студентів з науково-дослідною роботою викладача; поєднання у діяльності викладача навчального і наукового: він навчає і водночас є дослідником у своїй галузі знань; процес викладання у вищому навчальному закладі спрямований на професіоналізацію.

Ці особливості передбачають дотримання *специфічних принципів навчання*:

1. Принцип єдності наукової і навчальної діяльності кафедр і викладачів. Він зумовлений передусім специфікою вищої освіти, яка полягає в єдності наукових досліджень і навчальної діяльності. Проблематика досліджень кафедр відповідає профілю підготовки спеціаліста. Майбутній спеціаліст за час навчання у вищому закладі освіти повинен бачити перспективи розвитку науки, яку вивчає. Науково-дослідна робота сприяє вдосконаленню всього навчального процесу, підвищує кваліфікацію професорсько-викладацького складу, майстерність науковців і педагогів.

Ефективність викладацької діяльності вченого-педагога визначається дослідницькою роботою викладача, вмінням своєю творчістю захопити студентів. Залучаючи у такий спосіб студентів до науки, він формує у них допитливість і прагнення до знань. За таких умов студенти охоче беруть участь в обговоренні наукових проблем, які організовують кафедри, є слухачами й учасниками наукових конференцій.

2. Принцип участі студентів у науково-дослідній роботі. У процесі навчання студенту надається можливість набувати певного досвіду проведення досліджень за фахом. Орієнтація студентів на дослідну роботу ефективно впливає на розвиток творчих здібностей. Здобутий у вищому навчальному закладі досвід дослідження допомагає згодом ставити і розв'язувати творчі завдання на виробництві.

3. Принцип органічної єдності теоретичної і практичної підготовки студентів. Цей принцип ґрунтується на положенні про єдність теорії і практики. Спеціаліст, який володіє інтелектуальними, науковими і професійними навичками, здатний творчо втілювати теорію науки в практику. Орієнтація на практику в процесі вивчення фахового, загальнонаукового і соціально-гуманітарного циклу дисциплін сприяє формуванню спеціаліста-діяча, людини з активною життєвою позицією. Успіх реалізації цього

принципу значною мірою залежить від правильного співвідношення теоретичних і практичних занять, що має бути передбачено навчальними програмами вищих навчальних закладів.

4. Принцип урахування особистих можливостей кожного студента. Кожен студент є неповторною особистістю зі своїми здібностями і можливостями. Це обов'язково слід брати до уваги при організації навчального процесу. Реалізація цього принципу вимагає від кожного викладача усвідомлення того, що кожна людина в чомусь обдарована. Завдання викладачів розкрити творчі сили молодих людей, знайти серед них талановитих і розвивати їх здібності. З огляду на особисті можливості кожного студента працюють передбачені навчальним планом курси за вибором, різноманітні спецкурси, спецсемінари тощо.

Повноцінний процес навчання у вищому навчальному закладі визначається також «академічною чесністю» (український педагог В. Андрушенко). Це чеснота професора, який не може читати лекції з пожовтілих від часу конспектів; це позиція студента, який не користується шпаргалками; це установка батьків, які прагнуть дати своїм дітям освіту відповідно до їх здібностей і потреб, а не в гонитві за престижем навчального закладу чи спеціальності; це прозорий вступ до вищого навчального закладу.

Принципи навчання тісно взаємопов'язані, зумовлюють один одного, жоден з них не може бути використаний без урахування інших. Тому в процесі навчання викладач повинен керуватися всіма принципами.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте сутність поняття «дидактика вищої школи». Чим вона відрізняється від дидактики загальноосвітньої школи?
2. Які завдання розв'язує сучасна дидактика вищої школи?
3. Розкрийте сутність навчання (в розумінні викладання і учіння) у вищому навчальному закладі.
4. Яка специфіка загальних закономірностей навчання у дидактиці вищої школи?
5. Охарактеризуйте специфічні для дидактики вищої школи принципи навчання.
6. Розкрийте специфіку дотримання загальних принципів навчання у навчальному процесі вищої школи.

2.2. Зміст освіти у вищій школі

У ст. 42 Закону України «Про освіту» стверджується, що «вища освіта забезпечує фундаментальну наукову, професійну та практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-професійних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення їх кваліфікації».

Національна доктрина розвитку освіти серед пріоритетних напрямів вдосконалення вищої освіти вказує на необхідність «забезпечення високої якості вищої освіти та професійної мобільності випускників вищих навчальних закладів на ринку праці шляхом інтеграції вищих навчальних закладів різних рівнів акредитації, наукових установ та підприємств, запровадження гнучких освітніх програм та інформаційних технологій навчання».

Ступеневість вищої освіти

Сутність ступеневості вищої освіти полягає у здобутті різних освітньо-кваліфікаційних рівнів на відповідних етапах (ступенях) вищої освіти. Виникнення концепції ступеневої освіти зумовлене:

- демократизацією суспільства, формуванням нових соціально-економічних структур, їх орієнтацією на ринкові відносини, жорсткою професійною конкуренцією;

- необхідністю розрізнення двох процесів, що є основою діяльності вищого навчального закладу — освіти і професійної підготовки;

- необхідністю забезпечення випускникам можливості здійснювати професійну кар'єру за дотримання ними принципів соціальної справедливості, відповідальності, загальнолюдських цінностей і моралі;

- диференціацією вимог до характеру і змісту освіти і професійної підготовки фахівців з вищою освітою різних освітньо-кваліфікаційних рівнів;

- впровадженням механізму об'єктивного педагогічного контролю з визначення результатів діяльності системи вищої освіти і навчальних досягнень тих, хто навчається; йдеться, зокрема, і про технологію стандартизованого тестування.

У структурі вищої освіти виокремлюють освітні рівні (неповна вища, базова вища освіта, повна вища освіта) та

освітньо-кваліфікаційні (бакалавр, магістр). У вищих навчальних закладах підготовка за напрямками і спеціальностями фахівців усіх освітніх та освітньо-кваліфікаційних рівнів здійснюється за відповідними освітньо-професійними програмами, ступенево або неперервно залежно від вимог до рівня оволодіння певною сукупністю умінь та навичок, необхідних для майбутньої професійної діяльності.

Освітні рівні вищої школи. Сутність їх полягає в задоволенні потреб особистості у здобутті загальної вищої освіти шляхом навчання у різних типах закладів освіти. Освітній рівень характеризує сформованість інтелектуальних якостей особи, які визначають розвиток її як особистості.

1. Базова вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, достатній для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра.

2. Повна вища освіта — освітній рівень вищої освіти особи, достатній для здобуття нею кваліфікацій за освітньо-кваліфікаційним рівнем магістра (спеціаліста).

Вищу освіту мають особи, які завершили навчання у вищих навчальних закладах, успішно пройшли державну атестацію відповідно до стандартів вищої освіти і отримали документ про вищу освіту державного зразка.

Освітньо-кваліфікаційні рівні. Вони передбачають здобуття певного рівня освіти і кваліфікації.

1. Бакалавр (лат. *baccalaureus* — увінчаний лаврами). Це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі повної загальної середньої освіти здобув поглиблену загальнокультурну підготовку, фундаментальні та професійно-орієнтовані уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці і здатний розв'язувати типові професійні завдання, передбачені відповідними посадами у певній галузі народного господарства.

Освітньо-професійна програма підготовки бакалавра забезпечує одноразове здобуття базової вищої освіти за напрямом підготовки та кваліфікації бакалавра на базі повної загальної середньої освіти і охоплює загальні фундаментальні, гуманітарні та соціально-економічні дисципліни, спеціальні дисципліни відповідного напрямку підготовки, а також різні види практичної підготовки. Термін навчання не може перевищувати чотирьох років, а для осіб, що мають освітньо-кваліфікаційний рівень молодшого спеціаліста за відповідною до напрямку підготовки спеціальністю, термін навчання зменшується на один-два роки.

Особи, які пройшли державну атестацію, отримують документи встановленого зразка про здобуття базової вищої освіти за відповідним напрямом підготовки та кваліфікацію бакалавра.

Оскільки бакалавр здобуває академічний освітній рівень базової вищої освіти, то це дає йому право на продовження навчання за освітньо-професійною програмою підготовки фахівців більш високого освітньо-кваліфікаційного рівня магістра, або, за бажанням, можливість працевлаштуватись.

2. Магістр (лат. *magister* — начальник, учитель). Це освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні знання та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для розв'язання проблемних професійних завдань у певній галузі народного господарства.

Освітньо-професійна програма підготовки магістра забезпечує одночасне здобуття повної вищої освіти за спеціальністю та кваліфікації магістра на базі відповідної освітньо-професійної програми підготовки бакалавра. Нормативний термін навчання визначається програмою, але не може перевищувати одного року, а для окремих спеціальностей за погодженням з Міністерством освіти і науки може бути встановлений термін півтора року. Здобуття кваліфікації магістра може здійснюватися на базі відповідної освітньо-професійної програми підготовки спеціаліста (термін навчання визначається індивідуальною програмою з урахуванням академічної різниці між освітньо-професійною програмою спеціаліста та магістра, але не може перевищувати одного року).

Зазначена освітньо-професійна програма передбачає поглиблену фундаментальну, гуманітарну, соціально-економічну, психолого-педагогічну, спеціальну та науково-практичну підготовку.

Освітньо-професійна програма підготовки магістра медичного та ветеринарно-медичного спрямування може забезпечувати здобуття кваліфікації магістра на базі освітньо-професійної програми післядипломної підготовки (клінічної ординатури, інтернатури тощо). Нормативний термін навчання визначається відповідним міністерством за погодженням з Міністерством освіти і науки. Освітньо-професійна програма підготовки магістра юридичного спрямування в разі цільової підготовки за замовленням правоохоронних органів може забезпечувати здобуття

кваліфікації магістра на базі повної загальної середньої освіти.

Особи, які успішно пройшли державну атестацію, отримують документи встановленого зразка про здобуття повної вищої освіти за спеціальністю та кваліфікації магістра. Після закінчення другого циклу навчання випускник вищого навчального закладу здобуває професійну кваліфікацію та освітній рівень повної вищої освіти, що дає йому право на продовження навчання за програмами підготовки наукових та науково-педагогічних працівників (третій цикл — аспірантура (3 роки), що відповідає ступеню доктора філософії (PhD), програмам європейських університетів). Цикл підготовки фахівців рівня магістра не перевищує 1—2 роки залежно від профілю підготовки. Наявність ступеня магістра (спеціаліста) дає власникам доступ до отримання докторського ступеня.

Сьогодні в Україні на законодавчому рівні вже затверджено систему стандартів з кожного освітньо-кваліфікаційного рівня та профілю підготовки. Стандарти містять усі вимоги до компетентності та кваліфікаційну характеристику і системи діагностики якості знань. Перехід до динамічної ступеневої системи підготовки фахівців дасть змогу задовольнити можливості особистості в здобутті певного освітнього і кваліфікаційного рівня за бажаним напрямом відповідно до здібностей та забезпечити її мобільність на ринку праці.

Нормативні документи, що визначають зміст вищої освіти

Сучасний фахівець працює за умов високих темпів нагромадження науково-технічної інформації, постійного оновлення технологічних циклів у багатьох галузях виробництва. Усе це не лише ускладнює його працю, а й зумовлює швидку зміну структури багатьох професій, зникнення одних і появи інших. Ці процеси вимагають наукового обґрунтування змісту освіти у вищій школі як однієї з центральних проблем навчально-виховного процесу.

Зміст освіти — науково обґрунтована система дидактичного та методично оформленого навчального матеріалу для різних освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Визначається зміст освіти освітньо-професійними програмами підготовки фахівців з вищою освітою певних освітньо-кваліфікаційних рівнів; програмами навчальних

дисциплін; структурно-логічною схемою підготовки; іншими нормативними документами та навчальною і навчально-методичною літературою.

Освітньо-професійна програма підготовки — перелік нормативних навчальних дисциплін із зазначенням загального обсягу часу, відведеного для їх вивчення та форм підсумкового контролю з кожної навчальної дисципліни.

Загальний обсяг часу для вивчення навчальної дисципліни охоплює час для аудиторних форм навчання і самостійної роботи студентів. Співвідношення між обсягами аудиторних занять та самостійної роботи, форми і періодичність проміжного контролю визначаються *навчальним планом* вищого навчального закладу.

Наукове і методичне обґрунтування процесу реалізації освітньо-професійної програми (послідовність вивчення навчальних дисциплін, форми і періодичність виконання індивідуальних завдань, проведення контролю тощо) визначається *структурно-логічною схемою підготовки*.

Вимоги до змісту, обсягу і рівня освітньої та фахової підготовки встановлюються *державними стандартами освіти* (сукупність норм). Ці норми є основою оцінювання освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівнів громадян незалежно від форм освіти.

Державні стандарти освіти розробляються для кожного освітнього (освітньо-кваліфікаційного) рівня та напряму підготовки (спеціальності) і затверджуються Кабінетом Міністрів України. Вони підлягають перегляду та перезатвердженню не рідше як один раз на десять років.

Основні функції державних стандартів освіти полягають у забезпеченні досягнення і підтримання вищим закладом освіти високого рівня вищої освіти через реалізацію нормативної частини змісту освіти та самооцінки чи державної оцінки результатів роботи.

Складовими державного стандарту освіти є освітня, освітньо-кваліфікаційна характеристики, нормативна частина освіти і вибіркова частина освіти.

Освітня характеристика охоплює основні вимоги до якостей і знань особи, яка здобула певний освітній рівень. Зміст її як складової частини державного стандарту освіти визначається Міністерством освіти і науки України окремо для кожного освітнього рівня: базова вища освіта; повна вища освіта.

Освітньо-кваліфікаційна характеристика містить основні вимоги до професійних якостей, знань, умінь

фахівця, необхідних для успішного виконання професійних функцій. Її зміст визначається Міністерством освіти і науки України для кожного освітньо-кваліфікаційного рівня: бакалавр, магістр.

Зміст освіти включає нормативний та вибірковий компоненти.

Нормативна частина змісту освіти — це обов'язковий для засвоєння зміст навчання, сформований відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики як змістові модулі із зазначенням їх обсягу і рівня засвоєння, а також форм державної атестації. Згідно з чинними нормативними актами вищим закладам освіти надається автономне право щодо визначення змісту освіти, але він не повинен бути нижчим від нормативного.

Нормативні навчальні дисципліни становлять до 75% обсягу годин, визначеного освітньо-професійною програмою. До нормативних навчальних дисциплін належать: цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін; цикл фундаментальних дисциплін; цикл професійно-орієнтованих дисциплін.

Вибіркова частина змісту освіти — це рекомендований для засвоєння зміст навчання, сформований як змістові модулі із зазначенням їх обсягу та форм атестації, призначений для задоволення потреб і можливостей особистості, регіональних потреб у кваліфікованих фахівцях певної спеціалізації, досягнень наукових шкіл і навчальних закладів.

Вибіркові навчальні дисципліни запроваджуються, як правило, у формі спеціальних навчальних курсів для поглиблення загальноосвітньої, фундаментальної і фахової теоретичної чи практичної підготовки.

Обсяг навчальних дисциплін за вибором визначається як різниця між загальним обсягом годин і обсягом годин нормативних навчальних дисциплін і формується з циклу професійно-орієнтованих дисциплін за переліком освітньо-професійної програми, циклу дисциплін за вибором вищого навчального закладу, циклу дисциплін за вибором студента.

Навчальні дисципліни за вибором охоплюють дисципліни, що належать до різних циклів навчальних дисциплін. Науково-методична комісія визначає перелік професійно-орієнтованих дисциплін за вибором, що має рекомендаційний характер.

Освітньо-професійна програма встановлює мінімальний обсяг годин для засвоєння дисциплін, вільно обраних студентом (не менше від 10% загального обсягу годин).

При розробленні освітньо-професійної програми науково-методична комісія спирається на концепцію підготовки фахівців за спеціальностями, які відповідають конкретному професійному спрямуванню, і рекомендує перелік професійно-орієнтованих навчальних дисциплін за вибором, які мають бути включені вищими навчальними закладами до освітньо-професійної програми, якщо передбачена майбутня підготовка спеціалістів за конкретною спеціальністю. Термін проходження навчальних практик не перевищує шести тижнів, якщо професійне спрямування не потребує встановленого державними чи міжнародними нормами терміну практичної підготовки. Обсяг годин на проведення практик визначається вимогами до навчального часу студента і може формуватися за рахунок щорічного резерву навчальних тижнів і годин, відведених для циклу дисциплін вищого навчального закладу.

Навчальний план, навчальна програма і підручник вищої школи

На основі освітньо-професійної програми вищі навчальні заклади розробляють навчальний план і робочі навчальні програми дисциплін, які є нормативними документами вищого навчального закладу.

Навчальний план — документ, складений вищим навчальним закладом освіти на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки, який визначає перелік і обсяг нормативних та вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми і засоби здійснення поточного й підсумкового контролю.

У навчальному плані відображено також обсяг часу, передбаченого на самостійну роботу. Він розробляється на весь період реалізації відповідної освітньо-професійної програми підготовки і затверджується керівником вищого закладу освіти.

На основі навчального плану вищим навчальним закладом формується *робочий навчальний план*, тобто план на поточний навчальний рік. Він конкретизує форми проведення навчальних занять, їх обсяг, форми і засоби поточного та підсумкового контролю за семестрами. Декан факультету його затверджує.

З метою інтенсифікації навчального процесу у вищому навчальному закладі практикується складання студентами *індивідуальних навчальних планів*. Такий план є нормативним документом, за яким здійснюється навчання студента з огляду на вимоги освітньо-професійної програми відповідного рівня підготовки та освітньо-професійних інтересів і потреб студента.

Навчальна програма нормативної дисципліни є складовою державного стандарту освіти.

Навчальна програма — документ, який визначає місце і значення навчальної дисципліни в реалізації освітньо-професійної програми підготовки, її зміст, послідовність і організаційні форми вивчення навчальної дисципліни, вимоги до знань і вмінь студентів.

Компонентами навчальної програми є пояснювальна записка, тематичний виклад змісту навчальної дисципліни і список літератури. Навчальні програми нормативних дисциплін належать до документів державного стандарту освіти. Навчальні програми вибіркових дисциплін розробляються і затверджуються вищим закладом освіти.

У пояснювальній записці навчальної програми визначено призначення предмета, його місце в системі підготовки спеціаліста (провідну функцію) та мету навчального предмета (*освітню* — вимоги до знань, вмінь і навичок студентів; *виховну* — формування професійної спрямованості особистості; *розвивальну* — розвиток пізнавальних інтересів та здібностей, творчого професійного мислення, формування вмінь і навичок самостійної професійної праці). У ній також визначено послідовність вивчення навчального матеріалу (структуру предмета), форми і методи навчання з урахуванням специфіки змісту навчального матеріалу (лекції, семінари, практичні та лабораторні заняття, обов'язкові контрольні роботи), форми й методи контролю успішності навчання.

Відповідно до сучасних вимог у навчальній програмі повинні бути висвітлені такі аспекти (І. Булах, В. Пащенко і О. Чалий):

— формулювання призначення навчального предмета в системі підготовки спеціаліста (визначення провідної функції предмета);

— визначення освітньої, виховної й розвивальної мети, які потрібно реалізовувати в процесі навчання (з урахуванням призначення навчального предмета і вимог кваліфікаційної характеристики);

— визначення складу й структури предмета, розділів з урахуванням провідної функції предмета: основні теми навчального предмета; структурно-логічні зв'язки між предметами; послідовність вивчення навчальних тем на основі встановлених зв'язків;

— визначення вимог до знань і вмінь з кожної теми та рівня їх сформованості;

— планування лабораторних і практичних занять з урахуванням їх головної дидактичної мети — формування професійних і практичних навичок. Розробляючи зміст лабораторних і практичних занять, слід орієнтуватися на те, що в сукупності вони повинні забезпечити формування вмінь і навичок, передбачених навчальною програмою;

— відбір змісту навчального матеріалу з кожної навчальної теми, з огляду на дидактичні принципи науковості й доступності навчального матеріалу, системності й послідовності навчання, зв'язку навчання з професійною діяльністю тощо;

— визначення обсягу та змісту самостійної роботи студентів (збільшення кількості самостійних аудиторних та позааудиторних занять, формування навичок та вмінь самостійної роботи, підсилення професійної спрямованості завдань тощо);

— встановлення міжпредметних зв'язків і на їх основі досягнення інтеграції та координації змісту окремих навчальних предметів; доцільно скористатися структурно-логічною схемою предмета та обрати методику реалізації інтеграційних зв'язків у навчальному процесі;

— вироблення рекомендацій з організації навчального процесу;

— визначення та розроблення форм і методів контролю успішності навчання;

— оформлення навчальної програми відповідно до дидактичних нормативів.

Для кожної навчальної дисципліни, що входить до освітньо-професійної програми дисципліни та навчального плану вищим навчальним закладом складається *робоча навчальна програма дисципліни*, яка є нормативним документом вищого навчального закладу. Вона містить виклад конкретного змісту навчальної дисципліни, послідовність, організаційні форми її вивчення, визначає форми та засоби поточного і підсумкового контролю. Складовими робочої програми є: тематичний план, пакет методичних матеріалів для здійснення поточного і підсумкового кон-

тролю, перелік навчально-методичної літератури, засобів наочності, технічних засобів навчання тощо.

Робочі навчальні програми нормативних і вибіркового навчальних дисциплін розробляються відповідними кафедрами (предметними або цикловими комісіями). При їх підготовці дотримуються таких вимог: високий науковий рівень з урахуванням досягнень науково-технічного прогресу; виховний потенціал; генералізація навчального матеріалу на основі фундаментальних положень сучасної науки; групування його довкола провідних ідей і наукових теорій; розвантаження програм від надто ускладненого і другорядного матеріалу; реалізація міжпредметних зв'язків; реалізація ідей взаємозв'язку науки, практики і виробництва тощо.

Зміст освіти, що визначається навчальними програмами, конкретизується в підручниках, навчальних посібниках та методичних вказівках.

Підручник — книга, яка містить основи знань з певної навчальної дисципліни, викладені на рівні сучасних досягнень науки згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики.

Підручник має забезпечити науковість матеріалу, точність, доступність його викладу, чіткість формулювань, правил, законів, ідей, правильний розподіл навчального матеріалу за розділами і параграфами. Основний матеріал повинен бути проілюстрований малюнками, схемами, діаграмами. Ілюстрації мають бути або рівнозначні тексту, доповнювати його, або бути об'єктом для запитань, завдань.

Складовими підручника є два компоненти: *текстовий*, який містить основний, додатковий і пояснювальний тексти, і *позатекстовий*, до якого належать: апарат організації засвоєння (запитання, завдання); інструктивні матеріали (пам'ятки, зразки розв'язання задач і прикладів); ілюстративний матеріал (фотографії, малюнки, плани, карти тощо); апарат орієнтування (вступ, зміст, бібліографія).

Зміст навчального матеріалу в підручнику може формуватися за *генетичним* (в історичній послідовності), *логічним* (відповідно до сучасної логічної структури конкретної науки), *психологічним* (з урахуванням пізнавальних можливостей студентів) *принципами*, пов'язаними між собою.

За основним методом викладу матеріалу розрізняють тексти: *репродуктивні* (високоінформативні, структуро-

вані, зрозумілі студентам, які відповідають завданням пояснювально-ілюстративного навчання); *проблемні* (переважно проблемний монолог, у якому для створення проблемних ситуацій висувують суперечності, розв'язують проблему, аргументують логіку розвитку думки); *програмовані* (подаються частинами, а засвоєння кожного «кроку» інформації перевіряється контрольними запитаннями); *комплексні* (містять певний обсяг інформації, необхідний студентам для розуміння проблеми, а проблема визначається за логікою проблемного навчання).

Окрім основного тексту підручник містить додаткові тексти, які покликані розширити, поглибити знання студентів з важливих компонентів змісту навчального матеріалу (документи, історичні довідки тощо).

Запитання і завдання, вміщені в підручнику, можуть бути *репродуктивними* (сутність їх у відтворенні знань без змін) або *продуктивними* (передбачають трансформацію знань, зміни в структурі їх засвоєння, пошукові знання).

Останнім часом широкого застосування в навчальному процесі набули *електронні підручники*. Вони можуть бути доповненням до класичного підручника, замінити його цілком, тобто стати альтернативою друкованому підручнику. За схемою викладу матеріалу виділяють кілька типів електронного підручника: *текстовий підручник*; *гіпертекстовий* (виклад у вигляді «дерева»); *довідковий* (виклад матеріалу у вигляді довідника); *ігровий* (виклад матеріалу у вигляді ділової гри). Навчальний матеріал у них може мати вигляд *статичний* (змінюється під впливом управлінських команд студента) і *динамічний* (змінюється під впливом програмного налаштування), *однокольоровий* і *багатокольоровий*, *без звукової підтримки*, зі *звуковою підтримкою*.

За характером взаємодії студента і комп'ютера виділяють підручники: *інформаційні* (виклад у класичному навчальному вигляді); *«запитання — відповідь»* (виклад з акцентуванням на окремі запитання, проблеми і задачі); *інформаційно-контролюючі* (чергування навчального матеріалу і перевірочних запитань); *зі зворотним інформаційним зв'язком* (інтерактивний підручник, що передбачає постійне оцінювання знань студента і рекомендації щодо подальшого «руху» матеріалами підручника); *з пороговими рівнями контролю* (перехід до наступної частини матеріалу тільки після опрацювання контрольних запитань).

Основна проблема використання електронних підручників полягає у складності читання великих текстів з монітора. З метою її подолання у підручниках використано два режими навчання: текстовий і звуковий. *Текстовий режим* можна вважати вдосконаленим аналогом книги, а *звуковий* — аналогом добре проілюстрованої лекції або навчального відеофільму. У текстовому режимі матеріал запропоновано у вигляді гіпертексту, ілюстрованого графічною інформацією: схемами, графіками, діаграмами, картами, фотографіями, анімацією та відео. У звуковому режимі відтворюється дикторський текст, який супроводжується озвученими слайд-шоу. Поєднання візуальної і аудіоінформації значно поліпшує ефективність навчання.

У навчальному процесі широко використовуються *навчальні посібники* — навчальні видання, що доповнюють або частково (повністю) замінюють підручник, а також *методичні вказівки* — навчальні або виробничо-навчальні видання роз'яснень з певної теми, розділу або питань навчальної дисципліни, виду практичної діяльності.

Реалізація змісту освіти повинна допомогти випускникам вищого навчального закладу визначити своє місце в житті, ефективно освоїти свої професійні ролі, цілеспрямовано використовувати свій потенціал для професійної самореалізації.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте поняття змісту освіти у вищій школі.
2. Охарактеризуйте освітні і освітньо-кваліфікаційні рівні.
3. У чому сутність неперервної освіти?
4. Яке призначення освітньо-професійної програми і структурно-логічної схеми підготовки?
5. Розкрийте зміст понять освітньої і освітньо-кваліфікаційної характеристик.
6. Яке призначення нормативної і вибіркової частин змісту освіти? Чому існує такий поділ?
7. Яке призначення державних стандартів освіти?
8. Охарактеризуйте структуру і зміст навчального плану з Вашого фаху. У чому сенс робочого навчального плану?
9. Які вимоги ставляться до навчальної програми? У чому сутність робочої навчальної програми?
10. Охарактеризуйте вимоги до підручника вищої школи.

2.3. Методи і засоби навчання у вищому навчальному закладі

Для реалізації змісту освіти на кожному його рівні педагогу вищого навчального закладу потрібно володіти певними методами, прийомами та засобами навчання. Від рівня володіння ними залежить і рівень педагогічної майстерності викладача, ефективність навчально-виховного процесу загалом.

Особливості методів навчання у вищому навчальному закладі

Методи навчання у вищій школі суттєво відрізняються від методів шкільного навчання. Вони спрямовані не лише на передавання і сприймання знань, а й на проникнення у процес розвитку науки, розкриття її методологічних основ.

Метод навчання — спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності викладачів та студентів, спрямованої на досягнення поставлених вищою школою цілей.

Методи навчання слід відрізнити від методів учіння.

Метод учіння — спосіб пізнавальної діяльності студентів, зорієнтований на творче оволодіння знаннями, вміннями і навичками та вироблення світоглядних переконань на заняттях і в самостійній роботі.

Методи навчання і методи учіння мають свої специфічні особливості, вони відносно самостійні, але розглядаються в єдності.

З поняттям «метод навчання» тісно пов'язане поняття «*прийом навчання*» — деталь методу, часткове поняття щодо загального поняття «метод».

Ефективність навчально-пізнавальної діяльності студентів значною мірою залежить від уміння викладачів вдало обирати і застосовувати методи і прийоми навчання.

У дидактиці існують різні підходи щодо класифікації методів навчання :

— за джерелами передавання і характером сприймання інформації виокремлюють словесні, наочні та практичні (С. Петровський, Е. Галант);

— за основними дидактичними завданнями виділяють методи оволодіння знаннями, методи формування умінь і

навичок, застосування здобутих знань, умінь і навичок (М. Данилов, Б. Єсіпов);

— за характером пізнавальної діяльності виокремлюють пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, проблемного викладу, частково-пошукові, дослідницькі (М. Скаткін, І. Лернер);

— за бінарною класифікацією виділяють методи викладання: інформаційно-повідомлювальний, пояснювальний, інструктивно-практичний, пояснювально-спонукальний; методи учіння: виконавський, репродуктивний, продуктивно-практичний, частково-пошуковий, пошуковий (М. Махмутов).

Дослідник педагогіки Ю. Бабанський пропонує власну класифікацію:

а) методи організації і здійснення навчально-пізнавальної діяльності (пояснення, інструктаж, розповідь, лекція, бесіда, робота з підручником; ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження вправи, лабораторні, практичні і дослідні роботи);

б) методи стимулювання навчальної діяльності (навчальна дискусія, забезпечення успіху в навчанні, пізнавальні ігри, створення ситуації інтересу у процесі викладання, створення ситуації новизни, опора на життєвий досвід студента; стимулювання обов'язку і відповідальності в навчанні);

в) методи контролю і самоконтролю у навчанні (усний, письмовий, тестовий, графічний, програмований, самоконтроль і самооцінка у навчанні).

Хоча остання класифікація, як і попередні, недосконала, бо не враховує того факту, що в практиці навчання кожен метод застосовується не ізольовано, а в єдності з іншими методами і прийомами, проте вона найпослідовніша й найзручніша.

Словесні методи навчання. До них належать пояснення, інструктаж, розповідь, бесіда, навчальна дискусія та ін.

Пояснення. Це словесне тлумачення понять, явищ, принципів дій приладів, наочних посібників, слів, термінів тощо. Використовують переважно під час викладання нового матеріалу, а також у процесі закріплення, особливо тоді, коли викладач відчуває, що студенти чогось не зрозуміли. Пояснення часто супроводжується різними засобами унаочнення, спостереженням, дослідками. Успіх пояснення залежить від його доказовості, логічності, чіткості мовлення, образності мови.

Інструктаж. Як метод навчання, він має інформативний локальний характер, близький до розпорядження ал-

горитмічного типу. Його застосовують на лабораторних, практичних заняттях, а також під час підготовки до самостійної роботи.

За змістом розрізняють вступний, поточний і підсумковий інструктажі. Під час *вступного інструктажу* ознайомлюють студентів із змістом майбутньої роботи і засобами її виконання, пояснюють правила і послідовність виконання роботи загалом і окремих її частин, прийоми виконання роботи, вказують на можливі помилки; ознайомлюють з правилами техніки безпеки, організацією робочого місця тощо. *Поточний інструктаж* здійснюють переважно індивідуально у процесі виконання студентами роботи. Зміст його залежить від швидкості виконання студентами завдань, допущених помилок. *Підсумковий інструктаж* проводиться у формі бесіди за результатами виконаної студентами роботи і передбачає аналіз цих результатів та їх оцінювання.

Розповідь. Це монологічна форма викладання. Застосовують її за необхідності викласти навчальний матеріал системно, послідовно. Елементами розповіді є точний опис, оповідь, логічне обґрунтування фактів. Розповіді поділяють на художні, науково-популярні, описові. *Художня розповідь* — це образний переказ фактів, вчинків дійових осіб (наприклад, розповіді про географічні відкриття, створення мистецьких шедеврів тощо). *Науково-популярна розповідь* передбачає теоретичний аналіз певних явищ. *Описова розповідь* є послідовним викладенням ознак, особливостей предметів і явищ навколишньої дійсності (опис історичної пам'ятки, музею-садиби тощо).

Кожен тип розповіді має забезпечувати виховну спрямованість навчання, ґрунтуватися на достовірних наукових фактах, акцентувати на головній думці, бути доступним й емоційним, містити висновки і зауваження.

Бесіда. Це метод навчання, за якого викладач за допомогою запитань спонукає студентів до відтворення набутих знань, формування самостійних висновків і узагальнень на основі засвоєного матеріалу.

За призначенням у навчальному процесі розрізняють: *вступну бесіду* (проводиться під час підготовки до семінарського заняття, екскурсії, вивчення нового матеріалу); *бесіду-повідомлення* (ґрунтується переважно на спостереженнях, організованих викладачем на заняттях за допомогою наочних посібників, а також на матеріалах текстів літературних творів, документів); *бесіду-повторення* (використовують для закріплення навчального матеріалу); *контрольну бесіду* (вдаються до неї при перевірці засвоєних знань).

За характером діяльності студентів виокремлюють *репродуктивну бесіду* (спрямована на відтворення засвоєного матеріалу); *евристичну, або сократівську* (викладач запитаннями скеровує студентів на формування нових понять, висновків, правил, використовуючи набуті ними знання, спостереження); *катехізисну* (спрямована на відтворення тверджень, що потребують дослівного запам'ятовування).

Ефективність будь-якого виду бесіди залежить від вмілого формулювання запитань, а також від якості відповідей, тобто їх повноти, чіткості, аргументованості.

Навчальна дискусія. Дискусія є публічним обговоренням важливого питання і передбачає обмін думками між студентами або викладачами і студентами. Вона розвиває самостійне мислення, вміння обстоювати власні погляди, аналізувати й аргументувати твердження, критично оцінювати чужі і власні судження. Під час навчальної дискусії обговорюють наукові висновки, дані, що потребують підготовки за джерелами, які містять ширшу інформацію, ніж підручник. Дискусія спрямована не лише на засвоєння нових знань, а й на створення емоційно насиченої атмосфери, яка б сприяла глибокому проникненню в істину.

Наочні методи навчання. Сутність їх полягає у використанні зображень об'єктів і явищ. До цих методів належать ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження.

Ілюстрування. Полягає в демонструванні ілюстрованих посібників, плакатів, географічних та історичних карт, схем, рисунків на дошці, картин, фотографій, моделей тощо. У навчальному процесі нерідко ілюструють безпосередньо рослини, тварин, мінерали, техніку. Ілюстрації полегшують сприймання навчального матеріалу, сприяють формуванню конкретних уявлень, точних понять.

Демонстрування. Цей метод передбачає показ матеріалів у динаміці (використання приладів, дослідів, устаткування). Він ефективний, коли всі студенти мають змогу сприймати предмет або процес. Викладач зосереджує увагу на головному, допомагає виділити істотні аспекти предмета, явища, супроводжуючи показ поясненням, розповіддю. Демонструючи моделі, виробничі процеси на підприємстві, слід обов'язково подбати про дотримання правил техніки безпеки.

Самостійне спостереження. Це безпосереднє самостійне сприймання явищ дійсності у процесі навчання. Методика організації будь-якого спостереження передба-

чає кілька його етапів: інструктаж щодо мети, завдань і методики спостереження; фіксація, відбір, аналіз і узагальнення його результатів. Виконану роботу слід обов'язково оцінювати.

Практичні методи навчання. Ці методи передбачають різні види діяльності студентів і викладачів, а також самостійність студентів у навчанні. До них відносять вправи, лабораторні і практичні роботи.

Вправи. За своєю суттю вони є багаторазовим повторенням певних дій або видів діяльності з метою їх засвоєння, яке спирається на розуміння і супроводжується свідомим контролем і корегуванням. У навчальному процесі використовують такі види вправ: *підготовчі* (готують студентів до сприймання нових знань і способів їх застосування на практиці); *вступні* (сприяють засвоєнню нового матеріалу на основі розрізнення споріднених понять і дій); *пробні* (перші завдання на застосування щойно засвоєних знань); *тренувальні* (сприяють формуванню навичок у стандартних умовах: за зразком, інструкцією, завданням); *творчі* (за змістом і методикою виконання наближаються до реальних життєвих ситуацій); *контрольні* (переважно навчальні: письмові, графічні, практичні вправи).

Кількість вправ залежить від індивідуальних особливостей студентів і має бути достатньою для формування навичок. Вправи мають ґрунтуватися на системі, чітко спланованій послідовності дій, поступовому ускладненні. Бажано не переривати застосування вправ на тривалий час. Ефективність вправління залежить і від аналізу його результатів.

Лабораторні роботи. Їх цінність як методу полягає в тому, що вони сприяють зв'язку теорії з практикою, озброюють студентів методами дослідження в природних умовах, формують навички користування приладами, вчать обробляти результати вимірювань і робити правильні наукові висновки.

Практичні роботи. Будучи методом навчання, вони спрямовані на формування вмінь і навичок, необхідних для життя і самоосвіти. Виконання таких робіт допомагає конкретизації знань, розвиває вміння спостерігати і пояснювати сутність явищ.

Інші методи навчально-пізнавальної діяльності. Кожен викладач у своїй діяльності використовує також методи, які не охоплені наведеною вище класифікацією. Серед них найпоширенішими є індукція і дедукція, методи аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, конкретизації, виділення головного.

Індукція і дедукція. За *індукції* засвоєння знань здійснюється шляхом переходу від одиничного до загального. Вдаються до неї, як правило, на емпіричному рівні пізнання, коли матеріал є фактичним або пов'язаний із формуванням понять, а також під час вивчення технічних механізмів, виконання практичних завдань, розв'язування математичних чи фізичних задач.

Дедукція передбачає перехід від загального до конкретного у процесі засвоєння знань. Викладач спочатку повідомляє загальне положення, формулу, закон, які ведуть до поступового розв'язання конкретних завдань.

Індуктивний і дедуктивний методи реалізуються через застосування словесних, наочних, практичних, а також проблемного і частково-пошукового методів.

Метод аналізу. Сутність його полягає у вивченні предметів чи явищ за окремими ознаками і відношеннями, у поділі на елементи, осмисленні зв'язків між ними.

Метод синтезу. Полягає він у уявному або практичному поєднанні виокремлених під час аналізу елементів або властивостей предмета в єдине ціле.

Метод порівняння. За його допомогою встановлюють спільні і відмінні ознаки між предметами і явищами. У навчальному процесі його застосовують з метою загального протиставлення фактів, явищ; зіставлення за вказаними викладачем або визначеними студентами ознаками; порівняння явищ у їхньому розвитку.

Метод узагальнення. Цей метод передбачає перехід від одиничного до загального, від менш загального до більш загального. Узагальнення здійснюється шляхом абстрагування від специфічного і виявлення притаманних явищам загальних ознак (властивостей, відношень тощо). Застосовують його при осмисленні понять, суджень, теорій.

Метод конкретизації. Він допомагає студентам перейти від безпосередніх вражень до розуміння сутності того, що вивчається: результати конкретизації постають у формі прикладів, схем, моделей тощо.

Метод виділення головного. Полягає він у розподілі інформації на логічні частини і виокремленні серед них головних.

Методи навчання у вищому навчальному закладі більшою мірою, ніж шкільні, наближені до методів самої науки, оскільки тут викладаються не лише наукові факти, а й розкривається методологія і методи власне науки. І лише проблемно-дослідницький підхід до її вивчення може

задовольнити запити сучасного студента і сформувати його як мислячого фахівця.

Педагогічна ефективність застосування методів навчання у вищому навчальному закладі залежить не так від самих методів, як від наукової кваліфікації і майстерності викладача. А це передбачає творчий підхід, пошук джерел і доведень істини, бачення проблем у науці, житті і можливих шляхів їх розв'язання, здатність знаходити оптимальні рішення у непередбачуваних ситуаціях, а також чіткість наукових і ідейних позицій, високі моральні якості, повагу до студентів і вимогливе піклування про них. Тільки у такий спосіб можливо сформувати серйозне, відповідальне ставлення студентів до конкретної науки.

Засоби навчання у вищій школі

Успішність процесу навчання, ефективність використання в ньому різних методів і форм навчання значною мірою залежить від вдалого вибору засобів навчання.

Засіб навчання — сукупність предметів, ідей, явищ і способів дій, які забезпечують реалізацію навчально-виховного процесу.

Найважливішим засобом навчання є слово викладача, за допомогою якого він організовує засвоєння знань студентами, формує у них відповідні уміння та навички. Викладаючи новий матеріал, він спонукає до роздумів над ним, його осмислення і усвідомлення.

Важливим засобом навчання є підручник, за допомогою якого студент відновлює в пам'яті, повторює та закріплює здобуті на заняттях знання, виконує різні види самостійної роботи. Інші засоби навчання виконують різноманітні функції: замінюють викладача як джерело знань (кінофільми, магнітофон, навчальні пристрої та ін.); конкретизують, уточнюють, поглиблюють відомості, які повідомляє викладач (картини, карти, таблиці та інший наочний матеріал); є прямими об'єктами вивчення, дослідження (машини, прилади, хімічні речовини, об'єкти живої природи); виступають «посередниками» між студентом і природою або виробництвом у тих випадках, коли їх безпосереднє вивчення неможливе або утруднене (препарати, моделі, колекції, гербарії тощо); формують у студентів навчальні та професійні уміння та навички (прилади, інструменти та ін.); є символічними (знаковими) засобами (історичні та географічні карти, технічні креслення, графіки, діаграми тощо).

Необхідними чинниками, що сприяють успішному засвоєнню знань, є технічні засоби навчання (ТЗН). До них належать: *дидактична техніка* (кінопроектори, діапроектори, телевізори, відеомагнітофони, електрофони, комп'ютери), *екранні посібники статичної проекції* (діафільми, діапозитиви, транспаранти, дидактичні матеріали для епіпроекції), *посібники динамічної проекції* (кінофільми, кінофрагменти та ін.), *фонопосібники* (магнітофонні записи, відеозаписи, радіо- і телепередачі).

Інформаційні ТЗН з огляду на те, які органи чуття включені для сприймання навчальної інформації, поділяють на *аудійовані* (слух) і *візуальні* (зір). Найзручнішими є *аудіовізуальні* (слухо-зорові), тобто за яких показ зображення супроводжується текстом, а звуковий ряд — відповідними ілюстраціями.

Ефективнішими та більш доцільними нині є технічні засоби навчання широкого призначення — відеотехнічні і проекційні.

Використання технічних засобів навчання в освітній діяльності передбачає педагогічний та технічний компонент. *Педагогічний компонент* охоплює питання, пов'язані зі створенням засобів навчання (кінофільмів, слайдів, кодограм тощо) відповідно до дидактичних вимог навчального процесу, а також із розробленням методики застосування їх, тобто сукупності правил, способів і прийомів, що забезпечують досягнення найкращих результатів для сприймання і засвоєння навчального матеріалу. Методика передбачає відбір матеріалу для представлення у наочному вигляді.

Важливо ретельно продумати поєднання слова викладача з ТЗН, можливості використання методичних прийомів: пояснення, установка на сприймання перед демонструванням (простеженням) окремих елементів комплексу чи комплексу загалом, бесіда за їх змістом; пояснення (бесіда) за змістом аудіовізуальних засобів; демонстрування (прослуховування) окремих частин, фрагментів або кадрів, що чергується з розповіддю (поясненням); демонстрування (прослуховування), що супроводжується поясненням (синхронним коментуванням).

Ефективність проведення навчально-виховних заходів зростає при використанні комплексів технічних засобів навчання, які мають відповідати таким вимогам: врахування пізнавальних закономірностей навчальної діяльності під час заняття; забезпечення органічного поєднання їх зі словами викладача, а також іншими засобами навчан-

ня; відповідність змісту навчально-виховним завданням заняття; врахування можливості застосування різних методичних прийомів.

Комплексне використання ТЗН дає змогу чітко виділити структуру матеріалу, який вивчається; створити найкращі умови для мимовільного запам'ятовування; показати зв'язок теорії з практикою; якнайповніше розкрити сутність і закономірність явищ, що вивчаються; демонструвати явища у статичній й динамічній; показувати цілі схеми, креслення, виведення формул, рівнянь та окремі їх частини.

Методичну підготовку до заняття з використанням ТЗН фахівці пропонують здійснювати в кілька етапів (А. Якимов):

- добір до теми, що вивчається, аудіовізуальних навчальних засобів, які відповідають освітньо-виховним завданням заняття;

- попередній перегляд або прослуховування матеріалу з метою аналізу його змісту;

- визначення доцільності використання дібраного матеріалу;

- визначення форми навчального заняття (лекція, семінарське, лабораторне чи практичне заняття);

- визначення функції технічних засобів навчання в структурі заняття (повідомлення нової інформації, ілюстрація, узагальнення, систематизація, закріплення, контроль);

- вибір провідного методу у використанні технічних засобів навчання (наочно-ілюстративний, активно-евристичний) і методичних прийомів показу (цілком, частинами, окремими кадрами);

- визначення засобів активізації пізнавальної діяльності студентів на етапах використання технічних засобів навчання (повідомлення мети перегляду, постановка завдання, в т. ч. проблемного, контрольні запитання, складання плану, виконання вправ, розв'язування задач, обговорення).

Рівень застосування ТЗН залежить від характеру навчальної дисципліни, підготовки та інтересів самих студентів, форми занять, нахилів, пристрастей викладача, наявних засобів, програмно-методичного забезпечення. Умовно виділяють три рівні використання ТЗН: *епізодичний* (використовуються викладачем від випадку до випадку), *систематичний* (постійне застосування, що дає змогу розширювати і урізноманітнювати обсяг інформації) і *синхронний* (передбачає практично безперервне супроводжування викладу матеріалу застосуванням ТЗН протягом всього заняття). Однак слід пам'ятати, що за будь-якого рівня технізації

навчального процесу вирішальна роль належить викладачу, а ТЗН, навіть у найсучасніших варіантах, завжди залишатимуться допоміжним засобом у проведенні занять.

На сучасному етапі у навчальній і пізнавально-дослідній роботі знайшли широке застосування комп'ютери, що дає змогу поєднати високі обчислювальні можливості при дослідженні різноманітних функціональних залежностей з перевагами графічного подання інформації, розвитку геометричної інтуїції, графічних навичок, евристичної діяльності, врахування індивідуальних здібностей і можливостей студентів. Комп'ютери створюють нову технічну основу для здійснення програмованого навчання, організації індивідуальних і групових форм навчальної роботи на лекціях, під час практичних робіт студентів, дають змогу своєчасно здійснити контроль успішності студентів, надати педагогічну підтримку, створити умови для випереджального навчання тих, хто має здібності і цікавість до навчальної інформації.

Використання комп'ютера сприяє підвищенню інтересу й загальної мотивації завдяки новим формам роботи і причетності до пріоритетного напрямку науково-технічного прогресу; активізації навчання завдяки використанню привабливих і швидкозмінних форм подання інформації, змагання студентів з машиною та між собою, прагнення отримати вищу оцінку; індивідуалізації навчання (кожен працює в режимі, який його задовольняє); розширенню інформаційного і тестового «репертуарів», доступу до «банків інформацій», можливості оперативно отримувати необхідні дані в достатньому обсязі; об'єктивності перевірки і оцінювання знань, умінь і навичок студентів. Однак використання технічних засобів навчання має бути педагогічно виправданим, розглядатись передусім з погляду педагогічних переваг, які вони можуть забезпечити в навчальному процесі вищої школи.

Одним із напрямів використання комп'ютерної техніки є створення освітнього Web-сайту. Це новий засіб навчання у вигляді взаємопов'язаних Web-сторінок (окремий документ у мережі Internet, що має свою адресу), включених до серверу освітньої установи, університету або його підрозділу. Унікальність кожного Web-сайту забезпечується їх універсальністю при вирішенні багатьох освітніх завдань: подання інформації для студентів, викладачів, наукових колективів кафедр, які бажають ознайомитись з різними методиками, концепціями, навчальними планами, можливостями поповнення власних бібліотек тощо. Як інтерактивні форми комунікації при цьому використовуються Web-форуми, телеконференції.

На кафедральному Web-сайті розміщуються матеріали про спеціальності, за якими готує студентів кафедра, її структурні підрозділи, нові електронні навчальні посібники, зв'язки з промисловими підприємствами, з випускниками тощо.

Основними характеристиками конструювання освітнього Web-сайту є його адресність, інтерактивність і продуктивність щодо майбутніх користувачів (відвідувачів), тобто учасників навчального процесу та інших навчальних і наукових заходів, що здійснює кафедра.

Поширеними є Web-сторінки спеціалізованого призначення (освітні Web-квести, від англ. question — запитання). Такі сторінки на різних освітніх сайтах створені за конкретною темою і поєднуються гіперпосиланнями на сторінки інших сайтів в Internet. Наприклад, сторінка з курсу «Вища математика» має посилання на сервери реально існуючих наукових лабораторій, бібліотек науково-дослідних інститутів як вітчизняних, так і зарубіжних. При цьому така сторінка оформляється як освітня, з відповідними описами, цілями, завданнями, очікуваними результатами навчання студентів і контролюючими функціями.

Багатим є досвід використання нових технологій і засобів навчання за кордоном. Наприклад, у вищих навчальних закладах США, Великобританії, ФРН, Канади, Франції, Австралії, Японії, Швеції та інших високорозвинутих країн використовуються такі нові інформаційні технології навчання, як персональні комп'ютери, інтерактивні відео (у тому числі на базі використання лазерних оптичних відеодисків), електронна пошта, системи штучного інтелекту та технології їх застосування.

Останнім часом з'явилося інтерактивне відео, що поєднує в собі можливості комп'ютера та відеодиска, а також оптичні компакт-диски, на які записують не лише звукову інформацію, а й комп'ютерні навчальні програми, відеоінформацію, графічне зображення.

Американський студент, приходячи на лекцію, отримує портфель з компакт-дисками, на яких містяться електронні варіанти лекцій, тести та інші матеріали для самостійного вивчення. Тому на лекціях йде зацікавлений діалог між викладачем і студентами з проблемних питань.

У всіх світових університетських центрах створення електронних підручників, лекцій, тестових завдань, іншого необхідного забезпечення є обов'язковою умовою навчальної роботи викладача і виконання контракту, підписаного між ним і вищим навчальним закладом.

Отже, комплексне використання нових технологій і засобів навчання дає змогу інтенсифікувати процес засвоєння студентами неперервно зростаючих обсягів актуальної науково-технічної, екологічної, соціальної і методичної інформації; забезпечити якісне практичне застосування теоретичних знань навчальних дисциплін; допомогти студентам самостійно здобувати нові знання на базі сучасних засобів телекомунікацій та доступу до світових банків знань; раціоналізувати працю викладачів та інших учасників навчально-виховного процесу.

Запитання. Завдання

1. Розкрийте зв'язок між словесними, наочними і практичними методами навчання.
2. Чим відрізняється використання методів навчання в середній і у вищій школі?
3. Простежте взаємозв'язок методів і прийомів навчання. Доведіть, що прийоми навчання забезпечують реалізацію методів навчання.
4. Розкрийте можливі зв'язки між методами навчання і технічними засобами навчання.
5. Охарактеризуйте основні види засобів навчання і зв'язок між ними.
6. Розкрийте потенційні можливості комп'ютера у підвищенні ефективності використання технічних засобів навчання.

2.4. Форми організації навчання у вищій школі

У вищій школі функціонують різноманітні організаційні форми навчання: лекції, практичні заняття (семінари, практичні і лабораторні роботи), самостійна робота студентів під контролем викладача, науково-дослідна робота студентів, виробнича практика та ін. У дидактиці ці форми трактуються як способи керування навчально-пізнавальною діяльністю для розв'язання визначених дидактичних завдань. Методи навчання (лекція, семінар, практична і лабораторна роботи) виступають як організаційні форми навчання, оскільки є способами взаємодії студентів і викладачів, у межах яких реалізуються інші методи і засоби навчання.

Лекції, методика їх підготовки і проведення

Серед різноманітних форм навчальної роботи у вищому навчальному закладі важливе місце належить лекції.

Навчальна лекція (лат. *lectio* — читання) — логічно завершений, науково обґрунтований, послідовний і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, теми чи розділу навчального предмета, ілюстрований за необхідності наочною та демонструванням дослідів.

Вона тісно пов'язана з усіма іншими формами організації навчально-виховної роботи — семінарськими, практичними і лабораторними заняттями. У цьому розумінні кажуть про лекційно-семінарську систему навчання.

Функції лекції. Будучи формою навчання у вищій школі, лекція виконує певні функції (А. Алексюк, З. Курлянд):

- інформаційна (передбачає передавання адаптованої для студентів інформації);
- орієнтовна (розкриває генезис теорій, ідей: коли, ким вони вивчалися, якими причинами спонукались; список рекомендованої до лекції літератури);
- пояснювальна, роз'яснювальна (передбачає розкриття сутності наукових понять, їх визначень, тлумачення кожного слова, що належать до структури визначення);
- переконувальна (полягає у використанні аргументації, логічної доказовості, на основі чого усвідомлюється наукова інформація, що стає базою для формування у студентів наукових поглядів і переконань);
- систематизуюча (передбачає структурування всього масиву знань з певної дисципліни);
- стимулююча (спрямована на пробудження інтересу до навчальної інформації з певної науки);
- виховна і розвивальна (передбачає оцінювання явищ, фактів, процесів, які розглядаються на лекції, розвиток мислення, уваги, уяви, пам'яті та інших пізнавальних здібностей).

Лекції повинні відповідати таким вимогам: моральність змісту лекції і викладача; науковість, інформаційність, доказовість і аргументованість, емоційність викладу інформації; активізація мислення слухачів через запитання для роздумів; чітка структура і логіка розкриття інформації; методичне оброблення, тобто виведення головних думок і положень, висновків, повторення їх в різних формулюваннях; виклад доступною і зрозумілою мовою; використання аудіовізуальних дидактичних матеріалів тощо.

Лектор зобов'язаний вміти правильно визначати настрій аудиторії, рівень дохідливості змісту лекції і рівень його засвоєння не лише за явно вираженою зовнішньою реакцією, а й за малопомітними ознаками поведінки аудиторії. За усмішкою, кивком голови, запитальним поглядом, зміною пози викладач повинен оцінити стан партнера по взаємодії і за необхідності одразу внести необхідні корективи в намічений план лекції.

Цінність лекції полягає в тому, що у її процесі студент має змогу засвоїти значно більше інформації, ніж за той самий час самостійної роботи. Під час лекції формуються погляди й переконання студентів, уміння критично оцінювати здобуту інформацію. Лекція сприяє також встановленню прямого контакту між викладачем і студентами, своєчасному інформуванню студентів про новітні наукові досягнення тощо.

Однак не слід переоцінювати роль лекції у навчальному процесі. Вона має певні недоліки: привчає студентів до пасивного, некритичного сприймання навчального матеріалу; частина слухачів, не аналізуючи і не усвідомлюючи викладену педагогом інформацію, механічно записує її; відвідування лекцій привчає студентів до школярства і гальмує бажання самостійно працювати та ін.

З приходом студентів у навчальний заклад їх необхідно переконати в тому, що лекції бажано відвідувати, оскільки навіть найкращий посібник чи підручник містить загальний матеріал навчальної програми. Він позбавлений оперативних, найновіших знань, бо тривалий час його рукопис перебував у редакційній роботі.

На лекції розглядаються найгостріші проблемні і вузлові питання, висвітлюються шляхи розв'язання проблем сучасною наукою і практикою, розглядаються важкі для самостійного опрацювання студентами питання навчальної програми. Студент у процесі лекції може отримати відповідь на будь-яке запитання, що дасть йому змогу повноцінно включитися в навчально-пізнавальну діяльність.

Лекція вимагає від студента зосередженості уваги на науковій інформації, яку подає викладач. Тільки в такому разі він свідомо засвоюватиме навчальний матеріал, виявлятиме зацікавленість до різних наукових питань.

Критичне осмислення пропонованого в перебігу лекції матеріалу, активна пізнавальна діяльність можливі за умови елементарної підготовки до неї, яка передбачає ознайомлення з темою лекції і її планом, з основним змістом теми за коротким навчальним посібником, повторення

змісту попередньої теми тощо. Щоб спрямувати таку роботу студентів, викладачеві слід вже на вступній лекції орієнтувати аудиторію на уважне ознайомлення з програмою і основними навчальними посібниками, а згодом, в процесі читання кожної лекції, пропонувати слухачам тему і план наступної лекції та літературу до неї.

Види лекцій. Лекції класифікують за кількома критеріями.

1. За дидактичними завданнями лекції поділяють на вступні, тематичні, настановчі, оглядові, заключні (А. Алексюк, Т. Галушко, З. Курлянд).

(Вступна лекція зорієнтована на те, щоб дати студентам загальне уявлення про завдання і зміст усієї навчальної дисципліни, розкрити її структуру й логіку розвитку конкретної галузі науки, техніки, культури, взаємозв'язок з іншими дисциплінами, а також сприяти зацікавленості предметом. На такій лекції важливо розкрити значення дисципліни у фаховій підготовці спеціаліста, її зв'язок з іншими навчальними дисциплінами. Окрім того, вступна лекція повинна орієнтувати студентів на те, як слід слухати лекції, як їх конспектувати, як працювати над першоджерелами, які теми курсу вивчати самостійно. Зміст настанов викладача визначається тим, на якому курсі читається ця лекція.

Настановчу лекцію використовують для студентів заочної форми навчання. На такій лекції, окрім розкриття предмета навчального курсу, методів його дослідження, визначення основних проблем курсу, його особливостей і труднощів, роблять детальний огляд наявних підручників та навчальних посібників, дають методичні поради студентам, як самостійно працювати над курсом.

Тематична лекція передбачає розкриття певної теми навчальної програми дисципліни.

Оглядову лекцію нерідко читають перед або під час виробничої практики. Головне її завдання полягає в забезпеченні належного взаємозв'язку і наступності між теоретичними знаннями і практичними вміннями та навичками студентів. Оглядові лекції читають також студентам перед виконанням дипломних робіт або складанням державних іспитів, абітурієнтам — перед вступними іспитами, студентам-заочникам.

У *завершальній лекції* підбивають підсумки вивченого матеріалу з предмета шляхом виділення вузлових питань лекційного курсу і зосередження уваги на практичному значенні здобутих знань для подальшого навчання і май-

бутньої професійної діяльності студентів. Спеціальним завданням такої лекції є стимулювання інтересу студентів до глибокого вивчення предмета, визначення методів самостійної роботи в певній галузі.

2. За способом викладу навчального матеріалу виокремлюють такі види лекції: проблемні лекції, лекції-візуалізації, бінарні лекції, або лекції-дискусії, лекції із заздалегідь запланованими помилками, лекції-прес-конференції (А. Алексюк).

Проблемна лекція належить до активних методів навчання. На відміну від інформаційної лекції, на якій студенти отримують готову інформацію, яку необхідно запам'ятати, на проблемній лекції нове подається як невідоме, яке необхідно «відкрити». Викладач, створивши проблемну ситуацію, спонукає студентів до пошуків її розв'язання, крок за кроком підводячи до цілі. В умові поданої проблемної задачі є суперечності, які потрібно знайти і розв'язати. Проблемні лекції сприяють розвитку теоретичного мислення, пізнавального інтересу до предмета, забезпечують професійну мотивацію, корпоративність.

Лекція-візуалізація (лат. *visualis* — зоровий) виникла як результат пошуку нових можливостей реалізації принципу наочності. Викладач на такій лекції використовує демонстраційні матеріали, форми наочності, які не лише доповнюють словесну інформацію, а й самі виступають носіями змістовної інформації. Підготовка такої лекції полягає у реконструюванні, перекодуванні змісту лекції або її частини у візуальну форму для подання студентам через технічні засоби. Читання її зводиться до вільного, розгорнутого коментування підготовлених матеріалів. У візуальній лекції важливі візуальна логіка, ритм подачі матеріалу, його дозування, майстерність і стиль спілкування викладача з аудиторією.

Бінарна (лат. *binarius* — який складається з двох частин) *лекція, або лекція-дискурс*, є продовженням і розвитком проблемного викладу матеріалу у діалозі двох викладачів. Моделюються реальні ситуації обговорення теоретичних і практичних питань двома спеціалістами, наприклад представниками двох різних наукових шкіл чи теоретиком і практиком. Перевагами такої лекції є актуалізація наявних у студентів знань, необхідних для розуміння діалогу та участі у ньому; створення проблемної ситуації, розгортання системи доведення тощо. Наявність двох джерел змушує порівнювати різні точки зору, приймати якусь з них чи формувати власну. На такій лекції виховується культура

дискусії, вміння вести діалог сучасного пошуку і приймати рішення. Підготовка бінарної лекції передбачає попереднє обговорення теоретичних питань її учасниками, їх інтелектуальну і особистісну сумісність; володіння розвинутими комунікативними уміньми; наявність швидкої реакції і здатність до імпровізації.

Лекція із заздалегідь запланованими помилками передбачає визначену кількість типових помилок змістового, методичного, поведінкового характеру. Їх список викладач дає студентам на початку лекції. Завданням студентів є фіксування цих помилок на полях конспекту впродовж лекції. На розбір помилок викладач відводить 10—15 хвилин. Така лекція одночасно виконує стимулюючу, контрольну і діагностичну функції.

На *лекції-прес-конференції* викладач пропонує студентам письмово поставити йому запитання з названої ним теми. Протягом двох — трьох хвилин студенти формулюють запитання і передають їх викладачеві. Така лекція читається як зв'язний текст, у процесі якого даються відповіді на запитання. Її доцільно проводити на початку теми для виявлення інтересів групи або потоку, їх установок, можливостей; в середині — для залучення студентів до вузлових моментів курсу і систематизації знань; у кінці — для визначення перспектив розвитку засвоєного змісту.

Підготовка лекцій. Рівень підготовки викладача до кожної лекції передусім визначається його науковою, методичною і загальною культурою. Однак яким би високим не був рівень викладача, він зобов'язаний готуватися до кожної лекції. Зумовлено це тим, що наука інтенсивно розвивається, з'являються нові знання, якими потрібно поповнювати власний багаж. Удосконалюється постійно і методика викладання.

Лекція повинна бути структурована і містити вступ, основну частину і висновки (щоправда, ні загальну структуру лекції, ні її окремі частини не можна стандартизувати. Все залежить від творчості викладача). Вступ має бути коротким і виразним. У ньому викладач зосереджує увагу студентів на предметі лекції, її цілях і завданнях, прикладному значенні. Важливо також викликати інтерес до навчального матеріалу, відновити у пам'яті студентів основний матеріал з попередніх лекцій, дати час підготуватися до сприймання лекції. Більша частина лекції відводиться розкриттю основного змісту, передбаченого планом лекції. Завершується виклад лекції висновком.

Ефективність лекції значною мірою залежить від чіткості та послідовності розгортання її змісту. Цьому сприяє план, який доцільно повідомити на початку лекції або в кінці попередньої.

Обсяг і зміст матеріалу відбираються відповідно до навчальної програми або стабільного підручника з навчальної дисципліни. Лекція не повинна охоплювати весь програмний матеріал з теми, щоб у студента не склалося враження, що конспект лекції є єдиним джерелом, потрібним для пізнання науки. Окрім того, перенасичена інформацією лекція послаблює процес запам'ятовування необхідних знань, перешкоджає формуванню у слухачів суб'єктивної системи у знаннях, навіть якщо об'єктивно (в лекції) вона існує. Тому частину програмного матеріалу слід виділити для самостійного опрацювання. При цьому важливо привчити студентів звертатися до програми навчальної дисципліни під час її вивчення.

У процесі підготовки до лекції викладач повинен з'ясувати співвідношення її змісту зі змістом наявних підручників та навчальних посібників з дисципліни. Зміст лекції має ґрунтуватися на власному погляді викладача на матеріал, його самостійному трактуванні, а не дублюванні підручника чи посібника. Важливе також використання різних засобів унаочнення та демонстрування, які допомагають інтенсифікувати навчальний процес.

Запорукою ефективності лекції є вдало підібраний фактичний матеріал. Однак перевантаження лекції фактами нерідко призводить до зниження її наукової цінності. Кількість фактичного матеріалу має визначатися кількістю узагальнень. Кожне узагальнення бажано підкріпити конкретним фактом.

Лекція покликана не тільки формувати у студентів основи знань з певної наукової галузі, а й визначати напрями, зміст і характер інших видів навчальних занять (семінарів, практичних і лабораторних робіт) та самостійної роботи. З огляду на це лекції необхідно вибудовувати на матеріалі, який буде поглиблюватися і розширюватися на семінарських та лабораторно-практичних заняттях. Акцентувати слід на тій інформації, яка найнеобхідніша для майбутньої діяльності студента. Якщо потрібне тільки загальне ознайомлення з навчальним матеріалом, достатньо його розглянути на лекції; щоб сформулювати певні професійні якості, вміння та навички,

тоді доцільно винести матеріал на практичні чи лабораторні заняття.

Підбираючи матеріал до лекції, викладач має продумати її зв'язок з попереднім і наступним матеріалом, вибудувати його так, щоб вся лекція і окремі її частини відповідали принципам дидактики вищої школи.

Завершення підготовки викладача до лекції має бути у певний спосіб оформлене: конспект чи повний текст лекції. Однак це певною мірою «прив'язує» викладача до них під час лекції, викликає бажання прочитати її за цим матеріалом, не вносячи ніяких змін. Доцільніше готувати впорядковані записи на невеликого розміру карточках. За таких умов завжди є можливість щось додати, вилучити або змінити, легко знайти потрібний матеріал під час лекції.

Методика читання лекцій. Залежно від теми лекції, рівня студентів для розкриття її змісту використовують *індуктивний метод* (факти, приклади, які підводять до наукових висновків) або *дедуктивний* (пояснення загальних положень з наступним демонструванням можливості їх застосування на конкретних прикладах).

У педагогіці єдиної методики проведення лекцій не існує, однак кожен викладач має дотримуватись певних вимог:

1. Доведення до студентів мети лекції і належне її мотивування. Це виховує в них вміння одразу, без зволікань, залучатися у процес слухання лекції.

2. Доступність і науковість викладу. Доступність передбачає врахування рівня студентів, їх індивідуальних особливостей, а науковість — розкриття причинно-наслідкових зв'язків, явищ, подій, проникнення в їх сутність, міждисциплінарні зв'язки тощо. Матеріал має бути цікаво вибудований, щоб легко сприймався і повніше й всебічніше усвідомлювався студентом. Викладач має відстежувати, що із сказаного ним і якою мірою сприйнято аудиторією, чи не виникли у слухачів запитання через недостатнє розуміння змісту лекції, непідготовленість до її сприйняття; чи встигають вони усвідомити кожне нове положення, чи вміють поєднувати нову інформацію з попередньою тощо.

3. Включення механізму зворотного зв'язку. Це дає змогу лектору не лише контролювати рівень сприймання, а й регулювати процес роздумів залежно від реального стану студентів. Цього можна досягти 5—10-хвилинним ви-

бірковим опитуванням кількох осіб. Деколи його проводять у письмовій формі, роздаючи всім студентам картки з найважливішими запитаннями, на які вони повинні відразу написати короткі відповіді.

4. Повторення важливих теоретичних положень. Це дає змогу студентам не тільки записати основне, а й краще засвоїти матеріал. Такі повтори підвищують ймовірність запам'ятовування, а отже, і розуміння, систематизацію матеріалу, який базується на міцному фундаменті засвоєних фактів.

5. Завершення кожного питання лекції підсумком і мотивованим переходом до наступного. Виокремлення складових частин навчального матеріалу полегшує сприймання і запам'ятовування, допомагає краще усвідомити зв'язки між частинами цілого.

6. Вміння і здатність змусити себе слухати. Це передбачає увагу. Процес сприймання, розуміння й засвоєння лекційного матеріалу неможливий без уваги, що полягає в спрямованості і зосередженості психічної діяльності людини на певних об'єктах чи діях і відволіканні від усього іншого, стороннього. К. Ушинський образно говорив, що увага являє собою «ті двері, через які проходить все, що тільки входить у душу людини із зовнішнього світу». А В. Ключевський зазначав, що у викладанні найважчим і найважливішим є вміння «піймати цю непосидючу птицю — юнацьку увагу».

7. Емоційність викладу. Вона є засобом мобілізації і підтримання уваги студентів. Емоційність досягається насамперед чіткою, живою, образною, інтонованою мовою викладача. Їй сприятимуть також афоризми, вдалі аналогії, ідіоматичні вирази.

Студентів слід орієнтувати і на те, що в процесі слухання лекцій потрібно поєднувати безпосереднє захоплення з необхідністю виконувати й таку роботу, яка не викликає особливого інтересу, а вимагає довільної уваги, вольових зусиль.

8. Налагодження живого контакту. Йдеться про вміння викладача тримати в полі свого зору кожного студента, своєчасно і правильно реагувати на їх міміку, репліки, жести, вдало використати жарт, дотеп, гумор. Такі засоби зближують викладача з аудиторією і сприяють створенню настрою для більш осмисленого сприймання змісту лекції. Як зазначав Д. Писарев, користуватися засобами гумору слід уміло: «Коли сміх, жарти, гумор є засобами, тоді все

гаразд, коли вони стають метою — тоді починається розумова розбещеність».

9. Створення проблемних ситуацій. Усвідомлення студентами проблеми налаштовує їх на її розв'язання, спонукає до роздумів, активізує їх пізнавальну діяльність. Викладач при цьому має змогу керувати перебігом мислення студентів.

Важливим питанням в роботі студента під час лекції є конспектування. Воно корисне з огляду на те, що допомагає навчитися одночасно робити кілька справ: слухати, писати, аналізувати, розмірковувати; під час записів на лекції у студента одночасно працює кілька аналізаторів — він слухає, дивиться, пише. Така комплексна діяльність сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу та інтенсивнішому розвитку наукового мислення студента.

Слухання лекцій буде ефективнішим, якщо студенти самостійно заздалегідь готуватимуться до наступної лекції за підручником. За такої умови вони перестануть механічно конспектувати все, що викладач дає під час лекції. Адже механічне записування тексту лекції заважає слухати і аналізувати її за змістом, відокремлювати в ній головне від другорядного. Студентам, особливо перших курсів, варто давати план кожної наступної лекції. Це активізує пізнавальні сили, сприяє зосередженню уваги.

Успіх лекції залежить і від деяких організаційних моментів: обладнання робочих місць викладача і студентів, вдалого використання наочності і технічних засобів навчання, налагодження зворотного зв'язку, суворого дотримання регламенту занять тощо.

Ефективність лекції визначають і інші чинники. Важливо для лектора вміти використовувати можливості свого голосу. Так, несприятливо діє на студентів тихе і монотонне читання, від чого настає швидка втомлюваність слухачів: студенти або перестають слухати лекцію, або вольовими зусиллями змушують себе стежити за нею. У мові лектора студент повинен відчувати певні орієнтири для сприймання. Досвід переконує, що студенти, особливо молодших курсів, більше орієнтуються на голос викладача, ніж на сам зміст повідомлення.

Важливим засобом для підтримання уваги студентів під час лекції є використання пауз. Їх варто робити перед повідомленням важливих наукових положень, щоб загострити увагу студентів.

Необхідно зважати також на темп читання лекції. При надто швидкому темпі студент не встигає стежити за роздумами викладача й записувати важливі положення лекції. Якщо ж темп надто повільний, то студенти відволікаються.

У процесі читання лекції важливо активізувати розумову діяльність студентів. Для цього використовують різноманітні прийоми: запитання, у т. ч. риторичні; уміння викликати у студентів сумнів; поєднання теоретичних положень з важливою для студентів практикою; використання у викладі найновіших відкриттів та здобутків науки; забезпечення студентів мікроконспектом до наступної лекції, який готував би їх до її сприймання, розуміння і здійснення обміну думками у «спровокованій» дискусії; проведення «блискавичного» дослідження методом «мозкового штурму» та створення на лекції проблемних ситуацій тощо.

Зарубіжний досвід читання лекцій. Багато цікавого містить методика викладання у різних країнах. Наприклад, дидактика британської вищої школи передбачає дві форми навчання: основою першої є лекції, а тьюторські (індивідуальні) заняття, семінари та групові заняття виконують допоміжну роль. Основою другої форми, навпаки, є тьюторські заняття, а лекції та семінари є допоміжним видом занять. Відвідування лекцій в одних університетах обов'язкове, в інших — ні. Широко практикуються в навчальному процесі дискусії.

На думку англійських педагогів, тьюторство як типово англійський метод виховання та навчання є найціннішим. Це регулярні заняття 1—2 студентів (в нових університетах 5—6) з викладачем-наставником (тьютором) протягом усього курсу навчання. Кожен студент закріплений за своїм тьютором, який стежить за його навчанням, життям, практикою, успішністю та формуванням його як спеціаліста.

В американській вищій школі також має місце тьюторська система навчання. Тут студентів забезпечують конспектами лекцій. До роботи з першокурсниками залучають старшокурсників, аспірантів, викладачів-пенсіонерів; широко використовують аудіовізуальні засоби, комп'ютери, кінофільми. Програму такого навчання студенти складають самостійно або з допомогою комп'ютера і самостійно звітують про її виконання.

Лекція в навчальному процесі вищої школи займає домінуюче місце і вимагає від викладачів постійної праці над вдосконаленням методики її читання. А це можливо за умови, що викладачі постійно перебуватимуть у пошуках, вивчатимуть передовий досвід і творчо використовуватимуть його у своїй практичній діяльності.

Семінарське заняття, методика його підготовки і проведення

В умовах сучасної вищої школи поряд із лекцією важливою формою організації навчання є семінарське заняття.

Семінарське (лат. *seminarium* — розсадник) заняття — вид навчальних практичних занять студентів вищих навчальних закладів, який передбачає самостійне вивчення студентами за завданням викладача окремих питань і тем лекційного курсу з наочним оформленням матеріалу у вигляді реферату, доповіді, повідомлення тощо.

Семінарські заняття тісно пов'язані з лекціями та іншими формами навчальної роботи у вищому навчальному закладі і зорієнтовані на формування у студентів умінь і навичок самостійно здобувати знання. Вони сприяють розвитку пізнавальної активності й самодіяльності студентів більшою мірою, аніж будь-які інші форми організації навчання; розвивають логічне мислення, спонтанне мовлення, уміння висловлювати й аргументувати власні думки, критично аналізувати аргументи опонентів, а також допомагають глибокому засвоєнню фундаментальних знань, формуванню переконань, виробленню активної життєвої позиції.

Окрім того, семінарські заняття дають змогу ближче познайомитися зі студентами, донести до них необхідну інформацію, а відтак перевірити, як вони засвоїли її, як користуються нею в навчальній, науковій і громадській роботі. Викладач має змогу враховувати життєвий досвід, теоретичну і практичну підготовку студента, його індивідуальні особливості і здібності, що зумовлює підвищення рівня підготовки кожного студента і цілої групи.

Семінарські заняття у вищій школі виконують такі функції (А. Боднар):

- поєднання лекційної форми навчання із систематичною самостійною роботою студентів над підручниками, посібниками і першоджерелами, теоретичної їх підготовки з практичною, формування пізнавальної мотивації;

- навчання студентів творчо працювати з підручниками, посібниками та іншими матеріалами, реферувати їх, готувати доповіді, виступи і повідомлення з окремих питань і виступати з ними на заняттях перед студентами групи чи курсу, відстоювати свою точку зору;

- розвиток творчого професійного мислення, умінь і навичок розумової праці, використання теоретичних знань для розв'язання практичних професійних завдань;

— формування у студентів інтересу до науково-дослідної роботи в галузі певної науки і залучення їх до досліджень, які здійснює кафедра, до студентських гуртків і товариств;

— організування повторення, закріплення знань, систематичне контролювання роботи студентів і перевірка їх знань, умінь і навичок з окремих тем і розділів програми.

Залежно від ролі семінарських занять в навчально-виховній роботі вищої школи і завдань, що ставляться перед ними, їх поділяють (С. Зінов'єв) на семінари:

— що мають на меті поглиблене вивчення певного систематичного курсу і тематично пов'язаних з ним;

— що передбачають ґрунтовне опрацювання окремих найважливіших і типових методологічно тем курсу чи однієї теми;

— семінари дослідницького характеру, що не пов'язані своєю тематикою з лекціями і передбачають поглиблене розроблення окремих проблем науки.

Незалежно від завдань і змісту виокремлюють просемінарські (підготовчі) і власне семінарські заняття.

Просемінар — перехідна від уроку форма організації навчально-пізнавальної діяльності студентів через практичні і лабораторні заняття, в структурі яких є окремі компоненти семінарської роботи, до вищої форми — власне семінарів.

Головним завданням просемінарських занять є вироблення у студентів вміння виконувати різноманітні практичні роботи (працювати з підручником, першоджерелами, реферувати літературу, складати тези), тобто, просемінари є своєрідними практикумами.

Вибір викладачем різновиду семінару зумовлюється багатьма чинниками: метою заняття і змістом навчального матеріалу, роком навчання (молодші, середні і старші курси), складом академічної групи, рівнем підготовки студентів, педагогічною майстерністю викладача тощо.

Серед власне семінарських занять найпоширенішими є такі види: розгорнута бесіда, доповідь (повідомлення), обговорення рефератів і творчих робіт, коментоване читання, розв'язування задач, диспут, конференція тощо (А. Алексюк, А. Бондар).

Семінар-розгорнута бесіда. На такому семінарі тему поділяють на невеликі за обсягом, але органічно пов'язані між собою питання. Формулюють їх як пізнавальні, проблемні завдання. Виконання одного завдання є основою для виконання наступного. Це дає змогу залучити до обгово-

рення максимум студентів. Доцільно заохочувати слухачів виступати з уточненнями і доповненнями. Цей вид семінару не передбачає письмових доповідей чи рефератів. Його структура: організація групи — вступне слово викладача — власне бесіда — підведення підсумків заняття.

Семінар-доповідь (повідомлення). Такий семінар потребує ґрунтовної підготовки, використання багатьох джерел. Інколи заздалегідь доцільно провести дослід, спостереження, обробити числовий матеріал. Доповідач послідовно викладає свої думки, аргументує їх вагомими фактами, ілюструє переконливими прикладами. Решта студентів уважно його слухають, щоб бути готовими до доповнень, підтверджуючи чи спростовуючи викладене. Цей вид семінару має значні педагогічні можливості, але для їх реалізації необхідна активність студентів.

З метою активізації студентів під час таких занять вдаються до системи опонування. Сутність її в тому, що, крім основного виступаючого, виступають 1—2 опоненти. Усі повинні керуватися певними вимогами до відповідей: чіткість, повнота і точність викладу матеріалу на основі першоджерел і додаткової літератури; ілюстрування прикладами, фактами, цифрами; завершення відповіді логічним висновком; виклад літературною мовою; контакт виступаючого з аудиторією тощо.

Опонент уважно слухає відповідь, доповнює її, уточнює незрозумілі місця, висловлює свою думку зі спірних питань, оцінює відповідь. Після виступу опонентів виступають ще 4—5 студентів, а викладач підводить підсумок. Такий семінар часто набуває ознак дискусії.

Обговорення рефератів і творчих письмових робіт. Цей вид семінару за змістом і методикою близький до семінару-повіді, передбачає взаєморецензування письмових робіт, ознайомлення з роботами і рецензіями на них, відбір кращих для обговорення на заняттях.

Коментоване читання. Як самостійне семінарське заняття його практикують рідко. Ефективне воно за необхідності опрацювати певну наукову роботу. Основне завдання коментованого читання полягає у формуванні у студентів вміння аналізувати і правильно тлумачити науковий текст.

Семінар-розв'язування задач. Доцільний такий семінар після засвоєння матеріалу з теми чи розділу курсу. Для цього підбирають такі задачі, щоб можна було на конкретних прикладах розкрити органічний зв'язок науки з життям, активізувати пізнавальну діяльність студентів,

розвинути у них навички користування довідковою літературою, документацією, даними періодичної преси.

Семінар-диспут (дискусія). Добре продумане його організування захоплює студентів, пробуджує інтерес до предмета, сприяє глибокому засвоєнню навчальної інформації, виховує принциповість, розвиває логічне мислення і мовленнєву діяльність. Він передбачає чітко, конкретно сформульовану тему і залучення до роботи всієї групи. Перелік питань має містити явні і приховані суперечності. Це спонукає мислити, сперечатися, доводити свою точку зору. Керуючи диспутом, викладач має виявляти тактовність, коректність, уважність.

За своєю структурою семінар-диспут містить вступне слово, власне дискусію і підбиття підсумків.

Семінар вибудовується так, що з доповіддю з кожного питання виступає один доповідач, який не розкриває його цілком, що передбачає доповнення, полеміку, обговорення. При цьому у висвітленні питання можуть бути різні погляди, різна оцінка явищ, подій. Завданням викладача є спрямування дискусії в потрібному напрямі, пояснення усіх положень, фактів і явищ, які обговорювались на занятті.

Для ефективного проведення диспуту на семінарських заняттях необхідні такі умови: безперечна спірність предмета обговорення (тезису дискусії); використання об'єктивних аргументів; дотримання правил формальної логіки; зацікавленість студентів — учасників дискусії; високий рівень комунікативних умінь студентів (уміння слухати і вникати в сутність поглядів опонентів, регулювати власний емоційний настрій, орієнтуватися в ситуації спілкування, її цілях, враховувати особистісні якості інших учасників дискусії).

Організуючи дискусію, слід враховувати суб'єктивні перешкоди залучення до неї: невпевненість у власній позиції; боязнь втратити свій статус; відсутність власної позиції; інтровертованість особистості (небажання розкривати власне «Я»); негативне емоційне ставлення до об'єкта дискусії (предмета, проблеми) і суб'єктів дискусії (викладача, учасників-студентів); особистісні риси (тривожність, підвищена критичність тощо).

Семінар-конференція. Це найскладніший вид семінару. Викладач наперед визначає тему, мету і завдання семінару, формулює основні і додаткові запитання, розподіляє їх між студентами з урахуванням індивідуальних можливостей, добирає літературу, заохочує студентів до пошуку

додаткових матеріалів з теми, проводить групові й індивідуальні консультації. Під час підготовки до такого семінару використовують спостереження, матеріали екскурсій, результати досліджень, додаткову літературу тощо. Доцільним є запрошення фахівців з проблеми, що обговорюється.

Під час заняття одні студенти виступають із доповідями та повідомленнями, а інші доповнюють їх виступи, ставлять запитання, беруть участь у дискусії. Викладач спрямовує обговорення доповідей проблемними запитаннями, залучає до обміну думок, дискусії.

Семінар-прес-конференція. Кілька студентів готують доповіді з питань, передбачених планом семінару. Після виступу доповідачеві ставлять запитання, як це має місце на семінарі-конференції.

Семінар-«мозковий штурм». Його мета — зініціювати максимум ідей для розв'язання проблеми. Викладач формулює проблему у формі запитання. Обговорення починається з виступу студента, який за кілька хвилин має запропонувати власний спосіб розв'язання проблеми. Запропоновані студентом ідеї в обмежений час обмірковуються усіма учасниками семінару. Відтак виступає інший студент і пропонує іншу ідею або розвиває попередню. Кожен учасник семінару може висловлювати власні думки.

Успіх такого семінару залежить від дотримання певних умов: недопущення критики суджень, пропозицій, тез у момент генерування ідей; стимулювання генерування великої кількості ідей за короткий проміжок часу («ланцюгова реакція»); чітка, зрозуміла всім постановка задачі.

Час проведення «мозкового штурму» не повинен перевищувати двох годин; відповіді, рішення під час заняття пропонуються без аргументування. Після генерації ідей проводиться їх об'єктивізація: фіксація всіх рішень, пропозицій, висловлювань, групування всіх ідей за змістом і призначенням, «звільнення» висловлювань від особистісних ознак шляхом стандартного записування ідей. Критика запропонованих ідей починається на етапі *селекції*, тобто виділення за певною ознакою, і полягає у визначенні реальності пропозицій, значущості ідей за критеріями їх безпосередньої реалізації, виокремлення тих рішень, що вимагають конструктивного розроблення.

Підготовка студентів до семінарських занять. Якість проведення семінарських занять залежить від рівня підготовки студентів і викладачів. Існує три форми підготовки студентів до різних видів семінарських занять:

- 1) усі студенти готують повідомлення з основних питань;
- 2) кожен студент готує реферат на певну тему;
- 3) студент самостійно готує доповідь творчого характеру, яка містить елементи дослідницького характеру.

Усі форми підготовки студентів до семінарських занять дають змогу виявити не лише знання студентів і їх підготовленість до самостійної роботи, а й їхнє ставлення до навчання.

Підготовка до семінару здійснюється в кілька етапів: прослуховування лекції з теми семінару, підбір літератури, вивчення і конспектування рекомендованої літератури, складання тексту виступу (план, тези, доповідь), безпосередня участь у проведенні семінару.

На лекції студент має уважно вислухати оголошені викладачем питання, які розглядатимуться на семінарі. Опрацьовувати рекомендовану літературу слід заздалегідь. При цьому необхідно законспектувати весь матеріал, що дасть змогу правильно зорієнтуватися в інформації.

Відбираючи матеріал для виступу, потрібно враховувати його цінність, інформативність. Необхідно уникати перерахування фактів, оскільки нагромадження деталей перешкоджає переконливо вибудувати доведення, розкрити внутрішні зв'язки між явищами. Форма викладу матеріалу теж має бути чіткою, літературно грамотною, але без дослівних книжних висловлювань.

При підготовці до виступу неприпустимо вдаватися до механічного переписування матеріалу з одного або кількох джерел, чужих конспектів. Критичне осмислення матеріалу, різних джерел, відстеження розвитку думки авторів, побудови доведень і аргументації сприяє формуванню в студентів власного погляду на проблеми, самостійного творчого мислення.

Відвідування виробництва, школи, музею, виставки, перегляд діафільмів, кінофільмів сприяють поглибленому вивченню питань, які розглядатимуться на семінарі.

Щоб оволодіти необхідними знаннями, студент має готуватися до усіх питань плану семінарського заняття. Виступ має містити такі елементи: вступ, глибоке і добре аргументоване висвітлення питання, узагальнення, висновки. Після виступу студент повинен бути готовим відповісти на запитання викладача або товаришів, що передбачає оволодіння матеріалом з кожного питання семінару.

Виступ студента на семінарі, уважне вислуховування виступів інших студентів є своєрідним повторенням і закріпленням вивченої теми.

Підготовка і проведення семінарського заняття викладачем. Ефективність семінарського заняття значною мірою залежить від готовності викладача, що передбачає опрацювання літератури, рекомендованої студентам; необхідні записи для себе; ретельне продумування додаткових запитань, які можна і необхідно поставити студентам; вступного і заключного слова з окремих питань і теми загалом. Важливо, щоб лекції і семінари вів один викладач. За цих умов можливі єдиний підхід до бачення окремих тем чи питань курсу, здійснення систематичного контролю за самостійною роботою студентів тощо. Істотну роль у процесі підготовки до семінарських занять відіграють наочні посібники (плакати, таблиці, карти і схеми, альбоми, окремі фото, діафільми, діапозитиви і кінофільми тощо).

Не менш важливими в організації семінарських занять є підведення підсумків, аналіз виступів окремих студентів і роботи всієї групи, оцінювання їхніх знань, умінь формувати і відстоювати свою точку зору, визначення конкретних завдань на наступне заняття.

Підсумкові оцінки за кожне семінарське заняття викладач вносить у журнал. Отримані студентами оцінки враховуються при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Отже, зміст семінарських занять у вищих навчальних закладах має бути професійно спрямованим, забезпечувати розкриття на конкретних прикладах з майбутнього фаху органічної єдності теорії і практики, використання методів навчання, які сприяють формуванню у студентів творчого підходу, залучають їх до колективної пізнавальної діяльності, дискусій тощо.

Практичне заняття, методика його підготовки і проведення

Однією із найпоширеніших форм організації навчального процесу у вищій школі є практичні заняття (практикуми).

*Практичне (грец. *prakticos* — діяльний) заняття* — форма навчального заняття, за якої викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування через індивідуальне виконання відповідно до сформульованих завдань.

Часто практичними заняттями називають заняття із розв'язування задач з вищої математики, теоретичної механіки, фізики, опору матеріалів, з нарисної геометрії;

вправи на побудову схем, графіків, діаграм, а також виконання розрахунково-графічних робіт із спеціальних дисциплін. Вивчення іноземних мов також проводять у формі практичних занять: вправи на читання, переклад, аудіювання, розмовне мовлення. Ці заняття відрізняються від занять з інших дисциплін лише методикою викладання.

Основними функціями практичних занять (за І. Кобиляцьким) є:

- поглиблення та уточнення знань, здобутих на лекціях і в процесі самостійної роботи;
- формування інтелектуальних умінь та навичок планування, аналізу і узагальнень, опанування діючою технікою, вироблення навичок управління і користування нею;
- накопичення первинного досвіду організації виробництва та технікою управління ним;
- оволодіння початковими навичками керівництва працівниками на виробництві;
- формування вміння аналізувати і оцінювати економічну ефективність виробництва;
- оволодіння науковим апаратом роботи з джерелами;
- формування вміння робити соціологічні оцінки тощо.

Практичні заняття проводяться у навчальному закладі або в закладах, де студенти проходять практику, і мають на меті навчити їх розв'язувати специфічні завдання за спеціальністю, а також в аудиторіях або в навчальних лабораторіях, оснащених необхідними технічними засобами навчання, обчислювальною технікою. На молодших курсах практичні заняття мають систематичний характер і проводяться регулярно через 2—3 лекції, логічно продовжуючи почату на лекціях роботу. Однак на лекції можливо лише в загальних рисах показати підхід до розв'язання задачі, виконання розрахунків, конструювання об'єктів. Повне розкриття науково-теоретичних принципів здійснюється на практичних заняттях.

Практичні заняття (вправи) у вузькому значенні найчастіше застосовують на першому і другому курсах, рідше — на старших курсах, оскільки в них багато шкільних елементів, від чого вища школа звільняє навчальний процес, вводячи форми навчальної роботи, які вимагають більшої самостійності (проектування, семінари дослідницького характеру тощо).

Деякі викладачі вищої школи вважають, що практичні заняття не поповнюють знань студентів, а зосереджують увагу насамперед на виробленні певних навичок, на оволодінні методикою роботи. Однак досвід переконує, що пра-

вильно сплановані практичні заняття мають важливе виховне та освітнє значення. Якщо викладач володіє широким науковим світоглядом, чітко дотримується певних наукових принципів, здатний зацікавити студентів, розкрити наукове та практичне значення дисципліни, показати завдання і перспективи її розвитку, то саме на практичних заняттях відбувається процес формування фахівців.

Кількість студентів у групі на практичному занятті не має перевищувати половини академічної групи. На мистецько-творчих спеціальностях практичні заняття з фахових навчальних дисциплін проводяться із двома-трьома студентами або з одним студентом. Кількісний склад навчальних груп у таких випадках визначається навчальною програмою дисципліни або рішенням керівника вищого навчального закладу.

Практичні роботи, які проводять у вищому навчальному закладі, науковці (Б. Мокін, В. Пап'єв, О. Мокін) поділяють на такі групи :

1. Ознайомчі практичні (лабораторні) роботи. Передбачають вони формування вмінь і навичок користування приладами, пристроями, необхідними для виконання різних видів практичних робіт.

2. Підтверджуючі практичні роботи. Виконуючи їх, студент отримує підтвердження правильності викладених на лекціях теоретичних знань.

3. Частково-пошукові практичні заняття. На таких заняттях студенти мають більше можливостей для творчої роботи. У методичних вказівках до такої роботи вказана лише мета, наявне лабораторне обладнання, порядок його взаємодії, а також план досліджень та орієнтовний перелік питань. Деталізацію плану дослідження і визначення повного переліку питань, які необхідно дослідити, виконує сам студент.

4. Дослідні практичні роботи. У таких роботах студентам задають лише мету дослідження; усі інші етапи її виконання вони планують самі. Цей вид доручають бригадам під керівництвом студентів з яскраво вираженими творчими здібностями. За такого виду роботи студенти витрачають багато часу на підготовку теоретичних та експериментальних досліджень, що передбачає відповідне оцінювання.

Практичні заняття значною мірою забезпечують відпрацювання умінь і навичок прийняття практичних рішень в реальних умовах виробництва, що ґрунтуються на теоретичній основі, розвивають логічне мислення, вміння аналізувати явища, узагальнювати факти, сприяють регу-

лярній і планомірній самостійній роботі у процесі вивчення певного курсу.

Підготовка до практичних занять. Практичне заняття спрямоване передусім на поглиблення і розширення знань, здобутих на лекціях, або з першоджерел чи різних видів посібників, а також на оволодіння методикою роботи з науковим матеріалом і найтипівішими для певної дисципліни практичними навичками, що вимагає чіткого, продуманого планування.

Планування практичних занять ґрунтується на навчальних планах і програмах, в яких передбачено графік навчального процесу, що забезпечує наступність, систематичність і послідовність навчання; перелік навчальних дисциплін та їх розподіл в часі і формах занять; перелік питань змісту курсу, час, що відводиться на виконання усіх видів занять; форми і терміни звітності студентів.

Робочий план практичного заняття — це частина робочого плану курсу, що складається спільно викладачами лекційного курсу і практичних занять. Як правило, план обговорюється на засіданні кафедри; зазвичай він є загальним для всіх викладачів кафедри і відповідає основним науковим ідеям і загальній спрямованості лекційного курсу.

Методика практичних занять може бути різною залежно від досвіду і методичних концепцій викладача. Важливо, щоб вона активізувала навчально-пізнавальну діяльність студентів, сприяла формуванню навичок і умінь, поглибленню знань з курсу. Усе це передбачає продуману підготовку до практичної роботи викладача. Йдеться про перегляд програми, підручника, посібників, інструкцій і методичних розробок з теми практичної роботи, що дає змогу викладачеві внести в роботу елементи нового, уточнити зміст звіту і контрольних запитань, перевірити готовність приладів, установок і матеріалів, необхідних для практичної роботи, а також готовність лаборантів та іншого обслуговуючого персоналу.

Проведення практичного заняття ґрунтується на попередньо підготовленому методичному матеріалі — тестах для виявлення ступеня оволодіння студентами теоретичними положеннями, завданнях різної складності для розв'язування їх студентами на занятті та необхідних дидактичних засобів. Підготовка до занять здійснюється за рахунок часу, відведеного на самостійну роботу студента. Особливо важливо, щоб студент усвідомив тему і завдання роботи, від чого залежить ступінь зацікавленості нею.

Важливою для успішного проведення практичних занять є підготовка інструкцій, методичних розробок. Інструкція, як правило, містить номер роботи та її назву, мету роботи, короткі теоретичні відомості; опис установки і методику експерименту, робоче завдання (план виконання роботи, методик, оброблення даних); контрольні запитання, список рекомендованої літератури. Однак такі інструкції надто спрощують роботу студента. Тому необхідно розробляти такі інструкції, які б сприяли формуванню самостійності студента, звичайно під керівництвом викладача.

На початку кожного практичного заняття доцільно декілька хвилин відводити для перевірки готовності студентів до роботи.

Тематика і плани проведення практичних занять із переліком рекомендованої літератури заздалегідь доводяться до відома студентів. Студенти згідно з тематичним планом самостійно опрацьовують лекційний матеріал, рекомендовану літературу. За потреби — готують необхідні дидактичні матеріали і виконують домашні завдання.

Попередня підготовка передбачає також інструктивні роботи (вступні заняття), на яких вивчають устаткування лабораторії чи майстерні і правила безпеки. Під час таких занять необхідно домогтися засвоєння студентами всіх правил поведінки у цих приміщеннях, користування устаткуванням і суворого дотримання їх у практичній роботі.

Методика проведення практичного заняття. Єдиної методики проведення практичних занять не існує, кожен навчальний заклад використовує власні розробки. Однак основних положень дотримуються всі. Проводять практичне заняття переважно у такій послідовності: вступне слово викладача, пояснення незрозумілих студентам питань, запланована практична частина, завершальне слово викладача.

Для кожного заняття надзвичайно важливою є вступна частина. Чим вона динамічніша, тим швидше студенти налаштовуються на сприйняття нової дисципліни і будуть готові до творчої роботи. Важливе нагадування основних вимог, правил на занятті, оголошення завдання на наступне заняття з короткою аргументацією. Це слід робити з огляду на те, що на початку заняття студенти уважніші й сконцентрованіші.

Викладач нагадує студентам мету і завдання заняття, визначає форми роботи на занятті, час на проведення окре-

мих видів роботи, тобто надає заняттю конструктивно прагматичного характеру, зацікавлює аудиторію.

Іноді практичні заняття починають з короткого узагальнення найголовніших науково-теоретичних положень, які повинні слугувати висхідним моментом в роботі студентів. Найчастіше це робить викладач, оскільки визначити найважливіше, точно сформулювати науково-теоретичні положення або охарактеризувати методи роботи студенту не завжди вдається. Однак деколи таке узагальнення доручають робити студентам, заздалегідь попередивши їх про це.

Після узагальнення викладач повинен дати відповіді на окремі теоретичні запитання, які виникли в студентів у процесі підготовки до заняття. Важливо, щоб цей процес не затягнувся. Викладач у такому разі може також запропонувати студентам звернутися до підручника, навчального посібника, перенести пояснення на консультацію. Дії викладача залежать від складності питання, наявності літератури.

Після висвітлення теорії питання переходять до власне практичного заняття. Зазвичай з кожної теми лекційного курсу на практичні заняття виносять індивідуалізовані теми комплексного характеру, які, з одного боку, дають змогу студенту ширше застосувати здобуті знання, а з іншого — підготуватися до самостійного виконання домашнього завдання. Для викладача такі комплексні завдання слугують також способом перевірки рівня засвоєння навчального матеріалу студентами.

Однак, індивідуалізуючи завдання, викладач має встановити певний середній рівень, який би відповідав завданням вищої школи і безперервно від заняття до заняття в міру педагогічної доцільності зростав. При цьому студент повинен відчувати крок за кроком підвищення рівня своєї підготовки. В іншому разі практичні заняття будуть йому нецікавими. Індивідуалізуючи завдання, необхідно зберігати цілісність системи практичних занять, їхній взаємозв'язок і послідовність, розглядати їх як єдине ціле, підпорядковане змісту лекцій. Кожне заняття має являти собою тематично завершену ланку навчальної програми.

Враховуючи, що на підведення підсумків заняття потрібно 3—5 хвилин, викладач може заздалегідь спланувати час на розгляд кожного питання, проблемних завдань, вправ, ситуацій, тобто дотримуватися регламенту, що дисциплінує студентів, привчає до економії часу. Відсутність

регламенту руйнує схему заняття, призводить до втрати логіки, взаємозв'язків.

Практичні заняття мають бути різноманітними. Якщо студенти розуміють, що всі їх навчальні можливості вичерпані, то різко знизиться рівень мотивації. Необхідно організовувати практичні заняття так, щоб студенти відчували зростання складності завдань, що зумовлювало б позитивні емоції від власного успіху в навчанні, сприяло б творчості, пошукам.

Важливе значення в процесі практичних робіт мають індивідуальний підхід і продуктивне педагогічне спілкування. Студенти повинні отримати можливість розкрити і виявити свої здібності, свій потенціал. Тому при розробленні завдань і плану практичного заняття слід враховувати рівень підготовки та інтереси кожного студента групи, виступаючи в ролі консультанта, не пригнічувати самостійності та ініціативи студентів.

У процесі підготовки і проведення практичного заняття виділяють (В. Литвинюк) п'ять етапів.

На *першому етапі* викладач відповідає на запитання, які виникли у студентів у процесі виконання їх індивідуальних домашніх завдань. Іноді на запитання відповідають спеціально організовані групи студентів. Відтак усі студенти здають свої домашні завдання. Їх перевірка здійснюється у такий спосіб: викликаним до дошки двом-трьом студентам пропонується виписати з домашнього завдання певну розв'язану задачу чи приклад. Студент протягом 5—7 хвилин характеризує основні моменти. Це привчає студентів до чіткості і послідовності відповіді. Допущені помилки зразу ж виправляють. Інші студенти у цей час розв'язують запропоновані викладачем нові задачі.

Другий етап — перевірка теорії. Студенти пишуть велику контрольну роботу тривалістю 8—10 хвилин. Оцінка за неї оголошується на наступному занятті. Проводяться також опитування з формулювання означень і теорем.

На *третьому етапі* викладач оголошує тему нового заняття, його мету і значення в курсі. Перша задача, яку розв'язують з цієї теми, є типовою і розглядається як приклад. Після аналізу задачі до дошки викликають студентів. Мета даного етапу полягає в тому, щоб навчити студентів математичного методу розв'язування задач з теми, переконатися, що більшість студентів тему засвоїли. Відповіді студентів, які працюють біля дошки, слід оцінювати.

Четвертий етап триває 2—4 хвилини. Це оголошення домашнього завдання: тема практичного заняття з деталь-

ним планом. Індивідуальне домашнє завдання складається з двох частин: перша — задачі з вивченої теми, обсяг яких не перевищує 70% від розв'язаних в аудиторії, друга — перевірка домашнього завдання іншого студента з попередньої теми з метою повторення вивченого.

П'ятий етап є завершенням практичного заняття. На цьому етапі викладач дає самостійну роботу з вивченої теми. Під час написання самостійної роботи можливі бесіди студентів між собою. Викладач виступає в ролі консультанта.

Активність студентів на практичних заняттях зростає за умови, що їхня діяльність здійснюється в процесі пошуку шляхів додаткового засвоєння теоретичних знань. У них формуються практичні навички і уміння в галузі вирішення прикладних завдань, побудови схем, графіків, креслень, виконання розрахунково-графічних завдань, закріплюються і вдосконалюються вже наявні уміння, розвивається здатність самостійно використовувати весь багаж знань для вдосконалення певних дій тощо.

У навчальному процесі використовують дві форми проведення практичних робіт:

— фронтальна, за якої після викладення на лекції теорії всі студенти групи виконують одночасно одну практичну роботу на однаковому обладнанні; у такому разі наявний єдиний план і однакова послідовність дій для всіх студентів групи;

— індивідуальна, за якої студенти групи, поділені на бригади, виконують різні за тематикою, змістом і планом практичні роботи. До такої форми вдаються за відсутності належної матеріальної бази для реалізації фронтальної роботи студентів.

Обидві форми проведення практичних занять мають переваги і недоліки. До переваг *фронтальної форми проведення практичних занять* науковці (Б. Мокін, В. Пап'єв, О. Мокін) відносять:

— безпосередній зв'язок з вивченим навчальним матеріалом, що сприяє формуванню практичних умінь і навичок; реалізується принцип систематичності і послідовності;

— сприятливі умови роботи викладача: фронтальний інструктаж перед роботою і в процесі її виконання; підготовка навчально-матеріальної бази, контроль за перебігом роботи, перевірка її результатів, можливість обговорення результатів роботи групи на даному чи наступному занятті.

До недоліків фронтальної форми проведення практичних робіт ці вчені відносять:

— просте обладнання (придбання складного устаткування, тобто 25—30 однотипних комплексів для одноразового використання в групі є недоцільним економічно, а також створює складнощі щодо їхнього розміщення в лабораторії);

— можливість виникнення психологічного дискомфорту у студентів в разі, якщо з якихось причин перед практичним заняттям не відбулася начитка теоретичного матеріалу.

Єдиною перевагою *індивідуального практикуму* є можливість використання складного сучасного обладнання, яке вищий навчальний заклад має в одному екземплярі, а основним недоліком є те, що деякі практичні роботи студенти повинні виконувати тоді, коли їм з тематики цих робіт ще не було подано теоретичного матеріалу і його потрібно вивчити самостійно.

Отже, фронтальну форму проведення практичного заняття можна використовувати для робіт ознайомчого чи пізнавального характеру, а для більш складних практичних робіт, які потребують значних витрат часу і використання дорогого обладнання, доцільно проводити практичні роботи у формі *індивідуального практикуму циклічного характеру*, за якого студенти працюють на одному і тому ж обладнанні бригадами за графіком, що дає змогу виконати усі заплановані роботи, передбачені навчальною програмою.

На практичних заняттях студентам слід дотримуватися принципу максимальної самостійності. Вони повинні самостійно виконати роботу, оформити протокол і дати інтерпретацію результатів. Звичайно, при виникненні суттєвих труднощів у процесі роботи студенти можуть консультуватися у викладача.

Оцінки, отримані за окремі практичні заняття, викладач враховує при виставленні підсумкової оцінки з навчальної дисципліни. Оцінювання роботи студентів у процесі заняття сприяє контролю та активізації навчально-пізнавальної діяльності.

Кожне заняття доцільно закінчувати коротким висновком і рекомендаціями викладача щодо подальшої роботи. У такому разі практичні заняття разом з лекціями сприятимуть створенню перспективи в роботі студентів.

Важливе значення для практичних занять має використання активних методів навчання: *неімітаційних* (дискусії, екскурсії, виїзні заняття), *імітаційних неігрових* (аналіз конкретних ситуацій, вирішення виробничих зав-

дань, розбір документації, дії за інструкцією), *імітаційних ділових, рольових ігор, ігрового проектування*.

Ефективність практичного заняття значною мірою залежить від вміння викладача володіти увагою студентів, впроваджувати елементи змагальності між ними, здійснювати диференційований підхід при підборі груп для спільної діяльності на практичних заняттях, забезпечувати пряме керівництво (планування, спеціальне конструювання завдань, контроль) і опосередковане (вплив на мотиви, установки, цілі студента).

Лабораторне заняття, методика його підготовки і проведення

Ефективною формою організації навчального процесу у вищому навчальному закладі, яка базується на самостійній роботі студентів, є лабораторне заняття.

Лабораторне заняття — форма навчального заняття, за якої студент під керівництвом викладача проводить природничі або імітаційні експерименти чи досліди з метою підтвердження окремих теоретичних положень певної навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень.

Основними завданнями лабораторних занять є: поглиблення та уточнення знань, здобутих на лекціях і в процесі самостійної роботи; формування інтелектуальних умінь і навичок планування, аналізу та узагальнень; опанування техніки; нагромадження первинного досвіду організації виробництва та оволодіння технікою управління ним тощо.

Лабораторні заняття не лише закріплюють теоретичні знання, а й дають змогу студентові глибоко вивчати механізм застосування цих знань, оволодівати важливим для фахівця умінням інтелектуального проникнення у ті природно-технічні або виробничі процеси, які досліджуються на лабораторному занятті. Під впливом цієї форми занять у студентів часто виникають нові ідеї наукового і технічного характеру, які використовуються у курсових, кваліфікаційних, дипломних роботах. Лабораторні заняття значною мірою забезпечують відпрацювання вмінь і навичок прийняття практичних рішень у реальних умовах виробництва.

Перелік тем лабораторних занять визначається робочою програмою навчальної дисципліни. Кількість студентів на таких заняттях не перевищує половини академічної

групи. На лабораторні заняття відведено третину і більше всього навчального часу.

Під час виконання лабораторних робіт відбувається формування відповідних умінь і навичок роботи з вимірювальною апаратурою, розрахунки окремих вузлів і процесів, формування окремих технологічних умінь і навичок, необхідних фахівцю у сфері виробництва.

Успіх проведення конкретного лабораторного заняття залежить від його підготовки, яка охоплює: глибоке вивчення студентами теоретичного матеріалу; підготовку необхідної навчально-матеріальної бази і документації; підготовку викладача, обслуговуючого персоналу і студентів.

Підготовка до лабораторного заняття здійснюється в кілька етапів: попередня підготовка, початок роботи, її виконання, складання звіту і оцінювання роботи викладачем.

Попередня підготовка до роботи в лабораторії здійснюється у відведений для самостійної роботи час. Готуючись до неї, студент передусім повинен усвідомити її мету, засвоїти теоретичний матеріал, домогтися чіткого уявлення про фізичні та інші процеси, покладені в основу роботи приладів чи установок.

У відведений для самопідготовки час студент ознайомлюється в лабораторії з обладнанням, правилами техніки безпеки; особливо це стосується робіт з використанням електричних приладів, хімічних вибухових речовин тощо. У лабораторіях має бути встановлено чергування лаборантів і викладачів, які могли б дати вичерпну консультацію студентам при підготовці до лабораторної роботи.

Успіх лабораторного заняття у вищій школі залежить не тільки від матеріального його забезпечення, а й від організування та методики його проведення.

Проведення заняття передбачає такі етапи: попередній контроль підготовленості студентів до виконання конкретної лабораторної роботи; виконання конкретних завдань відповідно до запропонованої тематики: оформлення індивідуального звіту; оцінювання викладачем результатів роботи студентів.

У практиці вищих навчальних закладів сформувалося кілька методів проведення лабораторних робіт: фронтальний метод, проведення робіт циклами і метод практикуму. Вибір методу залежить від навчально-матеріальної бази і завдань курсу в усій системі підготовки фахівців певного профілю.

Під час фронтальної лабораторної роботи усі студенти разом або кожен зокрема чи по кілька виконують одночасно одну й ту саму роботу. Відбувається це в процесі

вивчення певної теми. Практикуми проводять після вивчення великих розділів курсу наприкінці семестру. Вони мають переважно повторювальний і узагальнюючий характер і розраховані на більшу самостійність студентів, ніж фронтальні лабораторні роботи.

Лабораторні роботи можуть виконуватися студентами індивідуально або колективно. Найчастіше вдаються до бригадної форми, за якої студенти допомагають один одному, їм легше й зручніше вести спостереження і знімати показники приладів у складних роботах. Однак у такому разі участь студентів у виконанні поставлених завдань нерівнозначна, що є істотним недоліком.

З метою якісного виконання лабораторної роботи викладачі перевіряють готовність студентів. Це відбувається у формі бесіди з кожним студентом, у процесі якої виявляють знання теоретичного матеріалу з теми роботи, її обладнання і перебігу виконання, або у формі машинного чи безмашинного стандартизованого контролю з цих самих питань. У такий спосіб виявляють рівень теоретичної підготовки студентів, практичні навички, вміння застосовувати знання для розв'язування практичних завдань.

Завершується лабораторна робота оформленням індивідуального звіту та його захистом перед викладачем. Підсумкові оцінки виставляються в журналі обліку виконання лабораторних робіт і враховуються при виставленні семестрової підсумкової оцінки з навчальної дисципліни.

Факультативи, спецкурси і спецсемінари як форми організування навчання

Упровадження у вищому навчальному закладі факультативів, спецкурсів та спецсемінарів сприяє активності студентів у навчальному процесі, стимулює їх до наукового дослідження, до тривалої самостійної роботи над вивченням певної проблеми. Ці форми організації навчання підвищують ефективність навчальної діяльності студентів шляхом індивідуалізації.

Факультатив (франц. *facultatif* — необов'язковий, від лат. *facultas* — можливість, здатність) — навчальний предмет, курс, що вивчається студентами вищого навчального закладу за бажанням з метою поглиблення й розширення наукових і прикладних знань.

Факультативні заняття сприяють розвитку творчості, здібностей, талантів студентів, оскільки вони обирають факультативи відповідно до своїх бажань, нахилів, інтересів.

На факультативах повинні переважати практичні заняття, де студенти можуть безпосередньо спостерігати за проведенням дослідів, робити відповідні висновки. З гуманітарних дисциплін доцільні семінари, на яких відбувається вільний обмін думками.

Склад факультативу формується із студентів однієї групи, паралельних груп, а з гуманітарних дисциплін — із студентів різних курсів та факультетів.

Найпоширеніші у вищих навчальних закладах чотири типи факультативних курсів: курси, які поглиблюють програмний матеріал, що вивчається на аудиторних заняттях; позапрограмні факультативні курси; факультативи, зорієнтовані на практичне застосування знань; факультативи, що мають міжпредметний характер.

Для підвищення самостійності студентів у вищих навчальних закладах використовують кілька форм організування роботи факультативів (Н. Смич, О. Топузов):

1. Містить вступний інструктаж викладача: як вивчати факультатив і користуватися посібником; передбачає цілком самостійне оволодіння студентом знаннями, визначеними факультативом; виконання усіх практичних робіт з наступним підсумковим контролем з боку викладача.

2. Передбачає вступний інструктаж. Відрізняється від першого варіанта нижчим рівнем самостійності студентів. Самостійно вивчаючи матеріал факультативного курсу, студент за потреби консультиється з викладачем, а практичні роботи виконує під його керівництвом; завершується підсумковим контролем, який здійснює викладач за допомогою тестів.

3. Передбачає інструктаж та оглядову характеристику змісту певного розділу. Студент самостійно вивчає його, за необхідності консультиється з викладачем. Вивчивши розділ, студент перевіряє себе за допомогою стандартизованого контролю. Контроль з боку викладача здійснюється у формі письмового заліку. Під час складання заліку студент отримує рекомендації щодо вивчення наступного розділу і т. д. Практичні роботи проводяться під керівництвом викладача. Після завершення вивчення курсу викладач здійснює заключний контроль, використовуючи тести.

4. Викладач лаконічно викладає тему, а студент самостійно вивчає її, за потреби звертаючись за роз'ясненнями до викладача. Після вивчення кожної теми студент контролює себе за допомогою стандартизованих тестів; практичні заняття виконує під керівництвом викладача.

5. Весь матеріал факультативу викладач разом зі студентом послідовно розглядають на заняттях. Студенти консультуються з викладачем. У процесі засвоєння змісту факультативного курсу викладач вдається до систематичного, тематичного і завершального контролю.

Вибір варіанта проведення факультативу залежить від рівня самостійності, творчості, здібностей студентів групи, а також матеріальної бази.

Важливою формою навчання у вищому навчальному закладі, до якої залучаються студенти старших курсів, є спецкурс.

Спецкурс — курс, який вивчається студентами на старших курсах з метою оволодіння вузькоспеціалізованими, новітніми знаннями з певної науки, формування актуальних для певної спеціалізації умінь і навичок.

Його керівник повинен бути висококваліфікованим фахівцем у певній галузі, мати достатню кількість наукових праць з проблем спецкурсу, який читає.

Важливою є роль вступної лекції до спецкурсу. У ній не лише розглядаються питання мети і завдань, а й дається огляд літератури з основної проблематики спецкурсу, характеристика основних напрямів, шкіл, концепцій, визначається його наукове і навчальне значення.

Під час викладання матеріалу спецкурсу висвітлюються новітні досягнення і актуальні завдання певної науки. Детально і глибоко розкриваються ті розділи і питання, які мають найбільший науковий інтерес і є актуальними або слабо висвітлені в науковій літературі, а також ті, які особливо складні для студентів. Спецкурс висвітлює не лише минуле, а й перспективи розвитку науки, вказує і характеризує її нерозв'язані проблеми. Важливим є зв'язок спецкурсу із загальним курсом, а також із суміжними дисциплінами.

На спецкурсі викладач, спираючись на власний досвід і доробок у галузі, повинен охарактеризувати процес наукового дослідження, ввести студентів у свою творчу лабораторію, розкрити методику наукової роботи, проблеми інформаційного пошуку, техніку наукового дослідження. Саме на спецкурсі, як правило, прищеплюється студентам смак до наукової роботи, прагнення взяти активну участь у науковій діяльності кафедри.

Керівник спецкурсу повинен враховувати попередню теоретичну і практичну підготовку студентів, оскільки спецкурси проводяться переважно на старших курсах. Це

полегшує завдання педагога, який може успішно спиратися на раніше засвоєні студентами знання при розгляді окремих проблем спецкурсу; у такий спосіб можна скоротити час на вивчення вже відомих легких питань і приділити більше уваги складним. Отже, науковий рівень спецкурсу повинен бути вищим, ніж загальна і професійна підготовка аудиторії. Високий рівень лекцій зі спецкурсу досягається не лише її теоретичним і методологічним аспектами, а й уважним підбором фактичного матеріалу, а також відповідною структурою, чітким визначенням місця спецкурсу серед інших дисциплін, в т. ч. інших спецкурсів, стилем лекції тощо.

Однією з найактивніших форм опанування спеціальності є спецсемінар.

Спецсемінар — курс, що вивчається студентами на старших курсах в межах вузької спеціалізації і передбачає оволодіння спеціальними засобами професійної діяльності в обраній для спеціалізації галузі науки або практики.

Беручи участь у роботі спецсемінару, в колективному обговоренні доповідей, студенти під керівництвом викладача розширюють і поглиблюють свої знання з певної наукової проблеми, вчаться робити наукові доповіді, виступати з рецензіями.

Спецсемінари проводять на старших курсах вищого навчального закладу. До їх ведення залучають відомих вчених, а також спеціалістів — працівників підприємств, наукових установ, інших організацій. Спецсемінар, яким керує вчений, авторитетний фахівець, набуває ознак наукової школи, розвиває у студентів мислення і творчі здібності.

На вступному занятті викладач, як правило, робить огляд змісту семінару і тем студентських наукових робіт. Розподіляючи теми доповідей, він акцентує на проблематиці спецсемінару, методиці і техніці роботи над науковим повідомленням.

Готуючись до доповіді, студенти повинні ознайомитися зі списком літератури з досліджуваної проблеми з метою з'ясування, якою мірою вона вивчена і висвітлена в науковій літературі, які джерела існують тощо.

Система обговорення доповіді на спецсемінірі може бути різною. Якщо з нею всі ознайомлені, то можна розпочинати зразу ж з обговорення її змісту. Більшість керівників семінарів спершу заслуховують доповідь (цілком або її основний зміст), а відтак пропонують студентам обговорюва-

ти її. За таких умов студенти вчаться сприймати матеріал на слух. Слід вибудовувати обговорення так, щоб виступили всі студенти із запитаннями або зауваженнями. Вони можуть не лише вказувати на переваги і недоліки доповіді, а й розвивати, розширювати її положення. Окрім того, доцільно призначати одного-двох рецензентів. Ефективною є практика письмових рецензій на доповідь і зачитування їх після виступу доповідачів. Це змушує рецензента серйозно підготувати рецензію.

Важливим завданням спецсемінару є вироблення у студентів вміння об'єктивно аналізувати доповіді і рецензії своїх товаришів, індивідуально і колективно обговорювати матеріал, дискутувати.

Усі охарактеризовані форми організування навчання у вищому навчальному закладі сприяють формуванню у студентів самостійності, вміння аналізувати, дискутувати, розвивають мислення і творчі здібності. Їх ефективність залежить від рівня компетентності викладачів, рівня розвитку студентів, їх інтересів, потреб і мотивів навчання, а також від того, наскільки їх зміст відповідає потребам практики і досягненням сучасної науки.

Самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів

Сучасному суспільству необхідні фахівці, здатні оперативно приймати нестандартні рішення, діяти творчо, самостійно. Основним засобом формування цих рис є самостійна навчально-пізнавальна діяльність студентів.

Самостійна навчально-пізнавальна робота студентів — різноманітні види індивідуальної і колективної діяльності студентів, які здійснюються ними на навчальних заняттях або в позааудиторний час за завданнями викладача, під його керівництвом, але без його безпосередньої участі.

Вона є завершальним етапом розв'язання навчально-пізнавальних завдань, які розглядалися на лекціях, семінарах, практичних і лабораторних заняттях. Адже знання можна вважати надбанням студента тільки за умови, що він приклав для їх здобуття свої розумові і практичні зусилля.

Самостійна робота студентів сприяє формуванню самостійності, ініціативності, дисциплінованості, точності, почуття відповідальності, необхідних майбутньому фахівцю у навчанні і професійній діяльності.

Важливим завданням викладача вищого навчального закладу є правильне організування самостійної роботи, забезпечення умов успішного її перебігу, що передбачає не лише базову, наукову, а й відповідну педагогічну його підготовку, вміння педагогічно доцільно активізувати пізнавальні сили студентів у навчальному процесі.

Щоб самостійна робота давала хороші результати, її необхідно планувати і організовувати у поєднанні з іншими формами навчання. Вирішальним у цьому є ретельний відбір викладачами і кафедрою змісту та обсягу навчального матеріалу для самостійного опрацювання студентами.

Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах передбачено, що самостійна робота студентів має становити не менше $1/3$ і не більше $2/3$ загального обсягу часу, відведеного на вивчення конкретної дисципліни. Така кількість годин дає змогу розвивати пізнавальну активність, формувати самостійність як рису особистості, здатність до творчого розв'язання сучасних виробничих завдань, уміння приймати рішення.

Визначаючи місце окремих предметів у самостійній роботі кафедри, слід враховувати специфіку предмета, його складність і дидактичну спрямованість. На виконання самостійної роботи в позааудиторний час відводиться 3—4 години на день, в т. ч. й у вихідні.

Щоб не перевантажувати студентів самостійною роботою, не позбавляти їх можливості раціонально розподіляти час для роботи над усіма предметами, нормуванням самостійної роботи мають займатися насамперед кафедри й деканати, а також методичні комісії факультетів.

Система керівництва індивідуальною самостійною роботою студентів охоплює: чітке її планування, детальне продумування її організування, безпосереднє або опосередковане керівництво з боку викладача, систематичний контроль за поетапними і кінцевим результатами самостійної роботи студентів, оперативне доведення до відома студентів оцінки результатів їх самостійної роботи і внесення відповідних корективів у її організування.

Види самостійної роботи студентів. Самостійну роботу студентів класифікують за різними критеріями.

1. З огляду на місце і час проведення, характер керівництва нею з боку викладача і спосіб здійснення контролю за її результатами виокремлюють:

- а) самостійну роботу студентів на аудиторних заняттях;
- б) позааудиторну самостійну роботу (самостійні заняття студентів);

в) самостійну роботу студентів під контролем викладача (індивідуальні заняття з викладачем).

2. За рівнем обов'язковості виокремлюють (В. Буряк):

а) обов'язкову, що передбачена навчальними планами і робочими програмами. Це виконання традиційних домашніх завдань, написання і захист курсових та дипломних робіт, а також ті види завдань, які студенти самостійно виконують під час ознайомлювальної, навчальної, виробничої і переддипломної практик;

б) бажану — наукова й дослідницька робота студентів, що полягає у самостійному проведенні досліджень, збиранні наукової інформації, її аналізі; до цієї ж категорії належать аудиторні потокові та групові заняття, участь у роботі наукового студентського товариства (гуртки, конференції, підготовка доповідей, тез, статей);

в) добровільну — робота в позааудиторний час, участь у внутрікафедральних, міжкафедральних, міжфакультетських, міжвузівських, всеукраїнських олімпіадах, конкурсах, вікторинах.

3. За видами діяльності виділяють:

а) навчально-пізнавальну (через мислення, аналіз, синтез тощо);

б) професійну (певні конкретні дії студента, що їх виконують спеціалісти на виробництві).

4. За рівнями мотивації виокремлюють:

а) самостійну роботу низького рівня (до самостійних дій студента спонукає викладач, допомагаючи йому практично і постійно контролюючи виконання);

б) самостійну роботу середнього рівня (до роботи хоча й спонукає викладач, але студент працює самостійно, контролюючи самого себе);

в) високого рівня (виконання завдання організовує і контролює сам студент).

Самостійна робота передбачає відтворювальні і творчі процеси в діяльності студента. З огляду на це виділяють три її рівні: репродуктивний (тренувальний), реконструктивний, творчий (пошуковий).

Репродуктивна самостійна робота виконується за певним зразком: розв'язування задач, заповнення таблиць і схем тощо. Пізнавальна діяльність студента виявляється у пізнанні, осмисленні, запам'ятовуванні. Метою такого типу самостійних робіт є закріплення знань, формування умінь і навичок. *Реконструктивна самостійна робота* передбачає перебудову рішень, складання планів, тез, анотацій, написання рефератів та ін. *Творча самостійна робо-*

та потребує аналізу проблемних ситуацій, отримання нової інформації. Студент самостійно обирає метод розв'язання завдання (навчально-дослідні завдання, курсові і дипломні роботи).

У педагогіці вищої школи виокремлюють ще дві взаємопов'язані підсистеми в організуванні самостійної роботи студентів — *систематичну самостійну роботу* (розподілену за днями невеликими обсягами) і *акордну* (комплексну і тривалу за часом). Такий поділ відображає ритм роботи вищої школи і на ньому може ґрунтуватися її планування, організування та управління нею. Його доцільно розглядати у нерозривній єдності з усіма типами репродуктивного, творчого і комбінованого варіантів самостійних робіт студентів.

На сучасному етапі в організації самостійної роботи студентів цікавим є застосування *випереджувальних завдань* (І. Трубавіна), тобто завдань, спрямованих на повне або часткове самостійне оволодіння матеріалом до його вивчення за програмою, а також на підготовку до його засвоєння на занятті. Особливість їх полягає в добровільності вибору та виконання. Розрізняють такі їх види:

а) за характером навчально-пізнавальної діяльності: *репродуктивні* (передбачають дії за готовим зразком, у типовій ситуації); *частково-пошукові* (вимагають дій у подібній ситуації, за загальним орієнтиром, складеним напівсамостійно); *творчі* (студент діє за самостійно складеним алгоритмом (сукупність дій, правил), у новій ситуації);

б) за часом виконання: *короткочасні* (розраховані на 1—2 дні); *середні за тривалістю* (виконуються протягом 2 днів — 2 тижнів); *довготривалі* (розраховані на виконання протягом до 2 місяців);

в) за обсягом: *дрібні* (вимагають вивчення окремого питання теми); *середні* (пов'язані з розглядом кількох взаємопов'язаних питань або невеликої теми); *великі* (охоплюють велику тему, розділ, курс);

г) за прийомами розумової діяльності: зорієнтовані на порівняння, класифікацію, аналогію, визначення головного, пояснення зв'язків між причиною та наслідками, аргументацію, доказ, узагальнення та конкретизацію, оцінювання тощо.

Випереджувальні завдання можна підбирати для індивідуальної і групової роботи. *Індивідуальні роботи* передбачають врахування реальних навчальних можливостей студентів при постановці завдання. Вони мають бути різними за складністю, обсягом, терміном виконання, ха-

рактором навчально-пізнавальної діяльності, якістю та кількістю джерел для виконання тощо. *Групові випереджувальні завдання* мають бути спільними для групи студентів (гомогенної чи гетерогенної), але зорієнтованими на самостійну роботу кожного, на основі чого здійснюється виконання завдання загалом.

Випереджальні завдання можна пропонувати до лекцій (завдання, спрямовані на самостійне ознайомлення з новим матеріалом за підручником, довідковою літературою, на збір фактичного матеріалу для доповнення); до семінарських занять (завдання, зорієнтовані на вивчення першоджерел, складання плану диспути, питань для «мозкового штурму», бесіди, проблемних питань, на складання плану семінарського заняття); до практичних занять (завдання, спрямовані на підготовку і проведення екскурсії, рольових і ділових ігор, добір фактичного матеріалу, складання планів, програм тощо).

Структура самостійної роботи студентів. Самостійну роботу студента слід вибудовувати з огляду на її мету і завдання. У її структурі виокремлюють такі компоненти (О. Рогова): орієнтаційно-мотиваційний, інструктивно-настановчий, процесуальний, корекційний, контрольно-оцінювальний.

Орієнтаційно-мотиваційний компонент передбачає роботу, спрямовану на усвідомлення студентами мети конкретної діяльності та орієнтацію їх на виконання самостійної роботи. Для формування мотиваційної основи навчальної діяльності студентів використовують проблемні запитання та пізнавальні завдання, які сприяють усвідомленню потреби в нових знаннях, а також професійно-орієнтовані завдання, які розкривають роль і значення конкретного навчального матеріалу у становленні професійної майстерності студентів. Це завдання на виявлення безпосередніх зв'язків конкретних тем навчальних дисциплін з виробництвом, підбір додаткового матеріалу з теми, що стосується майбутньої професійної діяльності, анотування новинки наукової і професійної літератури. *Інструктивно-настановчий компонент* охоплює ознайомлення студентів із особливостями роботи з навчальним матеріалом різних видів, визначення конкретних завдань, обсягу роботи тощо. *Процесуальний компонент* пов'язаний з безпосереднім виконанням студентами самостійної роботи. *Корекційний компонент* передбачає надання допомоги студентам у подоланні труднощів і виправленні помилок. Сутність *контрольно-оцінювального компонента* полягає у здійсненні

контролю процесу самостійної роботи студентів: викладач аналізує характер, повноту, зміст, доцільність вибору студентами способів діяльності та оцінює їх. Оцінювання супроводжується цільовою настановою з метою забезпечення переходу студентів на вищий рівень самостійної діяльності.

Організування самостійної роботи студентів передбачає: забезпечення студентів методичними рекомендаціями з вивчення усіх дисциплін у вигляді навчальних посібників; використання роздаткового матеріалу, у т. ч. текстів лекцій; створення відеопосібників і умов для роботи з ними; збільшення випуску навчально-методичних посібників вищим навчальним закладом; збільшення читальних залів, дисплейних класів; впровадження індивідуальних консультацій студентів.

Наукове організування самостійної роботи студентів. Самостійна робота студентів вищих навчальних закладів повинна ґрунтуватися на наукових засадах.

Наукове організування самостійної роботи студентів (НОСПС) — система заходів з упровадження досягнень науки і передового педагогічного досвіду в організуванні самостійної роботи студентів з метою підвищення її ефективності.

Така робота пов'язана передусім з перебудовою набутої за час навчання в загальноосвітній школі системи самостійної роботи.

Наукове організування самостійної роботи студента передбачає його вміння спостерігати явища та збирати факти, проникати в сутність явища, що вивчається, і пов'язувати в єдине ціле різні, на перший погляд, процеси; вміння узагальнювати, розширювати і поглиблювати знання; здатність поставити науковий експеримент і зробити на його основі правильні висновки; вміння мислити аналогіями, моделювати, передбачати, фантазувати тощо.

Така форма самостійної роботи студентів покликана звільнити їх від сліпого наслідування, навчити працювати творчо, сформулювати вимогливість до себе й до інших.

Одним із основних аспектів наукового організування самостійної роботи є техніка пошуку інформації. Йдеться про чітке уявлення про загальну систему науково-технічної інформації і тих можливостей, які дає використання всіх джерел інформації; знання всіх можливих джерел інформації за фахом; уміння вибрати найраціональнішу схему пошуку відповідно до завдань і умов діяльності; навички використання бібліографічних і допоміжних матеріалів.

Джерела інформації поділяють на первинні і вторинні. До *первинних* належать книги, документи, періодичні видання, спеціальні видання, а також джерела, які не публікуються (дисертації, депоновані рукописи, архівні документи). До *вторинних* відносять різноманітні інформаційні видання: довідкову літературу, каталоги, картотеки, бібліографічні видання.

Книга є найважливішим джерелом масової науково-технічної інформації. Тому кожен студент повинен вміти самостійно опрацьовувати її. Цільову спрямованість читання студента визначає тема його творчого пошуку. Передусім він має знайти ту літературу, яка б сприяла удосконаленню процесу навчання і праці, поглибленню його знань.

Ефективність процесу роботи з книгою залежить не тільки від швидкості, а й від способу читання. Найпоширенішими способами читання (за І. Радченко) є такі:

1. Попереднє читання. Воно передбачає читання з опрацюванням з допомогою словників і довідників невідомих слів, іноземної лексики, наукових термінів і понять.

2. Наскрізне читання. Сутність його полягає в уважному прочитанні всього матеріалу. Цей вид читання застосовують за необхідності охопити зміст всього розділу, статті, книги.

3. Вибіркове читання. Цей спосіб передбачає певний відбір матеріалу з метою його поглибленого вивчення. Він визначається інтересами і практичними потребами читача. Вдаються до нього за необхідності знайти відповідь на певне запитання.

4. Повторне читання. Зорієнтоване воно на повернення до того матеріалу, що дуже потрібний або не цілком зрозумілий; передбачає ґрунтовне осмислення його.

5. Аналітичне читання, або читання з опрацюванням матеріалу. Цей вид читання передбачає критичний розбір змісту з метою глибокого його вивчення, конспектування найістотнішого. Його використовують під час роботи з першоджерелами. Воно супроводжується виписуванням фактів, цитат, висновків на картки, складанням тез, рефератів тощо.

6. Партитурне (швидкісне) читання. Сутність його полягає в швидкому ознайомленні з книжкою за великої швидкості читання (за 1,5—2 години прочитується до 200—300 сторінок).

7. Змішане читання. Полягає воно в застосуванні різних видів читання залежно від змісту матеріалу, цілей і завдань його вивчення.

Яким би способом читання студент не користувався, він повинен виробити для себе систему читання. Для цього

вчені (В. Атаманюк і Р. Гуревич) пропонують такий алгоритм:

- прочитати текст повністю;
- відповісти на запитання: «Що хотів сказати автор?»;
- з'ясувати, чи збігається відповідь з назвою теми тексту; якщо так, то можна приступати до детального вивчення матеріалу;
- прочитати абзац навчального тексту;
- відповісти на запитання: «Про що йдеться у цьому абзаці?»;
- записати перший пункт плану: коротко, своїми словами, у вигляді називного речення чи запитання;
- прочитати новий абзац і виконати ті ж самі дії;
- прочитавши весь текст, відповісти на запитання: «Що є головним у ньому?». З'ясувати, чи збігається теперішня відповідь з попередньою. Якщо так, то читач уміє виділяти головне в тексті при ознайомленні з ним. Якщо ж між першою і другою відповідями існує розбіжність, то слід встановити, чому. Внаслідок такого аналізу легко виділити головне в тексті;
- переглянути ще раз пункти плану і відкинути ті, що не мають зв'язку з головним;
- ще раз прочитати текст і на певний пункт плану записати коротку відповідь;
- прочитати свій план (тези) опрацьованого матеріалу;
- виділити з тексту аргументи, за допомогою яких автор доводить головне (тезу);
- подати у вигляді схеми, алгоритму шлях доведення тези, що допоможе усвідомити логічну структуру навчального матеріалу;
- обміркувати, чи можна викласти матеріал стисліше; скласти свій план його викладу;
- переказати зміст опрацьованого матеріалу самому собі, спершу користуючись планом (тезами), а відтак по пам'яті; переказати його товаришеві, вислухати його зауваження.

Після такого самоконтролю можна стверджувати, що матеріал засвоєно.

Економія часу і енергії читача досягається не лише швидкістю читання і запису, а й умінням правильно обрати і реалізувати раціональний вид запису (план, тези, конспект, анотація, рецензія, реферат та ін.).

Планом називають короткий, логічно побудований перелік запитань, який розкриває зміст прочитаного матеріа-

лу. У ньому немає конкретного викладу матеріалу, а є структура, що визначає зміст. Щоб скласти план, слід вміти виділяти головні думки, встановлювати співвідношення, зв'язки між ними, чітко і коротко формулювати їх.

Тези (грец. *thesis* — положення, твердження) — це стисло сформульовані основні думки, положення прочитаного матеріалу. Якщо кожен пункт плану — це запитання, то тези є узагальненою, короткою відповіддю на нього. Вони виражають сутність, але не розкривають змісту.

Конспект (лат. *conspectus* — огляд) являє собою короткий виклад прочитаного матеріалу, доповіді, лекції, статті. Маючи в основі план і тези або план у тезовій формі, легко залучити для їх розкриття фактичний матеріал. Конспект містить не лише констатуючу, а й аргументуючу частину: приклади, доведення виучуваного матеріалу, власні думки тощо.

Анотація (лат. *annotatio* — зауваження, примітка) — це невелика (10—20 рядків) узагальнювальна характеристика книги або статті, що інколи містить і їх оцінку; служить для ознайомлення зі змістом книги, а також для орієнтування в пошуках потрібного матеріалу.

Реферат (лат. *refere* — доповідати, повідомляти) це невеликий цілісний виклад матеріалу, у якому коротко, але з мотивуванням, визначеннями і висновками викладено основні ідеї, положення статті або кількох статей, книг; інколи дається власне ставлення до них.

Рецензія (лат. *recensio* — огляд, обстеження) — це коротка оцінка виучуваного матеріалу. У ній дається виклад суті проаналізованого матеріалу (статті, книги, доповіді, лекції), розглядається зміст його і форма, відзначаються переваги і недоліки, робиться узагальнення. Оцінні судження мають бути переконливо аргументовані.

Цитата (нім. *Zitat*, лат. *cito* — наводжу) — дослівно відтворений фрагмент з книги. Використовують її для підтвердження власної думки; необхідно вказати автора, назву його роботи, місце і рік видання, а також сторінку.

Усі наведені види записів використовуються в різних комбінаціях, залежно від поставлених цілей і завдань самостійної роботи.

Контроль за самостійною роботою студентів. Контроль за самостійною роботою студентів виконує дві функції: *коригуючу* (полягає у своєчасному виявленні помилок) і *стимулюючу* (є своєрідним зовнішнім поштовхом до діяльності).

Відповідно до цих функцій виділяють два види контролю: за процесом і за результатом (С. Заїка). *Контроль за процесом* передбачає пильну увагу за кожним «кроком»

виконуваної діяльності. При цьому поточна діяльність порівнюється з еталонною, запрограмованою діяльністю. *Контроль за результатами* передбачає повну свободу студентів у здійсненні процесу діяльності, але ставить їх перед необхідністю вчасно подати конкретний результат. Такий контроль доцільний щодо самостійної роботи, бо кінцевий її результат завжди відображений в конкретних формах: креслення, конспект, реферат, усна відповідь тощо.

Контролюючи самостійну роботу студентів, слід виходити з того, що головним у ній є сама її структура як діяльності, передусім її мотиви, цілі: чим спонукається самостійна робота; на розв'язання яких проблем вона спрямована; чому ці проблеми цікавлять студента тощо. Тобто основним об'єктом в самостійній роботі, який підлягає контролю, є знайдені і випробувані студентом шляхи пошуку, постановки і розв'язання проблем.

До ефективних форм контролю за самостійною роботою студентів відносять рефлексивний контроль, індивідуальні співбесіди, письмові завдання за пропущеними темами і контрольні роботи, реферати, ділові ігри, колоквіуми та ін.

Рефлексивний (лат. *reflexio* — відображення; роздуми, сумніви) *контроль* — контроль у формі обміну думками між студентом і викладачем у рівноправному діалозі. Студент інформує викладача про шляхи пошуку і конкретизації проблем. Викладач уточнює окремі нюанси цих шляхів, намагаючись визначити неточності і помилки, щоб підказати студентові, підкоригувати його дії. Такий діалог не є контролем у прямому сенсі цього слова, оскільки в ньому немає чіткого протиставлення позицій контролюючого і контрольованого. Рефлексивний контроль фактично поєднує переваги контролю за процесом і контролю за результатом і долає їх обмеженість.

Індивідуальні співбесіди. Їх проводять за навчальним розкладом і в позанавчальний час. Така форма контролю доцільна зі студентами, які пропустили одне чи кілька навчальних занять або отримали незадовільну оцінку, відстають у навчанні. Вивчивши рівень підготовки таких студентів і причини їх відставання, викладач повинен розробити та запропонувати індивідуальні завдання і періодично контролювати їх виконання.

Індивідуальні співбесіди проводять також з кращими студентами. Вони зумовлені бажанням викладача зорієнтувати студента на ефективнішу самостійну роботу для самовдосконалення як майбутнього фахівця.

Співбесіди з метою контролю за самостійною роботою студентів доцільні щодо тем навчального курсу, які не висвітлювалися під час лекцій чи семінарських занять. Для проведення такої співбесіди викладач повинен дати студентам конкретне завдання і визначити літературу, з якою студент має ознайомитись. До тем, які пропонуються студентам на самостійне опрацювання, повинні бути підготовлені відповідні методичні вказівки.

Письмові завдання і контрольні роботи. Письмові завдання практикують за пропущеними темами курсу, що зобов'язує студента самостійно опрацювати ці теми. Контрольні роботи доцільно проводити після вивчення однієї чи кількох тем курсу. Їх результати можуть враховуватись під час проведення заліку чи іспиту з навчальної дисципліни.

Реферати. У процесі написання реферату студент може звертатися до викладача з різними запитаннями. Викладач, консультуючи студента, виявляє рівень його знань з певної теми.

Ділова гра. Використовують її під час обговорення питань, які потребують експертної оцінки або виконання ролі. Кожен студент може виступати у ролі експерта з якоїсь проблеми, заздалегідь самостійно вивчивши додаткові матеріали.

Колоквіуми. Їх результативність залежить від чіткої організації: визначення переліку тем, які виносяться на обговорення, та необхідної спеціальної літератури, своєчасне доведення їх до відома студентів. Під час самостійної підготовки студентів до колоквіуму викладач за потреби консультує їх, спрямовуючи пізнавальну діяльність студентів на усвідомлення сутності матеріалу і виявлення знань. Колоквіум доцільно проводити з невеликою групою студентів, що забезпечує їх активність не тільки під час підготовки до нього, а й у процесі його проведення.

Важливими для творчої взаємодії студентів і викладачів в системі самостійної роботи студентів є психологічна і практична готовність викладача до аналізу і оцінювання власної діяльності з організування самостійної роботи студентів. *Психологічна готовність* виражається у формуванні потреби в самоаналізі і самооцінці своєї діяльності в процесі управління самостійною роботою студентів, а *практична* — у засвоєнні методик та інструментарію наукової діяльності.

Педагогічно доцільно організована самостійна робота студентів спонукає їх отримувати навчальну інформацію з різноманітних джерел (від підручника — до Internet), фор-

мує в них навички самостійного планування і організації власного навчального процесу, що забезпечує перехід до неперервної освіти (самоосвіти) після завершення навчання у вищому навчальному закладі, дає змогу максимально використати сильні якості особистості завдяки самостійному виборі часу та способів роботи, джерел інформації.

Науково-дослідна робота студентів (НДРС)

Науково-дослідна робота студентів вищого навчального закладу є одним із напрямів їх самостійної роботи, важливим чинником підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Загальні засади НДРС. Науково-дослідна робота студентів охоплює два взаємозв'язаних аспекти:

а) навчання студентів елементів дослідної діяльності, організації і методики наукової творчості;

б) наукові дослідження, які здійснюють студенти під керівництвом професорсько-викладацького складу.

Зміст і характер науково-дослідної роботи студентів визначаються:

— проблематикою науково-дослідної і науково-методичної діяльності кафедр, факультетів, вищого навчального закладу загалом;

— тематикою досліджень, що здійснюються кафедрами у творчій співпраці із виробництвом;

— умовами дослідної роботи студентів, наявністю бази дослідження, можливостей доступу до потрібної наукової інформації, наявністю комп'ютерної техніки, наявністю кваліфікованого наукового керівництва.

Зміст і структура НДРС забезпечує послідовність її засобів і форм відповідно до логіки і послідовності навчального процесу. Це зумовлює спадкоємність її методів і форм від курсу до курсу, від кафедри до кафедри, від однієї дисципліни до іншої, поступове зростання обсягу і складності набутих студентами знань, умінь і навичок у процесі виконання ними наукової роботи.

Науково-дослідна діяльність студентів вищого закладу освіти здійснюється в таких напрямках:

— науково-дослідна робота як невід'ємний елемент навчального процесу, що належить до календарно-тематичних та навчальних планів, навчальних програм і є обов'язковою для всіх студентів;

- науково-дослідна робота, що здійснюється поза навчальним процесом у межах студентського науково-творчого товариства, у наукових гуртках, проблемних групах тощо;
- науково-організаційні заходи (конференції, конкурси, олімпіади тощо).

У деяких вищих навчальних закладах запроваджено спеціальне вивчення курсу з основ організування та методики проведення наукових досліджень. Окрім того, приступаючи до вивчення кожної навчальної дисципліни, викладачі на перших лекціях ознайомлюють студентів зі специфікою методів дослідження науки.

Належно організована науково-дослідна робота студентів у навчальному процесі сприяє поглибленому засвоєнню навчальних дисциплін, виявленню індивідуальності, формуванню власної думки щодо конкретної дисципліни.

Залучення студентів до науково-дослідної роботи здійснюється через академічну групу. На початку навчального року на стаціонарі, під час настановчої сесії на заочному відділенні, в групах, на курсах і факультетах проводять бесіди, в яких надають докладну інформацію щодо запланованої наукової тематики вищого навчального закладу, факультетів, кафедр.

Студент, який займається науковою роботою, відповідає лише за себе: тільки від нього самого залежить вибір теми досліджень і терміни виконання роботи. Затрачаючи особистий час, студент розвиває такі важливі для майбутнього дослідника якості, як творче мислення, відповідальність і вміння відстоювати власний погляд.

Реалізована в комплексі науково-дослідна діяльність студентів забезпечує розв'язання таких завдань: формування наукового світогляду студентів, оволодіння методологією і методами наукового дослідження; надання допомоги їм у прискореному оволодінні спеціальністю; розвиток творчого мислення та індивідуальних здібностей у розв'язанні практичних завдань; прищеплення навичок самостійної науково-дослідної діяльності; розвиток ініціативи, здатності застосовувати теоретичні знання у своїй практичній роботі; залучення найздібніших студентів до розв'язання наукових проблем, що мають суттєве значення для науки і практики; постійне оновлення і вдосконалення своїх знань; розширення теоретичного кругозору і наукової ерудиції майбутнього фахівця тощо.

Науково-дослідну роботу студентів слід спрямовувати на розвиток системи інтелектуальних творчих якос-

тей особистості: інтуїції (пряме бачення суті речей без обґрунтування); креативності (творче) мислення (здатність продукувати нові ідеї, гіпотези, способи розв'язання проблемних задач); творчої уяви (самостійне створення нових образів, які реалізуються в оригінальних результатах діяльності); дивергентності мислення (здатність запропонувати декілька підходів до розв'язання задачі та міняти їх, бачити проблеми, об'єкти в різних ракурсах); оригінальності мислення (своєрідність якостей розуму, способу розумової діяльності); асоціативності мислення (здатність використовувати асоціації, в т. ч. аналогії).

Для науково-дослідної роботи студентів характерною є єдність цілей і напрямів навчальної, наукової і виховної роботи, тісна взаємодія всіх форм і методів роботи, що реалізується в навчальному процесі і в позанавчальний час. Це забезпечує безперервну їх участь у науковій діяльності протягом періоду навчання.

Види і форми науково-дослідної роботи студентів. У вищому навчальному закладі функціонують два основних види науково-дослідної роботи студентів: навчальна науково-дослідна робота, передбачена навчальними планами, і науково-дослідна робота студентів, яка здійснюється під керівництвом професорсько-викладацького складу.

Навчальна науково-дослідна робота. Такий вид роботи студентів у межах навчального процесу є обов'язковим для кожного і охоплює майже всі форми навчальної роботи:

— написання рефератів з конкретної теми у процесі вивчення дисциплін соціально-гуманітарного циклу, фундаментальних і професійно орієнтованих, спеціальних дисциплін, курсів спеціалізації та за вибором;

— виконання лабораторних, практичних, семінарських та самостійних завдань, контрольних робіт, які містять елементи проблемного пошуку;

— виконання нетипових завдань дослідницького характеру під час різних видів практики, індивідуальних завдань;

— розроблення методичних матеріалів з використанням дослідницьких методів (спостереження, анкетування, бесіда, соціометрія тощо);

— підготовку і захист курсових і дипломних робіт, пов'язаних з проблематикою досліджень кафедр.

Згідно з навчальними планами і програмами загальноосвітніх і фахових дисциплін кожний студент повинен ово-

лодіти процесом наукового пізнання, виконуючи протягом усього періоду навчання завдання, які поступово ускладнюються і поглиблюються.

Перші етапи набуття наукового досвіду передбачають ознайомлення майбутніх фахівців з прийомами, методами, видами наукового дослідження, основними поняттями наукового апарату, правилами підбору потрібної інформації та підготовки доповідей, рефератів, рецензій та ін. На другому курсі студенти повніше ознайомлюються з фаховими напрямками роботи кафедр, беруть участь у гуртках наукової творчості студентської молоді, проблемних групах, а також особисто обирають конкретну тему для самостійної пошукової роботи. На третьому курсі, крім рефератів, студенти пишуть курсові роботи з навчальних дисциплін. Вони, як правило, мають реферативний і прикладний (в окремих випадках) характер. На четвертому курсі рівень підготовленості студентів уже достатній для проведення значущих самостійних наукових досліджень, написання курсових робіт з фахових дисциплін. Сприятливі умови для цього створює активна виробнича практика. На п'ятому курсі, який наближає студентів до кваліфікаційної межі професійної підготовки, вони виконують і захищають дипломну роботу, що є підсумком всієї науково-дослідної роботи.

Інноваційною технологією навчання є впровадження в навчальний процес індивідуальних навчально-дослідних завдань (ІНДЗ). Це вид позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, навчально-дослідного чи проектно-конструкторського характеру, яке виконується в процесі вивчення програмного матеріалу навчального курсу і завершується складанням підсумкового іспиту чи заліку. ІНДЗ спрямовані на самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизацію, поглиблення, узагальнення, закріплення, практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної роботи.

Серед ІНДЗ найпоширенішими є: конспект із теми (модуля) за заданим планом або планом, який студент розробив самостійно; реферат з теми (модуля) або вузької проблематики; розв'язування та складання розрахункових або практичних задач різного рівня з теми (модуля) або курсу; розроблення теоретичних або прикладних (діючих) функціональних моделей явищ, процесів, конструкцій тощо; комплексний опис будови, властивостей, функцій, явищ, об'єктів, конструкцій тощо; анотація прочитаної додаткової літератури.

вої літератури з курсу, бібліографічний опис, історичні розвідки тощо.

ІНДЗ оцінює викладач, який читає лекційний курс з дисципліни і приймає іспит чи залік. Оцінка за ІНДЗ ви- ставляється на завершальному занятті (практичному, се- мінарському, колоквиумі) з курсу на основі попереднього ознайомлення викладача зі змістом ІНДЗ. Можливий за- хист завдання у формі усного звіту студента про викона- ну роботу. Оцінка за ІНДЗ є обов'язковим компонентом іспитової оцінки (диференційованого заліку, заліку) і враховується при виведенні підсумкової оцінки з на- вчального курсу. Питома вага ІНДЗ у загальній оцінці з дисципліни, залежно від складності та змісту завдання, може становити від 30% до 50%.

У навчальній НДРС особлива роль належить підготовці курсових робіт на всіх курсах, а також дипломної роботи. Під час виконання курсових робіт студент робить перші кроки до самостійної наукової творчості. Він вчиться пра- цювати з науковою літературою, набуває навичок критич- ного добору й аналізу необхідної інформації. З кожним курсом вимоги до курсової роботи помітно підвищуються і їх написання стає справжнім творчим процесом.

Дипломна робота як завершальний етап навчання у ви- щому навчальному закладі спрямована на розширення і закріплення теоретичних знань і поглиблене вивчення обраної теми. На старших курсах багато студентів уже працюють за спеціальністю, і це впливає на вибір дип- ломної роботи. У такому разі, крім аналізу літератури, дипломна робота може містити власний практичний до- свід, що збагачує її наукову цінність.

До НДРС відносять також реферати з тем семінарських і практичних занять за умови, що вони написані на основі кількох десятків статей і джерел.

Науково-дослідна робота студентів. Науково-до- слідна робота студентів поза навчальним процесом є одним з найважливіших засобів формування висококваліфікова- ного спеціаліста. Вона передбачає участь у роботі пред- метних наукових гуртків; проблемних груп, секцій, лабо- раторій; участь у виконанні держбюджетних або госпроз- рахункових наукових робіт; проведення досліджень у межах творчої співпраці кафедр, факультетів; роботу в студентських інформаційно-аналітичних і культуроло- гічних центрах, перекладацьких бюро; рекламну, лек- торську діяльність; написання статей, тез, доповідей, ін- ших публікацій.

Предметний науковий гурток як форма НДРС найчастіше використовується в роботі зі студентами молодших курсів. Члени наукового гуртка готують доповіді і реферати. Згодом їх заслуховують на засіданнях гуртка чи науковій конференції. Членами гуртка можуть бути студенти групи, курсу, факультету, всього навчального закладу. Останній варіант найчастіше стосується гуртків, які вивчають проблеми суспільних і гуманітарних наук, тому що в технічних і природничих гуртках наукові дослідження студента п'ятого курсу будуть малозрозумілі студентам першого, що спричинить втрату інтересу до гуртка.

Для успішного функціонування і результативної діяльності наукових студентських гуртків необхідне дотримання таких основних організаційних принципів: доцільність, добровільність, плановість, реальність тематики, різноманітність методів роботи, стабільність складу, врахування інтересів і можливостей студентів, висока наукова кваліфікація і зацікавленість викладача, спадкоємність і формування традицій в роботі, стимулювання, високий ідейно-теоретичний рівень.

Діяльність студентських наукових гуртків сприяє оволодінню спеціальністю, розширенню теоретичного кругозору і наукової ерудиції майбутніх спеціалістів, ознайомленню студентів зі станом розроблення наукових проблем у різних галузях науки, техніки, культури, формуванню здібностей застосовувати теоретичні знання в практичній діяльності, прищепленню студентам навичок ведення наукових дискусій тощо.

На організаційних зборах за вибором студентів розподіляють теми доповідей і рефератів, ознайомлюють їх зі списком основної і додаткової літератури і пропонують обміркувати план роботи. Керівник наукового гуртка повинен спостерігати за усіма студентами, допомогати їм у розробленні обраних тем. Доцільно прочитати студентам дві-три лекції про методи і способи наукового дослідження, збирання матеріалу, роботу над літературою, про користування науковим апаратом тощо.

Заслуховування доповідей здійснюється за заздалегідь складеним графіком. Як правило, на одному засіданні гуртка заслуховують не більше двох виступів, щоб мати змогу детально обговорити їх, поставити запитання і отримати розгорнуті відповіді. Більша кількість доповідей важко сприймається, що спричиняє зниження активності і зацікавленості членів гуртка. Формами підведення підсумків

роботи гуртка можуть бути конкурс доповідей, участь в наукових конференціях і предметних олімпіадах, круглі столи, зустрічі з ученими, а також публікації тез кращих робіт у наукових збірниках вищого навчального закладу.

Діяльність студентів у *проблемних групах* має багато спільного із роботою в наукових гуртках. Вона може об'єднувати студентів різних курсів і факультетів вищого навчального закладу. Об'єктом наукового дослідження може бути проблема, якою займається науковий керівник цієї групи. Перевагою такої форми НДРС є можливість дослідження обраної теми значно глибше і різнобічніше. Проблемні групи організовують зустрічі з людьми, що стикаються з проблемами, обраними групою для наукових пошуків.

Проблемні студентські лабораторії (ПСЛ). Робота в ПСЛ охоплює різні види моделювання, вивчення й аналіз реальних документів, програм, ділові ігри, проведення експерименту, створення чогось нового. Тут надзвичайно важливе значення має здатність студентів працювати колективно. Якщо в групі кожен студент відповідає переважно тільки за себе, то в ПСЛ, де теми досліджень більш глобальні, однією самостійною роботою обійтися практично неможливо. Керівник лабораторії повинен допомогти студентам поділити тему на окремі питання, розв'язання кожного з яких полегшуватиме розв'язання головної проблеми. Необхідно брати до уваги інтереси кожного студента, його схильності і можливості. Працюючи в ПСЛ, студент має змогу здобути за час навчання і роботи в гуртках знання реалізувати в дослідженнях, що мають практичне значення. Отже, робота в ПСЛ є важливим кроком до повноцінної науково-дослідної роботи і цінним досвідом для наукової та практичної діяльності.

На *наукових конференціях* молоді дослідники виступають з результатами своєї наукової роботи. Це змушує їх ретельно готувати виступ, формує ораторські здібності. Кожний студент має змогу оцінити свою роботу на тлі інших і зробити відповідні висновки. Оскільки на конференціях, як правило, відбувається творче обговорення доповідей, то кожен доповідач може почерпнути оригінальні думки, ідеї.

Науково-практичні конференції спрямовані на обговорення шляхів розв'язання практичних завдань. Часто їх проводять поза стінами вищого навчального закладу, на території заводу, фабрики, фермерського господарства,

школи. Наприклад, науково-практична конференція може проводитися за результатами літньої практики студентів, на якій вони зіткнулися з певними проблемами і за допомогою працівників підприємства і викладачів можуть знайти шлях до їх подолання. Такі конференції сприяють встановленню тісних зв'язків між вищим навчальним закладом і підприємствами, а також формують вміння у студентів застосовувати теорію на практиці.

Художньо-творча діяльність студентів здійснюється практично в усіх вищих навчальних закладах, особливо в музичних, театральних, на творчих факультетах інститутів культури, в таких формах: робота у творчих секціях і студіях (літературній, композиції, режисури, скульптури та ін.); участь у концертах, конкурсах, виставках на рівні ВНЗ, регіональному, всеукраїнському та міжнародному рівнях; виступи на радіо, телебаченні, в пресі; розроблення сценаріїв, підготовка і показ спектаклів, шоу-програм, тематичних вечорів тощо.

Цей напрям НДРС забезпечує тісний зв'язок з творчими організаціями, самодіяльними колективами, закладами дозвілля, сприяє постійному вдосконаленню художньої майстерності і ефективному використанню творчого потенціалу студентської молоді.

Оформлення результатів дослідження. Протягом навчання у вищому навчальному закладі студенти виконують різні за своїм характером, рівнем складності та змістом наукові роботи: реферати, курсові, дипломні, магістерські, доповіді.

Найпростішою формою наукової роботи є *реферат*. Оглядовий реферат містить огляд і аналіз певного кола наукових джерел, а пошуковий — висвітлює певну інформацію і має елементи самостійного пошуку.

Робота над рефератом спрямована на формування у студентів умінь аналізувати, зіставляти та узагальнювати різні підходи, погляди, конкретний матеріал; розкривати своє ставлення до досліджуваних проблем, робити на цій основі правильні обґрунтовані висновки. Метою написання рефератів є розширення кругозору студентів та поглиблення їх знань з предмета; розвиток основних практичних умінь наукової роботи (дослідницькі вміння, вміння знаходити спеціальну літературу і працювати з нею, складати список використаних джерел і оформляти опрацьований матеріал); формування наукових умінь; оволодіння стилем наукового мовлення та етикою наукового диспуту.

Самостійним дослідженням на основі здобутих знань із курсу основної фахової дисципліни, що передбачає певний науково-теоретичний та практичний досвід студента, є *курсова робота*. За своїм змістом вона повною мірою відповідає науково-методичному пошуку, тому не може обмежуватися реферуванням наукових джерел, а має містити елементи нових знань та експериментального досвіду.

Дипломна робота є підсумком навчальної та науково-практичної діяльності студента за період навчання у ВНЗ. Це комплексна форма контролю досягнутого студентом кваліфікаційного рівня, яка відповідає позиціям професіограми спеціаліста певного профілю.

Магістерська робота є завершеним самостійним дослідженням, у якому висунуті для публічного захисту наукові положення є свідченням достатнього науково-теоретичного і науково-практичного рівня, уміння творчо використовувати сучасні методи досліджень.

Доповідь — це усний виклад самостійно опрацьованої теми за навчальними посібниками, спеціальною літературою та іншими джерелами. Різновидом доповідей є невеликі (3—5 хв.) повідомлення про найцікавіші факти в даній галузі.

Метою *наукової доповіді* є формування у студентів вміння пов'язувати теорію з практикою, користуватися літературою, статистичними даними, популярно викладати складні питання, триматися перед аудиторією. Студенти отримують також завдання виступити із запитаннями, коментарями до доповіді, а згодом оцінити її. Досконалі доповіді подаються на конкурси студентських робіт.

Отже, організація навчально-дослідної роботи студентів є важливим чинником підвищення ефективної професійної підготовки майбутнього фахівця у вищому навчальному закладі передовсім тому, що передбачає індивідуалізацію навчання, дає змогу реалізовувати особистісно орієнтоване навчання, розширює обсяг знань, умінь та навичок студентів, сприяє формуванню активності, ініціативи, допитливості, розвиває творче мислення, спонукає до самостійних пошуків.

Навчальна і виробнича практика студентів

Практика студентів є обов'язковою складовою частиною процесу підготовки фахівців у вищих навчальних закладах і проводиться на відповідним чином оснаще-

них базах практики вищих навчальних закладів, а також на сучасних підприємствах і в організаціях різних галузей господарства, освіти, охорони здоров'я, культури, торгівлі і державного управління. Згідно з навчальними планами вищих навчальних закладів терміни фахової практики становлять 20—25% всього навчального часу. Організація практичної підготовки студентів регламентується Положеннями про проведення практики студентів вищих навчальних закладів.

Відповідальність за організацію і здійснення практичної підготовки студентів покладено безпосередньо на керівників вищих навчальних закладів. Навчально-методичне керівництво і виконання програм практики забезпечують відповідні кафедри (предметні або циклові комісії). Загальну організацію практики студентів і контроль за її проведенням здійснює керівник практики. До керівництва практикою залучають також досвідчених викладачів і спеціалістів з певного фаху, які працюють в організації, де проходить практика.

Важливим питанням у практичній підготовці майбутніх фахівців є забезпечення її неперервності і послідовності в набутті необхідного обсягу практичних знань, умінь та навичок відповідно до різних кваліфікаційних рівнів: бакалавр — магістр.

У вищих навчальних закладах студенти проходять навчальну, навчально-виробничу і виробничу практику. *Навчальна практика* має своєю метою поглибити і закріпити теоретичні знання студентів, виробити навички практичної і дослідницької роботи, ознайомити із сучасним обладнанням. Її проводять на молодших курсах, як правило, в майстернях, лабораторіях, на різних навчальних полігонах, в навчально-дослідних господарствах, у клініках та інших навчально-допоміжних підрозділах вищих навчальних закладів. Форми проведення навчальної практики можуть бути різними: екскурсія на підприємство чи в установу, самостійне вивчення їх діяльності шляхом спостереження чи бесід з працівниками, практична робота на виробництві на робочому місці тощо.

Навчально-виробнича практика має своїм завданням ознайомити студента з його майбутньою спеціальністю шляхом виконання обов'язків дублера, помічника фахівця. Це дає змогу глибше проникнути у зміст і технологію майбутньої професійної діяльності.

Виробничу практику проходять студенти старших курсів. У процесі цієї практики вони виконують за спеціальністю весь цикл основних робіт, перебуваючи на робочих місцях, вивчаючи значну за обсягом ділянку виробництва і набуваючи навичок організування, управління і контролю. Під час переддипломної практики студенти готують матеріали до дипломного проекту або дипломної роботи.

З метою глибшого ознайомлення практикантів з виробництвом організовують екскурсії на підприємство чи в установу, які завершуються узагальнюючими бесідами з керівниками. Під час виробничої практики спеціаліст-виробничники читають лекції з питань, які стосуються специфіки виду виробництва і нових досягнень техніки, а також з питань економіки організації і управління на основі досвіду підприємства.

Керівництво за місцем виробничої практики покладається на кваліфікованих спеціалістів виробництва. Викладачі, призначені керівниками виробничої практики, заздалегідь складають і узгоджують її програму з керівниками виробництва, при цьому звертаючи особливу увагу на графік руху практикантів на робочих місцях відповідно до вимог програми.

По закінченні виробничої практики студенти складають і здають звіти про виконання програми практики. До звіту додають різноманітні технічні матеріали: рисунки, креслення, фотографії, схеми, таблиці, зразки матеріалів, виробів тощо. Керівник виробничої практики перевіряє звіт, після чого практикант складає залік, найчастіше у формі захисту звіту в комісії за місцем практики або у вищому навчальному закладі. Залік оцінюється за чотирибальною системою (відмінно, добре, задовільно, незадовільно), при цьому враховується характеристика і оцінка роботи студента керівником практики від підприємства. У разі незадовільної оцінки виробничої практики призначається повторне її проходження в індивідуальному порядку.

Усі види практики починаються настановчими конференціями, на яких відповідальний за практику викладач і представники кафедр роз'яснюють студентам завдання практики, графік і об'єкти її проведення, розподіл за ними груп студентів і закріплення консультантів-представників кафедр і виробництва. Завершується виробнича практика також конференцією, на якій студен-

ти обмінюються досвідом. Керівники практики, представники кафедр і виробництва вказують на шляхи вдосконалення її проходження і професійної підготовки студентів.

Запитання. Завдання.

1. У чому полягають переваги і недоліки лекції як організаційної форми навчання у вищій школі?
2. Покажіть зв'язок лекції з іншими формами організування навчання у вищій школі.
3. Розкрийте сутність семінарського заняття у професійній підготовці студентів.
4. Зробіть порівняльний аналіз різних видів семінарських занять, розкривши їх ефективність у професійній підготовці студентів.
5. Чим відрізняється методика проведення семінарського заняття з різних навчальних дисциплін?
6. Розкрийте особливості демократичного й авторитарного стилів викладання у проведенні семінарських занять.
7. У чому відмінність між практичним і лабораторним заняттям у вищому навчальному закладі?
8. Дотримання яких умов забезпечує ефективне проведення лабораторних занять?
9. Розкрийте роль практичного заняття у вищій школі в підготовці висококваліфікованого спеціаліста.
10. Охарактеризуйте педагогічні умови, які забезпечують успішне проведення практичного заняття у вищому навчальному закладі.
11. Опишіть основні групи практичних занять за рівнем пізнавальної діяльності студентів.
12. Охарактеризуйте факультативне заняття як організаційну форму навчання у вищому навчальному закладі.
13. Розкрийте методику підготовки і проведення спецсемінару.
14. Чим відрізняється методика проведення факультативних занять, спецкурсів і спецсемінарів від семінарів на молодших курсах?
15. Покажіть потенційні можливості самостійної роботи студентів під час різних форм навчання.
16. У чому сутність наукової організації праці студента під час самостійної роботи?
17. Охарактеризуйте педагогічні умови ефективної організації самостійної роботи студентів.
18. Яке місце викладача в організації самостійної роботи студентів?
19. Охарактеризуйте зміст і методику навчально-дослідної роботи студентів на різних етапах навчання у вищому навчальному закладі.

20. Охарактеризуйте основні форми науково-дослідної роботи студентів за межами навчального процесу.

21. Покажіть роль виробничої практики у фаховій підготовці студентів.

2.5. Сучасні технології навчання у вищому навчальному закладі

У педагогічній літературі поняття «технологія навчання» і «навчальна технологія» вживають як тотожні. Однак поняття «технологія навчання» є дещо вужчим і означає шлях освоєння конкретного матеріалу в межах певного предмета, теми, питання, а навчальна технологія передбачає розгляд різних технологій навчання.

У практиці навчально-виховної діяльності сучасного вищого навчального закладу найпоширеніші такі технології навчання: диференційоване навчання, проблемне навчання, ігрові технології навчання, інформаційні технології навчання, кредитно-модульна технологія навчання, особистісно орієнтоване навчання.

Диференційоване навчання у вищій школі

Одним із шляхів вдосконалення процесу навчання у сучасному вищому навчальному закладі, реалізації принципів гуманізму та індивідуальних особливостей студентів, здійснення особистісно орієнтованого підходу у підготовці фахівців є диференціація завдань і методики навчання залежно від можливостей студентів.

Диференційоване (лат. *differentia* — різниця, відмінність) **навчання** — спеціально організована навчально-пізнавальна діяльність, яка з огляду на вікові, індивідуальні особливості суб'єктів учіння, соціальний досвід спрямована на оптимальний фізичний, духовний і психічний розвиток студентів, засвоєння необхідного обсягу знань, практичних дій за різними навчальними планами та програмами.

Диференційований підхід викладача передбачає використання за умов довільного навчання усіх можливостей урізноманітнення освітніх компонентів: вибір навчальних дисциплін з вибірових предметів навчального плану, спецкурсів, спецсемінарів та факультативів: вибір тем рефератів, курсових та дипломних робіт; вибір тем науково-

дослідної роботи; вибір довготривалих завдань самостійної роботи та ін.

За диференційованою системою навчання кожен студент, засвоюючи мінімум загальноосвітньої підготовки, яка є значущою і забезпечує можливість адаптації в житті, має право і гарантовану можливість надавати перевагу тим напрямам, які найбільше відповідають його інтересам і потребам.

Диференціація навчання у вищому навчальному закладі є ефективним засобом забезпечення індивідуального стилю учіння студентів, який передбачає самостійний вибір ними способу засвоєння навчального матеріалу, дає змогу об'єктивно визначити рівень підготовки, а також удосконалити знання. Сутність диференціації полягає у відкритості і варіативності навчання, різноманітності методів, засобів і форм організації навчальної діяльності шляхом заходів, які забезпечують кожному студентові засвоєння знань та умінь на межі його можливостей. Успішність, результативність диференційованого навчання зумовлюються конкретними завданнями кожного етапу навчання, шляхами їх розв'язання, врахуванням особливостей студентів та педагогічної майстерності викладачів.

Диференціація навчання спрямована на:

а) досягнення студентами, які мають різний початковий рівень підготовки, однакового рівня знань, умінь та навичок;

б) засвоєння студентами, що мають однаковий рівень знань і вмінь, різних рівнів знань з різних циклів навчальних дисциплін;

в) досягнення різних рівнів засвоєння знань студентами, що мають неоднаковий вихідний рівень і різні можливості.

Цілеспрямована диференціація навчання здійснюється у кілька способів (І. Клігман):

1. Послідовне навчання. У перші два-три роки перебування у вищому навчальному закладі студенти вивчають загальнонаукові і загальнопрофесійні предмети в звичайних навчальних групах за єдиними програмами. Відтак на основі результатів успішності і виявлених схильностей та інтересів студентів закріплюють за певними кафедрами, і вони вивчають спеціальні предмети індивідуально або в групах.

2. Паралельне навчання. Протягом усього навчання студенти працюють у постійних навчальних групах. Спеціалізація досягається шляхом внутрігрупової диференціації

при вивченні різних циклів навчальних дисциплін, факультативних курсів, різного змісту всіх видів практик тощо.

3. Ступеневе навчання. Це поширена за кордоном система підготовки спеціалістів різного рівня в одному навчальному закладі. Після перших трьох років навчання випускники отримують диплом першого рівня. Бажаючі продовжити освіту (відбір конкурсний) вчаться ще рік і отримують дипломи другого рівня. Певна внутрігрупова диференціація при вивченні дисциплін наявна вже на першому ступені навчання. Досвіду ступеневої системи навчання набуває і вітчизняна вища освіта.

4. Індивідуальне навчання. Воно передбачає можливість студентів навчатися за індивідуальними планами. Шляхи диференціації навчання обираються відповідно до вимог підготовки спеціалістів різних професій.

Диференційоване навчання реалізується в трьох формах: індивідуалізованій (кожен студент виконує індивідуальні завдання), індивідуально-груповій (частина завдань має індивідуальний характер, решта завдань виконується групою) і груповій (завдання виконуються всією групою). Найпоширенішою з них є групова форма (П. Сікорський).

За своїми психофізичними можливостями та за умов відповідного матеріального обладнання і стимулювання викладач може працювати водночас максимум з трьома-чотирма різними типологічними групами.

Типологічні групи мають бути процесуально-динамічними, тобто перехід студентів з однієї групи до іншої залежатиме не лише від досягнутих результатів у навчанні, а й від критеріїв типологічного групування. Чим менш контрастні суб'єктні відмінності у навчальній групі, тим менше типологічних підгруп необхідно формувати. Іншими словами, відносно високий рівень гомогенності (однорідності) групи зумовлює меншу кількість підгруп і тим самим підвищує освітньо-розвивальні можливості диференційованого навчання.

Залежно від способів формування навчальних груп виокремлюють гетерогенне диференційоване навчання і відносно гомогенне (П. Сікорський).

Деякі дослідники вважають, що гомогенізація груп негативно впливає на розвиток і навчання студентів, особливо слабких. Вони обґрунтовують це тим, що слабким студентам ні до кого тягнутися. Справді, індивідуальні інтелектуальні поля кожного студента інтегруються у загальне поле, яке суттєво впливає на інтелектуальний розвиток кожного студента. Однак загальне інтелектуальне поле по-

зитивно стимулює інтелектуальний розвиток лише тих студентів, рівень яких мінімально межує з рівнем найближчого за розвитком загального інтелектуального поля. Тому в групі з великими контрастами у розвитку студентів найслабші і слабкі студенти не потрапляють у поле дії загального інтелектуального поля, для них його потрібно послабити. Цього можливо досягти лише диференціацією студентів.

Типологічне групування можна здійснювати за різними критеріями:

- здатність до навчання («научуваність»); ця якість характеризується відносною стійкістю і охоплює швидкість процесу засвоєння знань, оволодіння прийомами розумової діяльності (В. Ананьєв, М. Менчинська, З. Калмикова);

- рівень розвитку здібностей до навчання і працездатність (А. Бударний);

- рівень успішності, рівень пізнавальної самостійності, тобто здібності до навчання, організованість у навчанні, та інтерес (Є. Рубанський);

- здатність до навчання (вміння аналізувати, синтезувати, виділяти головне, самостійно мислити; навички розумової діяльності) і навчальна працездатність (фізіологічна здатність до праці, ставлення до навчання, наполегливість, нахили, інтереси) (Ю. Бабанський).

Диференційоване навчання передбачає систему роботи з розв'язування диференційованих завдань. Ефективній реалізації дидактичних цілей сприяє відповідна класифікація завдань. Систематизація диференційованих завдань здійснюється:

- за рівнем складності змісту: полягає у виконанні студентами роботи, однакової за характером діяльності та різної за наявністю елементів знань, уявлень, понять про об'єкти і явища, зв'язки та залежності між ними;

- за операційним вмістом: передбачає різну кількість операцій стосовно однакового обсягу змістової інформації;

- за пізнавальною самостійністю: завдання характеризуються однотипністю з операційно-змістового погляду та різноплановістю за мірою допомоги викладача певній групі студентів.

Однією з необхідних умов ефективного застосування диференційованих завдань є забезпечення їх дидактичної підготовки в межах державних стандартів за варіативності способів засвоєння дидактичних знань і вмінь. Розв'язання диференційованих завдань означає не так зниження

загальних вимог для «слабких» і підвищення для «сильних» студентів, як вільний вибір ними варіанта та рівня засвоєння, допомогу «слабким» і створення умов для глибокого засвоєння «сильнішими».

Робота зі студентами за різнорівневими завданнями вимагає педагогічного такту викладача. Студенти мають відчувати доброзичливе ставлення до себе і бути впевненими, що викладач всіляко сприяє їхньому прагненню працювати над завданнями вищого рівня.

Диференційоване навчання забезпечує індивідуалізацію навчання, яка передбачає врахування індивідуальних особливостей кожного, визначення перспективи розумового розвитку й гармонійного вдосконалення особистості, формування індивідуального стилю діяльності майбутнього спеціаліста.

Диференційоване навчання має певну систему оцінювання, яка спрямована на те, щоб ліквідувати негативний вплив оцінювання на психічний розвиток студентів і процес учіння загалом. Вона передбачає:

- оцінювання лише тих знань, які є основою навчального предмета;

- відповідність діапазону оцінок амплітуді коливань у розумовому розвитку студентів і в рівнях засвоєння ними знань;

- всі оцінки позитивні (незнання не оцінюються);

- структурування викладачем навчального матеріалу відповідно до наявних оцінок, що забезпечує свідоме учіння студентів з орієнтацією на певну оцінку.

Викликає інтерес система оцінювання П. Сікорського. Він сформулював загальні вимоги до кожної оцінки:

- «6» — блискуче: студент не тільки засвоїв програмовий матеріал, а й поглиблює його в процесі самоосвіти, навчається на факультативних курсах, бере активну участь у районних, обласних та республіканських олімпіадах;

- «5» — відмінно: студент повністю засвоїв понятійний апарат предмета, закони і закономірності, відповідний фактичний матеріал, обґрунтовує і доводить відповідні твердження, успішно виконує відповідні письмові завдання, бере участь у студентських гуртках, олімпіадах; систематично готується до семінарських, практичних і лабораторних занять, добросовісно виконує всі домашні завдання, відзначається високим рівнем розвитку мислительних операцій;

- «4» — добре: студент засвоїв понятійний апарат предмета, закони і закономірності, підкріплює їх конкрет-

ними прикладами, фактичним матеріалом, однак під час доведень допускає неточності, втрачає логіку обґрунтування; систематично готується до семінарів, добросовісно виконує домашні завдання;

— «3» — задовільно: студент засвоїв означення основних понять, формулювання законів і властивостей, усвідомлює та підкріплює їх прикладами, але слабкий у їх обґрунтуванні, доведенні: виконує письмові вправи з однотипними операціями, тобто на рівні навичок; під час самостійного виконання письмових завдань навчального чи контрольного характеру може розгубитися, потребує допомоги, часто за незначної підказки завдання виконує;

— «2» — посередньо: студент засвоїв означення базових понять, законів, часто не усвідомлюючи їх змісту; однотипні письмові вправи полегшеного типу виконує лише з допомогою; слабкий у самостійному виконанні домашнього завдання, контрольних робіт.

— «1» — прослухав: студент не може засвоїти і передати змісту означень базових понять, законів і властивостей, тому викладач здебільшого вимагає хоча б ознайомлення з ними. Домашні, самостійні і контрольні роботи виконує з допомогою викладача або студентів.

На основі сформульованих загальних вимог до оцінок методичні об'єднання викладачів конкретизують їх відповідно до навчального предмета, враховуючи вимоги навчальних програм, типологічний склад студентів. Сформована система оцінок має достатній діапазон, щоб під час диференціації враховувати стан і результати навчання студентів типологічних груп.

Особливості технології диференційованого навчання та системи оцінювання його результатів вимагають розроблення спеціальної методики контролю за навчально-пізнавальною діяльністю студентів та перевірки засвоєних знань, умінь і навичок.

Під час диференційованого навчання використовують епізодичне і системне опитування (Є. Верещак і О. Лозова). *Епізодичне опитування* має неупорядкований характер; частіше опитуються студенти, які несистематично готуються до семінарських, практичних, лабораторних занять, а також слабкі студенти; оцінки епізодичного опитування не є визначальними у виставленні підсумкових оцінок за модуль (логічно завершена частина теоретичних знань і практичних умінь з певної дисципліни). Досвідчені викладачі обходяться без епізодичного опитування або вдаються до нього лише під час актуалізації знань. Такий підхід дає змогу оптимально використати

навчальний час власне для сприймання, осмислення і засвоєння нових знань, що значно підвищує продуктивність заняття, створює сприятливі умови для розвитку студента.

Системне опитування передбачає оцінювання знань студентів з кожного модуля. Підсумкова оцінка виставляється на основі опорних оцінок. Усі навчальні предмети мають свою структуру опорних оцінок. Під час систематичного опитування можливим є чітке структурування знань, зорієнтоване на короткочасне і довготривале запам'ятовування. Однак важливо не лише нагромаджувати знання, а й вчити студентів самостійно їх здобувати і застосовувати на репродуктивному чи творчому рівнях залежно від рівня розумового розвитку і цільових установок.

Показником інтелектуального розвитку студента є не лише засвоєні знання, а й рівень розвитку пізнавальних якостей. Виявити його можна за допомогою тестів з урахуванням результатів психолого-педагогічних спостережень педагогів.

Диференційоване навчання передбачає також диференціювання змісту дидактичних матеріалів, які використовуються для контролю за станом засвоєння студентами умінь і навичок. Йдеться про базові знання, відбір вправ з певної теми чи розділу навчального предмета, які виноситимуться на тематичний, модульний чи предметний контроль і оцінювання. Студентів ознайомлюють із зразками цих завдань на початку вивчення теми з відповідною психологічною установкою і дидактичними акцентами.

Таке навчання ставить свої вимоги і до організації домашньої роботи студентів, контролю за нею: повідомлення домашнього завдання має бути логічно обґрунтованим і проводитися вчасно; домашні завдання мають бути диференційовані за змістом і відповідати рівню студентів типологічних груп; студенти після виконання письмової домашньої роботи здійснюють самооцінку, зазначаючи, скільки часу затрачено на виконання і чи виконувалася вона самостійно.

Диференційоване навчання вимагає ґрунтовної підготовки викладача. Він має добре знати індивідуальні особливості студентів, уміло розподілити їх по групах, чітко продумати зміст і структуру кожного заняття, систему контролю і перевірки результатів їх роботи. Важливо під час заняття поєднувати індивідуальну, групову і фронтальну роботу студентів.

Позитивним у диференційованому навчанні є наявність можливостей ставити перед студентами навчальні завдання, що передбачають пошук. Як правило, розв'язання навчальних завдань відбувається у процесі спілкування членів групи, що сприяє вихованню колективізму, відповідальності за результати навчання, формуванню комунікативних якостей, поділу праці між членами групи. Перевагою диференційованого навчання є також опосередковане керівництво викладача навчальним процесом.

Проблемне навчання у вищій школі

Одним із найперспективніших напрямів розвитку творчих здібностей особистості, необхідних сучасному фахівцю, є проблемне навчання.

Проблемне (грец. problēma — задача, утруднення) навчання — дидактична система, яка ґрунтується на закономірностях творчого засвоєння знань і способів діяльності, на прийомах і методах викладання та учіння з елементами наукового пошуку.

Таке навчання передбачає *проблемне викладання*, тобто створення системи послідовних проблемних ситуацій і управління процесом їх вирішення, а також *проблемне учіння* — особливу форму творчої навчальної діяльності студентів щодо засвоєння знань і способів діяльності з наявністю аналізу проблемних ситуацій, формулювання проблем і їх розв'язання шляхом висунення припущень, обґрунтування і доведення гіпотез.

Проблемне навчання покликане формувати в студента такі професійні вміння:

- самостійно побачити і сформулювати проблему;
- висунути гіпотезу, знайти спосіб її перевірки, зібрати дані, проаналізувати їх, запропонувати методику їх оброблення;
- сформулювати висновки і побачити можливості практичного застосування отриманих результатів;
- бачити проблему загалом, аспекти та етапи її розв'язання самостійно або в колективній роботі.

Проблемне навчання змінює мотивацію пізнавальної діяльності: провідними стають мотиви пізнавально-спонукальні (інтелектуальні). Проблема викликає внутрішню зацікавленість студента, що стає чинником активізації навчального процесу та ефективності навчання. Пізнавальна мотивація спонукає людину розвивати свої нахили

і здібності, зумовлює перебудову сприйняття, пам'яті, мислення, переорієнтацію інтересів тощо.

Як специфічна технологія навчального процесу проблемне навчання передбачає наявність проблемного запитання, проблемного завдання, проблеми, проблемної ситуації.

Істотною ознакою *проблемного запитання* є прихована суперечність, яка відкриває можливість отримати неоднотипні відповіді. У ньому немає готової схеми і передбачається самостійний аналіз суперечливої ситуації. Студенти мають володіти таким обсягом знань і вмінь, щоб самостійно почати пошук результату.

Проблемне завдання містить всі ознаки проблемного запитання і принципово відрізняється від пізнавальних завдань, спрямованих на здобуття знань, яких бракує, а також тренувальних, які мають на меті закріплення знань і способів дій. Вони завжди нестандартні і передбачають засвоєння нових знань, умінь і навичок.

Проблема — це складне теоретичне і практичне завдання, яке потребує розв'язання, проте ні конкретні способи його розв'язання, ні його кінцевий результат не відомі. Поштовхом до виникнення наукової проблеми є виявлення невідомих раніше фактів, неспроможність пояснити їх у межах наявних у студентів знань. З погляду психології проблема означає наявність суперечливої ситуації, коли існує дві або кілька позицій (іноді протилежних) і необхідно здобути нові знання для їх правильного пояснення.

Прихована в проблемі суперечність може бути подолана лише тоді, коли студент володіє таким рівнем знань і такими способами діяльності, які є достатніми, щоб почати пошук невідомого йому результату або способу розв'язання завдання. В іншому разі проблема для студента є лише непевним відчуттям пізнавальних труднощів, тобто *проблемною ситуацією*, сутність якої полягає в тому, що для її розв'язання студентам необхідно знайти і застосувати нові знання і способи дій.

За видом інформаційно-пізнавальної суперечності виділяють кілька типів проблемних ситуацій.

1. Студенти не знають способу розв'язання поставленого завдання, не можуть відповісти на проблемне запитання, дати пояснення новому факту в навчальній або життєвій ситуації, тобто недостатньо їхніх попередніх знань для пояснення нового факту.

2. Зіткнення студентів з необхідністю використовувати раніше засвоєні знання в нових практичних умовах, що викликає пізнавальний інтерес і стимулює пошук нових знань.

3. Існування суперечності між теоретично можливим шляхом розв'язання завдання і практичною неспроможністю обраного способу.

4. Наявність суперечності між практично досягнутим результатом виконання навчального завдання і відсутністю знань для його теоретичного обґрунтування.

Існує кілька найпоширеніших способів створення проблемних ситуацій, які класифікують у такий спосіб (Г. Богомазов):

— ситуація несподіваності: створюється при ознайомленні слухачів з фактами або ідеями, що викликають подив, здаються парадоксальними;

— ситуація конфлікту: нові факти, висновки, досвід вступають у протиріччя з усталеними науковими теоріями, уявленнями;

— ситуація передбачення: характеризується суперечливістю фактів, здійсненням розумового пошуку;

— ситуація спростування: слухачам пропонується довести неспроможність певної ідеї, спростувати антинауковий підхід тощо;

— ситуація невідповідності: виникає, коли життєвий досвід, світогляд слухачів вступають у протиріччя з науковими даними;

— ситуація невизначеності: проблемне завдання містить недостатню кількість даних для своєчасного розв'язання; у такому разі її розв'язання залежить від кмітливості, мобільності студентів, які повинні самостійно здобути дані, яких не вистачає;

— ситуація вибору: студентам пропонується обрати правильну відповідь з кількох можливих і відомих їм та обґрунтувати свій вибір.

Етапи проблемного навчання. Проблемне навчання передбачає засвоєння студентами знань і способів дій проблемним шляхом у кілька етапів.

1. Створення проблемної ситуації. Викладач повідомляє готові висновки науки, не розкриваючи способів їх розв'язання. Це стимулює активність студентів, але вона не впливає на формування навичок подолання проблеми, оскільки не передбачає самостійної діяльності.

2. Аналіз і формування проблеми. Викладач дає студентам фактичний матеріал для аналізу, порівняння, зіставлення й розкриває логіку розв'язання проблеми в історії науки. Розповідаючи, як учені здобували нові знання, проникали в сутність явищ, робили висновки, сам формулює проблему, вказує напрям пошуку шляхів її розв'язання.

3. Висунення гіпотез. Викладач створює студентам умови для самостійного формулювання проблеми, пошуку шляхів її розв'язання через висунення гіпотез, знаходження варіантів доведення і перевірки їх правильності, розвиває їх пізнавальну активність і самостійність.

Створення проблемних ситуацій можна простежити на прикладі практичного заняття, тема якого «Підшипники кочення» (П. Лузан). Йдеться про характеристики кулькового радіального однорядного та кулькового дворядного сферичного підшипників. Викладач ставить проблемне запитання: які з двох типів підшипників (кулькові радіальні однорядні — тип «0» або радіальні дворядні сферичні — тип «1») Ви встановили б на ведучий вал стрічкового транспортера і чому?

Щоб дати відповідь, студенту необхідно не лише згадати, а й порівняти характеристики підшипників, прив'язати їх до реальних умов, спрогнозувати їх роботу тощо. Він має знати, що підшипники типу «0» задовільно працюють при перекосі кілець на кут не більше 15° , а тому розташовуються в одному корпусі (розточування гнізд з однієї установки), а підшипники типу «1», які допускають перекоші кілець до 3° та значні деформації валу, можуть розміщуватися в окремих корпусах. Порівнявши це з реальними умовами, студент має обґрунтувати установку підшипників типу «1». Запитання цілком відповідає критеріям проблемності: воно орієнтує на розмірковування, аналіз, судження, формує інтелектуальні навички застосування знань на практиці. Викладачем у такий спосіб була створена проблемна ситуація вибору.

На лабораторному занятті розглядають тему регулювання молотильного барабана комбайна СК-5. Викладач створив таку проблемну ситуацію: «Під час роботи на комбайні Ви помічаєте, що в бункер почало надходити подрібнене зерно і невимолочене колосся. Як Ви усунете несправність?». Щоб упоратись із цим завданням, студентам необхідно уявити весь технологічний процес обмолоту, логічно пов'язати надходження подрібненого зерна одночасно з невимолоченим колоссям. Створення такої ситуації зацікавлює слухачів суперечливістю фактів (якщо подрібнене зерно надходить у бункер — малий зазор між барабаном і підбарабаням, невимолочене колосся — великий, а якщо і те, й інше?) змушує здійснювати розумовий пошук. Це ситуація передбачення.

Проблемний виклад навчального матеріалу залежить від ступеня залучення студентів до пошуково-пізнавальної

діяльності, їх самостійності і може бути різного рівня. На першому рівні викладач, подаючи матеріал в загальних рисах, показує процес постановки і розв'язання наукової проблеми, а студенти лише стежать за його роздумами. На другому рівні викладач, подавши матеріал з певної теми, допомагає студентам виконувати основні пізнавальні операції. На третьому рівні студенти самостійно виконують низку послідовних цілеспрямованих пізнавальних операцій, необхідних для співучасті у розв'язанні проблеми. Залежно від рівня самостійності студентів у навчальній діяльності використовують відповідний метод проблемного навчання: проблемний виклад, частково-пошуковий і дослідницький методи.

Проблемний виклад. Сутність його полягає у створенні викладачем системи проблемних ситуацій і управлінні процесом їх розв'язання студентами. Він передбачає врахування особливостей структури продуктивного мислення в пізнавальній діяльності студентів: створення проблемних ситуацій, їх аналіз і виявлення протиріч, формування проблемних запитань, пошук способів розв'язання проблеми шляхом висування гіпотез, доведення їх. Реалізується проблемний виклад переважно під час лекцій. Цей метод відповідає першому етапу проблемного навчання.

Частково-пошуковий метод. Він передбачає виклад навчального матеріалу у формі евристичної (грец. *heuriskō* — знаходжу, відкриваю) бесіди. Часткове пояснення нового поєднується з постановкою педагогом проблемних запитань і пізнавальних завдань або експериментів, що породжують проблемну ситуацію. При цьому навчальні проблеми формулюють і розв'язують студенти з допомогою викладача (частково у формі дискусії). Цей метод використовують переважно на другому етапі проблемного навчання.

На семінарських, практичних, лабораторних заняттях поряд із згаданими методами проблемного навчання широко використовують *метод «мозкового штурму»*, який зорієнтований на колективний пошук розв'язання проблеми. Ідея цього методу заснована на тому, що, оскільки критика гальмує мислення, необхідно відокремити в часі висування гіпотез, розв'язання проблеми і оцінювання. У розв'язанні проблеми беруть участь дві групи студентів — генератори ідей та експерти. Генератори ідей за певний час висувають максимальну кількість гіпотез (будь-яких, навіть явно помилкових чи фантастичних), а експерти відтак оцінюють гіпотези. У такий спосіб досягається колективне розв'язання проблеми.

Дослідницький метод. Використовують його у разі значної відповідності засвоєних студентами знань і вмінь тим, які необхідні для розв'язання досліджуваної проблеми. Викладач організовує роботу студентів, даючи їм навчальні завдання проблемного характеру із зазначенням мети роботи. Він спонукає студентів до самостійної роботи зі збирання та систематизації фактів, їх аналізу, організовує пошукову діяльність (постановку проблеми і її розв'язання) тощо. Проблемні ситуації виникають під час виконання не лише теоретичних, а й практичних завдань. Завдання може бути розраховане на кілька хвилин заняття, а також на кілька днів, тижнів, місяців і виконуватись із використанням першоджерел, застосуванням досвіду експерименту. За цього методу переважають евристичні процедури, пов'язані з висуненням гіпотез, використанням аналогій. Цей метод відповідає третьому етапу проблемного навчання.

Проведення проблемних занять вимагає від викладача ретельної підготовки, яка передбачає:

- виявлення знань студентів, які повинні бути базовими для проведення такого заняття. Це необхідно для забезпечення правильного формулювання проблем і розуміння висунутих проблемних ситуацій студентами;

- з'ясування проблеми загалом. Сформульовану проблему поділяють на 2—3 підпроблеми, кожен з яких мають сформулювати студенти самостійно. Підпроблеми поділяють на міні-проблеми і розглядають у логічній послідовності (розв'язання однієї проблеми підводить до формулювання та розв'язку наступної);

- підбір інформації для кожної міні-проблеми і продукування методики розв'язання підпроблем і проблеми загалом;

- підбір наочних посібників і ТЗН;

- підготовка завдань для самостійної роботи студентів.

До заняття з проблемним викладом навчального матеріалу студенти повинні бути готові. Тому напередодні доцільно організувати консультацію.

Якість проблемного навчання залежить не лише від того, як викладач обізнаний з інформацією, а й від його участі в розвитку науки. Результати його наукових пошуків на навчальних заняттях підвищують інтерес студентів до предмета, активізують їх мислительну діяльність.

Проблемне навчання у вищому навчальному закладі — це творча, емоційно насичена праця викладачів і студентів, яка потребує цілеспрямованості, великих вольових зу-

силь, високої відповідальності. Воно забезпечує міцне засвоєння знань, робить навчальну діяльність захоплюючою, оскільки вчить мислити, долати труднощі.

Ігрові технології навчання

Формування соціально активної особистості вимагає використання нестандартних форм педагогічної взаємодії. Однією з таких форм є гра як засіб розвитку творчого потенціалу майбутнього фахівця.

Ігровий метод навчання передбачає визначення мети, спрямованої на засвоєння змісту освіти, вибір виду навчально-пізнавальної діяльності і форми взаємодії педагога і студентів. Застосування цього методу навчання вимагає:

- з'ясування і усвідомлення його цілей, тобто бажаного результату; без цього діяльність суб'єктів навчального процесу не може бути цілеспрямованою;

- вибору способу діяльності для досягнення мети;

- необхідних засобів інтелектуального, практичного або предметного характеру, оскільки діяльність завжди пов'язана з ними;

- наявності певних знань про об'єкт діяльності.

Ігрові методи є ефективними і характеризуються наявністю ігрових моделей об'єкта, процесу або діяльності; активізацією мислення й поведінки студента; високим ступенем задіяності в навчальному процесі; обов'язковістю взаємодії студентів між собою та викладачем; емоційністю і творчим характером заняття; самостійністю студентів у прийнятті рішення; їх бажанням набутти умінь і навичок за відносно короткий термін.

Головною метою навчальних ігор є формування в майбутніх фахівців уміння поєднувати теоретичні знання з практичною діяльністю. Оволодіти необхідними фаховими вміннями і навичками студент зможе лише тоді, коли сам достатньою мірою виявлятиме до них інтерес і докладатиме певних зусиль, тобто поєднуючи теоретичні знання, здобуті на лекціях, семінарах, самостійно, з розв'язанням конкретних виробничих задач і з'ясуванням виробничих ситуацій.

Ігрова діяльність виконує такі функції: *спонукальну* (викликає інтерес у студентів); *комунікабельну* (засвоєння елементів культури спілкування майбутніх спеціалістів); *самореалізацій* (кожен учасник гри реалізує свої можливості); *розвивальну* (розвиток уваги, волі та інших психіч-

них якстей); *розважальну* (отримання задоволення); *діагностичну* (виявлення відхилень у знаннях, уміннях та навичках, поведінці); *корекційну* (внесення позитивних змін у структуру особистості майбутніх фахівців).

Ігрові методи багатопланові, і кожен з них у той чи інший спосіб сприяє виробленню певної навички. З огляду на це виокремлюють ігри-вправи, ігрові дискусії, ігрові ситуації, рольові і ділові навчальні ігри.

Ігри-вправи. До них відносять кросворди, ребуси, вікторини тощо. Застосування цього методу сприяє активізації певних психічних процесів, закріпленню знань, перевірці їх якості, набуттю навичок. Їх проводять на заняттях; ігри-вправи можуть бути елементами домашніх завдань, позакласних занять. Використовують їх також у вільний від навчання час.

Ігрова дискусія. Вона передбачає колективне обговорення спірного питання, обмін думками, ідеями між кількома учасниками. Основним призначенням цього методу є виявлення відмінностей у тлумаченні проблеми і встановлення істини в процесі товариської суперечки. Цей метод навчання дає змогу, проаналізувавши суть явища чи процесу, з існуючих варіантів рішень вибрати оптимальний. Досягнення поставленої мети зумовлює розвиток пізнання.

Ігрова ситуація. Основою цього методу є проблемна ситуація. Він активізує пізнавальний інтерес у студентів, спрямовує їх розумову діяльність. Зорієнтована ігрова ситуація на встановлення зв'язку теорії і практики з теми, що вивчалася або вивчається: вміння аналізувати, робити висновки, приймати рішення у нестандартних ситуаціях. Цей метод спонукає студентів до діяльності на основі певної ситуації, яка ґрунтується на необхідній сукупності знань, умінь і навичок, якими повинні оволодіти студенти. Ігрова ситуація сприяє посиленню емоційно-психологічного стану, збуджує внутрішні стимули до навчальної роботи, знімає напругу, втому.

Рольова гра. Вона дає змогу відтворити будь-яку ситуацію в «ролях». Рольова гра спонукає студентів до психологічної переорієнтації. Вони усвідомлюють, що вже не просто студенти, які відтворюють перед аудиторією зміст вивченого матеріалу, а особи, які мають певні права та обов'язки і несуть відповідальність за прийняте рішення. Такий метод інтенсифікує розумову працю, сприяє швидкому і глибокому засвоєнню навчального матеріалу. У процесі рольової гри розкривається інтелект студента; під впливом зміни типу міжособистісних стосунків він долає

психологічний бар'єр спілкування. Відносини «викладач — студент» замінюються стосунками «гравець — гравець», за яких учасники надають один одному допомогу, підтримку, створюючи атмосферу, яка сприяє засвоєнню нового матеріалу, оволодінню студентами певним видом діяльності.

Заняття з використанням рольових ігор відбуваються жваво, емоційно, за високої активності студентів та сприятливої психологічної атмосфери.

Ділова навчальна гра. Це навчально-практичне заняття, яке передбачає моделювання діяльності фахівців і керівників виробництва щодо розв'язання складної проблеми, прийняття певного рішення, пов'язаного з управлінням виробничим процесом. Ділова навчальна гра поєднує в собі ознаки навчальної і майбутньої професійної діяльності і є діяльністю колективною. Вона дає змогу студентові збагнути і подолати суперечності між абстрактним характером предмета навчально-пізнавальної діяльності (знання, знакові системи) і реальним предметом майбутньої професійної діяльності, індивідуальним способом навчання студента і колективним характером професійної діяльності, опорою в навчанні переважно на інтелект студента і залученням у процес особистості спеціаліста.

Ділові ігри класифікують:

1. За розв'язуваними завданнями і цілями: дослідницькі (при розв'язанні проблем, пов'язаних з втіленням результатів наукових досліджень); виробничі (при розв'язанні проблем, пов'язаних з ліквідацією «вузьких» місць на виробництві); навчальні (при розв'язанні проблем, пов'язаних з підготовкою до виконання професійних функцій на виробництві).

2. За об'єктом: міжгалузеві (при розв'язанні проблем, що стосуються зв'язків між різними галузями у виробничому процесі); галузеві (при розв'язанні проблем, які стосуються координації виробничих процесів між різними ланками однієї галузі виробництва); заводські, цехові (при розв'язанні проблем, що стосуються виробничих процесів у межах заводу чи цеху).

3. За характером пропонованої ситуації: комплексні (при розв'язанні проблем, пов'язаних з розвитком всього виробництва, використанням ресурсів тощо); функціональні (при розв'язанні кадрових, диспетчерських та інших проблем виробництва); ситуаційні (при розв'язанні оперативних проблем, екстрених ситуацій).

4. За ступенем формалізації: формалізовані (з використанням ЕОМ і математичних методів); неформалізовані.

5. ~~34~~ кількістю ігрових періодів: одноетапні (за існування проблеми, яка розв'язується компактно на одному занятті); багатоетапні (за складнішої проблеми, яка вимагає досягнення загальної мети на основі поступового розв'язання кількох завдань, може проводитись на кількох заняттях).

6. За змістом гіпотетичних умов: реальні (ґрунтуються на основі взятої конкретної виробничої ситуації, реального факту); умовні (ґрунтуються на основі придуманої ймовірної ситуації на виробництві, яка вимагає вирішення).

У кожній діловій грі закладено ігрові і педагогічні цілі. Змістом *ігрових цілей* учасника є успішне виконання ролі, реалізація ігрових дій, отримання максимально можливої кількості балів, уникнення штрафів, прийняття адекватних («розумних») рішень тощо. Змістом *педагогічних цілей* є розвиток професійного теоретичного і практичного мислення, вміння вибудовувати стосунки з іншими людьми, оволодіння моральними нормами, розвиток загальних і професійних здібностей, формування відповідального ставлення до праці тощо.

Ділову гру супроводжують різноманітні мотиви: результативні, процесуальні, колективні, індивідуальні, соціальні, професійні, мотивація досягнення, пізнавальна мотивація. Залежно від того, які мотиви діяльності переважають, формується і відповідний тип особистості. Так, якщо у діловій грі переважає мотив досягнення, то буде формуватися адаптивний (приспосовницький) тип особистості, якщо ж пізнавальний — продуктивний (творчий). За *мотиву досягнення* засвоєння правил гри і вся ігрова поведінка підпорядковані досягненню кінцевої ігрової мети, коли гравці «замикаються» на результаті і «живуть» його очікуванням. При домінуванні *пізнавальної мотивації* учасники «живуть» грою, процесом її розгортання в часі, інтересом до того нового, що вони пізнають у грі. Одним із важливих мотиваційних стимулів стає можливість самостійної побудови ігрової діяльності — цілетворення, постановки проблем, вибору способів дій і трактування ролі.

У процесі конструювання і проведення ділових навчальних ігор слід дотримуватися кількох принципів (О. Вербицький).

1. Принцип проблемності. Ділова навчальна гра слугує дидактичним засобом розвитку творчого (теоретичного і практичного) професійного мислення, що виражається в здатності до аналізу виробничих ситуацій, постановці, розв'язанні, обґрунтуванні суб'єктивно нових для студентів професійних завдань.

Виходячи з цього принципу, зміст ділової гри повинен не лише відтворювати реальні умови виробництва, а й імітувати реальні протиріччя (проблеми), з якими стикається людина на шляху пізнання і професійної діяльності. Це є необхідною передумовою дослідницького підходу до матеріалу гри, створення ситуативних пізнавальних потреб і мотивів як рушійних сил гри на кожному її етапі.

2. Принцип імітації умов і динаміки виробництва, моделювання змісту професійної діяльності людей, зайнятих на виробництві. Цей принцип передбачає імітацію у навчанні конкретних умов і динаміки виробництва, діяльності і стосунків зайнятих у ньому людей, тобто моделювання двох реальностей: процесів виробництва і професійної діяльності спеціалістів.

3. Принцип двоплановості ігрової навчальної діяльності. Ділова навчальна гра за психологічною сутністю є двоплановою діяльністю, яка спонукається прагненням учасників до досягнення двох цілей: ігрових і педагогічних (для студентів — навчальних) при домінуванні навчальних.

4. Принцип спільної діяльності учасників гри. Йдеться про рольову взаємодію, яка розгортається відповідно до інструкції або за правилами і нормами, які виникають у процесі самої гри. Виконання учасниками ігрових правил, підпорядкування «нормам» професійних відносин і дій є необхідними умовами розгортання повноцінної гри.

5. Принцип діалогічної взаємодії партнерів по грі. Основним способом залучення партнерів до спільної діяльності і одночасно способом оволодіння і віднайдення виходу із проблемних ситуацій є двостороннє спілкування (діалог) і багатостороннє (мультилог), що забезпечує можливість вироблення індивідуальних і спільних рішень, досягнення проміжних і кінцевих результатів гри.

Правильна організація ділової гри передбачає: чітку постановку її мети і перебігу за умов невимушеності і творчого піднесення; забезпечення оперативного зворотного зв'язку між керівником та її учасниками; максимально наближені до реальних умови і регламентацію в часі; розв'язання актуальних проблем, використання пропонованих алгоритмів розв'язання, можливість вносити в гру зміни і доповнення залежно від інтересів учасників; забезпечення дидактичним матеріалом (таблицями, текстами, схемами); стимулювання дискусій із розв'язання певного питання; можливість вільного висловлювання різних думок, вдаючись до методів аналізу і доведення; уникнення

авторитарності: керівник лише спрямовує учасників до прийняття можливих рішень, його ставлення до студентів доброзичливе, основний метод роботи — пояснення.

Підготовка і проведення ділової гри здійснюється в кілька етапів (Е. Хруцький):

1. Вибір теми, яка містить завдання або ситуацію, що потребує вироблення і прийняття конкретних рішень.

2. Визначення мети гри, складу і функцій її учасників.

3. Розроблення моделі гри, яка має якнайповніше відображати виробничий процес чи практичну ситуацію. При цьому слід пам'ятати, що гра — це спрощена реальна дійсність, яка передбачає імітацію впливу на виробничий процес зовнішнього середовища і зв'язки з ним.

4. Розроблення критеріїв оцінювання роботи студентів. Головним мотивом навчально-педагогічних ігор та основним критерієм оцінювання мають бути успішне застосування студентами теоретичних знань на практиці, а також ефективна взаємодія з іншими учасниками гри.

5. Ознайомлення студентів з метою гри та виробничою ситуацією, розподіл ролей і доведення до їх відома критеріїв оцінювання. Це слід зробити за тиждень до гри. Водночас студенти повинні мати список рекомендованої літератури. Під час розподілу ролей і «посад» між учасниками необхідно враховувати рівень їхніх знань, здібності та індивідуальні особливості. Важливо, щоб ролі не були постійними в усіх іграх.

6. Перебіг гри та аналіз її результатів.

В іграх кожен етап нормується в часі. Кінцевий результат гри залежить від якості прийнятих рішень і дотримання часового режиму гри. Доведено, що учасники, які працюють без контролю часу, витрачають на виконання певного обсягу робіт у грі на 30—40% часу більше, ніж учасники, які працюють з обмеженням часу.

Для забезпечення необхідної якості проведення гри організатор має керуватися певними документами:

1. Проспект ділової гри, в якому визначено доцільність її проведення з урахуванням мети, завдань і умов гри; визначення вихідних даних, об'єктів гри; огляд можливих методів вивчення проблем тощо.

2. Сценарій ділової гри, який передбачає набір ігрових ролей та їх опис, розподіл обов'язків, правила гри. Правила гри містять обмеження, що стосуються технології, регламенту ігрових елементів чи їх процедур, ролей і функцій «викладача — ведучого», системи оцінювання; правил має бути не більше 5—10. Вони повинні забезпечувати відтво-

рення реального і ділового контекстів гри, а також бути пов'язаними із системою стимулювання.

3. Опис ігрової обстановки. Він враховує способи і форми (усна, письмова, з використанням ігрових предметів) інформаційних зв'язків між учасниками.

4. Інструкція для учасників. Цей документ містить ігрові завдання і способи їх розв'язання для кожної конкретної ролі, а також особливості взаємозв'язків і взаємовідповідальності учасників.

5. Керівництво та коригування діяльності учасників гри. У ньому передбачено всі основні заходи щодо якісної підготовки умов проведення гри, її учасників, необхідної документації.

Конструюючи зміст ділової гри, важливо спонукати студентів до пізнавальної активності протягом усієї ігрової діяльності. Цього можна досягти шляхом створення проблемних ситуацій, інтелектуальних труднощів, що вимагають активної взаємодії студентів з об'єктами пізнання, подолання суперечностей між відомими знаннями і необхідністю «відкрити» або знайти нове знання, систему вмінь і навичок, які, у свою чергу, сприятимуть розв'язанню нових для студентів пізнавальних завдань.

Ділові ігри можна проводити з тем курсових і дипломних робіт для різних спеціальностей і всіх курсів. Для підготовки ділової гри тема розбивається на окремі питання, розробляються проблемні ситуації, які мають кілька варіантів розв'язання, і критерії оцінювання. У процесі гри студент вчиться аналізувати і систематизувати матеріал, виділяти в ньому головне, оцінювати різні варіанти розв'язання проблеми і вибирати найкращі. Часто студенти не вміють застосовувати здобуті знання в комплексі. Ділова гра допомагає усунути цей недолік, вимагаючи від учасників мобілізування знань з різних дисциплін і прийняття комплексного рішення.

Завдяки ігровій діяльності краще розвиваються індивідуальні здібності студентів, оскільки вони не відчувають психологічного тиску відповідальності, який властивий звичайній навчальній діяльності. У процесі гри відбувається навчання дії за допомогою самої дії. Засвоєння знань здійснюється в контексті певної діяльності, що створює ситуацію необхідності знання. Гра дає змогу позбутися шаблонів і стереотипів, здатна змінити ставлення студентів до будь-якого явища, факту, проблеми. Вона стимулює інтелектуальну діяльність студентів, вчить прогнозувати, досліджувати та перевіряти правильність прийнятих рішень

і гіпотез, виховує культуру спілкування, формує вміння працювати в колективі та з колективом. Все це визначає функції навчальної гри як засобу психологічного, соціально-психологічного та педагогічного впливу на особистість. Педагогічно і психологічно продумане використання гри стимулює розумову діяльність. А це підвищує інтелектуальну активність, пізнавальну самостійність та ініціативність студентів.

Соціально-психологічний вплив гри виявляється в подоланні студентом страху говоріння, у формуванні культури спілкування, особливо культури ведення діалогу. Гра формує здатність приймати самостійні рішення, оцінювати свої дії та дії інших, сприяє активізації знань.

Ігровий підхід не є визначальним способом засвоєння навчального матеріалу, але він значно збагачує педагогічну практику і розширює можливості студентів.

Інформаційні технології навчання

Інформатизація (лат. *informatio* — пояснення, викладення) є одним із головних напрямів сучасної науково-технічної революції, на якому ґрунтується перехід від індустріального етапу розвитку суспільства до інформаційного. Це процес перебудови життя суспільства на основі використання достовірного, вичерпного і своєчасного знання у всіх суспільно значущих видах діяльності. Інформатизація охоплює три взаємопов'язаних процеси:

а) медіатизацію (лат. *mediatus* — посередник) — удосконалення засобів збирання, збереження і поширення інформації;

б) комп'ютеризацію — удосконалення засобів пошуку та оброблення інформації;

в) інтелектуалізацію — розвиток здібностей, сприйняття і продукування інформації, тобто підвищення інтелектуального потенціалу суспільства, в т. ч. використання засобів штучного інтелекту.

Інформатизація освіти в Україні є одним із пріоритетних напрямів реформування. У широкому розумінні — це комплекс соціально-педагогічних перетворень, пов'язаних з насиченням освітніх систем інформаційною продукцією, засобами й технологією, у вузькому — впровадження в заклади системи освіти інформаційних засобів, що ґрунтуються на мікропроцесорній техніці, а також інформаційної продукції і педагогічних технологій, які базуються на цих засобах.

Однією із найістотніших складових інформатизації вищих навчальних закладів є *інформатизація навчального процесу* — створення, впровадження та розвиток комп'ютерно орієнтованого освітнього середовища на основі інформаційних систем, мереж, ресурсів і технологій. Головною її метою є підготовка фахівця до повноцінного життя і діяльності в умовах інформаційного суспільства, комплексна перебудова педагогічного процесу, підвищення його якості та ефективності.

Інформатизація вищої школи передбачає:

- оперативне оновлення навчальної інформації у зв'язку з розвитком науки, техніки, культури;
- отримання оперативної інформації про індивідуальні особливості кожного студента, що уможливорює диференційований підхід до організації їх навчання і виховання;
- освоєння адекватних науковому змісту навчання й індивідуальних особливостей студентів способів донесення навчальної інформації;
- отримання інформації про результативність педагогічного процесу, що дасть змогу оперативно вносити в нього необхідні корективи.

Усе це сприяє удосконаленню інформаційної культури студентів, здійсненню рівневої та профільної диференціації навчально-виховного процесу з метою розвитку нахилів і здібностей студентів, задоволення їхніх запитів і потреб, розкриття творчого потенціалу; удосконаленню управління освітою; підвищенню ефективності наукових досліджень.

Розширення сфери застосування електронно-обчислювальних машин ЕОМ та їх периферійного обладнання зумовило появу поняття «нова інформаційна технологія» (НІТ), яке є синонімом поняття «комп'ютерна технологія» (КТ). НІТ передбачає використання усього різноманіття сучасних пристроїв оброблення інформації, в т. ч. ЕОМ, їх периферійного обладнання (відеоматеріали, принтери, пристрої для оброблення даних з графічної і звукової форми).

Нові інформаційні технології навчання — методологія і технологія навчально-виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів.

Для інформаційного забезпечення педагогічного процесу кожен викладач і студент повинні мати доступ до практично необмеженого обсягу інформації і її аналітичного оброблення, можливості для безпосереднього включення в інформаційну культуру суспільства.

Комп'ютерна (інформаційна) технологія навчання (КТН) спрямована на досягнення цілей інформатизації навчання на основі застосування комплексу функціонально залежних педагогічних, інформаційних, методологічних, психофізіологічних і ергономічних засобів і методик, створених і організованих на базі технічного й програмного забезпечення ЕОМ.

Спеціалісти виокремлюють кілька основних напрямів використання ЕОМ у педагогічному процесі:

- для наочного представлення і демонстрації основних понять і об'єктів навчальної дисципліни, основних закономірностей, зв'язку теоретичних положень із практикою тощо;

- для моделювання і наочного представлення фізичних процесів, що відбуваються у досліджуваних технічних пристроях, функціонування досліджуваних зразків;

- для автоматизованого навчання;

- для автоматизації проектування;

- для розв'язання розрахункових задач, оброблення результатів вимірів експериментальних досліджень;

- для контролю підготовленості студентів.

ЕОМ повинні розглядатися в навчальному процесі як об'єкти вивчення і практичного використання.

Серед важливих компонентів комп'ютеризації навчання є розроблення програмного забезпечення. Програми, які використовують у вищих навчальних закладах, поділяють на:

- навчальні (скеровують навчання з огляду на наявні знання та індивідуальні здібності студентів, а також сприяють засвоєнню нової інформації);

- діагностичні (тестові) (призначені для діагностування, перевірки, оцінювання знань, умінь, здібностей);

- тренувальні (розраховані на повторення закріплення пройденого навчального матеріалу);

- бази даних (сховища інформації з різних галузей знань, у яких за допомогою запитів на пошук по різних областях знань знаходять необхідні відомості);

- імітаційні (представляють певний аспект реальності за допомогою параметрів для вивчення його основних структурних чи функціональних характеристик);

- моделюючі (відображають основні елементи і типи функцій, моделюють певну реальність);

- програми типу «мікросвіт» (подібні до імітаційно-моделюючих, однак не відображають реальності, а створюють віртуальне навчальне середовище);

— інструментальні програмні засоби (забезпечують виконання конкретних операцій, тобто оброблення тексту, складання таблиць, редагування графічної інформації).

КТН є інструментом, який дає змогу викладачу якісно змінити методи, а також організаційні форми своєї роботи і на цій основі розвивати індивідуальні здібності студентів, спонукати кожного гармонізувати притаманні йому особистісні якості; концентрувати основну увагу на формуванні пізнавальних здібностей, на ефективній навчальній діяльності; підтримувати і розвивати прагнення до самовдосконалення; посилювати міждисциплінарні зв'язки у навчанні, комплексність вивчення явищ дійсності, забезпечувати нерозривні взаємозв'язки між природознавством і технікою, гуманітарними науками і мистецтвом; здійснювати постійне динамічне оновлення навчального процесу, його форм і методів, забезпечувати де бюрократизацію навчальних закладів, їх постійну адаптацію до змінних зовнішніх умов і контингенту студентів тощо.

Впровадження в навчальний процес інформаційних технологій супроводжується збільшенням обсягів самостійної роботи студентів, що потребує постійної підтримки навчального процесу з боку викладачів. Важлива роль належить консультаціям, які ускладнюються з погляду дидактичних цілей: вони зберігаються як самостійні форми організації навчального процесу і водночас є елементами інших форм навчальної діяльності (лекції, практики, семінари, лабораторні практикуми).

З використанням інформаційних технологій можливості організації самостійної роботи студентів розширюються. Самостійна робота з дослідницькою і навчальною літературою на паперових носіях зберігається як важлива ланка самостійної роботи студентів загалом, але її основу тепер становить самостійна робота з навчальними програмами, тестовими системами, інформаційними базами даних.

Ефективність використання засобів інформаційних технологій у навчальному процесі залежить від успішності розв'язання завдань методичного характеру, пов'язаних з інформаційним змістом і способом використання автоматизованих систем навчання. Тому автоматизовані системи навчання доцільно розглядати як програмно-методичні комплекси (сукупність програмно-технічних засобів і реалізованих з їхнім використанням методів (методик) навчання, призначених для розв'язання конкретних завдань навчального процесу).

Організація самостійної роботи з допомогою інформаційних технологій має низку переваг:

— забезпечує оптимальну для кожного конкретного студента послідовність, швидкість сприйняття матеріалу, можливість самостійної організації чергування вивчення теорії, розбору прикладів, методів розв'язання типових задач тощо;

— формує навички аналітичної і дослідницької діяльності;

— забезпечує можливість самоконтролю якості здобутих знань і навичок;

— заощаджує час студента, необхідний для вивчення курсу.

Крім того, за допомогою електронних видань, на основі спеціально розроблених комп'ютерних програм можуть бути реалізовані всі види контролю. Це знімає частину навантаження з викладача і підсилює ефективність і своєчасність контролю.

Використання інформаційних технологій у навчальному процесі впливає на характер навчально-пізнавальної діяльності студентів, активізує самостійну роботу студентів з різними електронними засобами навчального призначення. Найефективнішим є застосування інформаційних технологій для відпрацьовування навичок і умінь, необхідних для професійної підготовки. Воно також зумовлює скорочення обсягів і одночасне ускладнення діяльності викладача. Наприклад, для засвоєння теоретичного лекційного матеріалу використовуються не тільки аудиторні заняття, а й створена система педагогічної підтримки (консультування, здійснення поточного контролю, проведення комп'ютерного тестування, робота з навчально-методичними матеріалами). Ускладнюється структура і такі форми навчальної діяльності, як контроль, консультації і самостійна робота студентів.

Інформатизація навчального процесу значною мірою сприяє розв'язанню проблем його гуманізації, оскільки з'являються можливості значної інтенсифікації спілкування, врахування індивідуальних нахилів і здібностей, розкриття творчого потенціалу викладачів і студентів, диференціації навчання відповідно до особливостей студентів; звільнення викладача і студента від необхідності виконання рутинних, технічних операцій, надання їм широких можливостей для розв'язання пізнавальних, творчих проблем.

Використання НІТ дає змогу значно підвищити ефективність інформації за рахунок її своєчасності, корисності,

доцільного дозування, доступності (зрозумілості), мінімізації шуму, оперативного взаємозв'язку джерела навчальної інформації та студента, адаптації темпу подання навчальної інформації до швидкості її засвоєння, врахування індивідуальних особливостей студентів, ефективного поєднання індивідуальної та колективної діяльності, методів і засобів навчання, організаційних форм навчального процесу, що значною мірою сприяє розв'язанню проблем його гуманізації.

Важливу роль відіграє НІТ у фундаменталізації знань, різносторонньому і ґрунтовному вивченні предметної галузі, формуванні знань, необхідних для обґрунтованого пояснення причинно-наслідкових зв'язків досліджуваних процесів і явищ, пізнанні законів реальної дійсності. Фундаментальні знання необхідні для прикладних досліджень, а потреби повсякденної виробничої практики викликають і стимулюють відповідну пізнавальну діяльність, спрямовану на розкриття законів фундаментального характеру, що є одним із аспектів гуманітаризації освіти.

Інтенсивне оновлення матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів з урахуванням останніх досягнень науки і техніки дає змогу розвивати *аудіовізуальну технологію навчання*, яка передбачає використання різноманітних технічних засобів навчання (ТЗН), в т. ч. комп'ютерних і електронних засобів. Розрізняють *рецептивне аудіовізуальне навчання*, пов'язане зі сприйманням і засвоєнням студентами аудіовізуальної навчальної інформації, яка передається за допомогою ТЗН (наприклад, телевізійних систем), та *інтерактивне*, яке забезпечує взаємодію студента і навчаючої системи у формі діалогу людини і машини.

У використанні аудіовізуальних технологій у процесі навчання спостерігаються певні тенденції (С. Вайнер). Це, насамперед, розроблення і створення навчальних комплексів, які забезпечують приймання, оброблення, збереження і відтворення необхідної аудіовізуальної інформації. Так, у вищій школі створюють і впроваджують у практику навчання системи, які об'єднують можливості комп'ютера та відеотехніки і в комплексі задовольняють сучасні вимоги до навчального процесу у вищій школі. Поєднання відеомagnetофона з комп'ютером дає змогу організувати навчальну діяльність студентів за типом «діалог — відео», що є відеопрограмою, в якій послідов-

ність і вибір повідомлення визначається відповідною реакцією студента на запропонований йому навчальний матеріал. При цьому можливе використання різноманітних варіантів організації навчального процесу: від лінійного відео, за якого відбувається послідовний показ відеоматеріалів із заданою швидкістю, до певною мірою діалогового, яке дає змогу здійснити зворотний зв'язок за правильними і неправильними відповідями, залежно від відповіді того, хто навчається.

Друга тенденція полягає у широкому і різноманітному застосуванні в навчальній теле-, відеоапаратурі елементів автоматики, обчислювальної техніки, мікропроцесорних пристроїв, які приймають, записують і відтворюють навчальну аудіовізуальну інформацію.

Третьою тенденцією є створення компакт-дискових систем, що зумовлено переходом від аналогових методів представлення і оброблення сигналів до цифрових. Так, застосування в навчанні оптичних компакт-дисків CD-ROM уможливорює поєднання звукової, текстової інформації, різноманітного ілюстративного матеріалу, їх перетворення, організування роботи студентів в інтерактивному (діалоговому) режимі. Використання лазерного відео-диска, порівняно з іншими аудіовізуальними технологіями навчання, значною мірою сприятиме досягненню вищого рівня освоєння студентом навчального матеріалу.

Вибираючи навчальні компакт-диски, слід враховувати науково-педагогічні та ергономічні критерії: наявність у навчальному матеріалі науково-достовірної і педагогічно обґрунтованої інформації, системи понять, законів, теорій та інших освітніх елементів з дисципліни, яку вивчають; виконання гігієнічних вимог, що спрямовані на збереження зору, запобігання перевтомі студентів; вікові особливості тих, хто навчається; відповідність навчального матеріалу стандартам освітньої галузі; розподіл навчальної інформації за рівнями складності, способами сприйняття інформації (логічного, образно-емоційного тощо); наявність навчально-пізнавальних творчих завдань, що сприяють розвитку творчого мислення, аналітичного ставлення до об'єктів, що вивчаються; емоційну форму подання інформації, перевагу зорового ряду порівняно з голосовим та музичним, можливість обрання темпу і швидкості діяльності при вивченні нового матеріалу, розвинуту систему пошуку, використання стандартних меню і кнопок на па-

нелях інструментів, можливість зв'язку з поновлюваними Internet-ресурсами і використання в україномовному навчальному середовищі тощо.

На сучасному етапі соціальних і технологічних перетворень однією з вимог до всіх учасників навчального процесу у вищих навчальних закладах є готовність майбутнього фахівця до використання інформаційно-комунікаційних технологій, комп'ютеризованих систем загалом у навчанні та професійній діяльності. Виокремлюють три рівні такої готовності (Г. Козлакова): власний рівень володіння комп'ютеризованими технологіями, уміння безпосередньо використовувати їх у професійній діяльності, уміння підвищувати свій фаховий рівень за допомогою засобів Internet. Важливим елементом цієї готовності є не лише теоретична підготовка з певної галузі знань, а також і практичні уміння викладача організувати і провести навчальне заняття за допомогою комп'ютерних засобів і технологій; підготувати навчальне заняття за дистанційною формою навчання; застосувати фірмові розробки електронних навчальних посібників; створити власний електронний навчальний посібник з конкретної дисципліни; запровадити освітній Web-сайт з метою поглиблення власної наукової і викладацької компетентності.

Для ефективного використання в навчальному процесі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій викладач повинен володіти певними специфічними вміннями (М. Жалдак):

- застосовувати сучасні інформаційно-комунікаційні технології в підготовці, аналізі, коригуванні навчального процесу, управлінні навчальним процесом і навчально-пізнавальною діяльністю студентів;

- добирати найраціональніші методи і засоби навчання, враховувати індивідуальні особливості студентів, їх нахили і здібності;

- ефективно поєднувати традиційні методичні системи навчання із новими інформаційно-комунікаційними технологіями.

Упровадження в навчальний процес у вищій школі нових інформаційних технологій є об'єктивним процесом розвитку освіти. Однак вони не повинні використовуватися педагогами бездумно, оскільки жодну з технологій не можна вважати універсальною: кожна з них в різних ситуаціях дає різні результати, і це необхідно враховувати при їх виборі.

Кредитно-модульна система організації навчального процесу

Соціально-економічні й політичні зміни в суспільстві, зміцнення державності України, входження її в цивілізоване світове співтовариство вимагають структурної реформи системи вищої освіти, спрямованої на забезпечення мобільності, працевлаштування і конкурентоспроможності фахівців.

Нинішня система підготовки фахівців з вищою освітою має певні недоліки: відсутність систематичної роботи студентів протягом навчального семестру; низький рівень активності студентів і відсутність елементів змагання; можливість необ'єктивного оцінювання знань студентів; значні затрати часу на екзаменаційні сесії; недостатній рівень адаптації до швидкозмінних вимог світового ринку праці; низька мобільність студентів щодо зміни напрямів підготовки, спеціальностей та вищих навчальних закладів; вузький вибір студентами навчальних дисциплін.

Одним із перспективних шляхів подолання цих проблем є перебудова навчального процесу у вищих навчальних закладах на основі впровадження кредитно-модульної системи організації навчального процесу.

Загальна характеристика кредитно-модульної системи організації навчального процесу (КМСОНП). Ця система передбачає відхід від традиційної схеми «навчальний семестр — навчальний рік, навчальний курс»; раціональний поділ навчального матеріалу дисципліни на *модулі* (логічно завершені частини теоретичних знань і практичних умінь з певної навчальної дисципліни) і перевірку якості засвоєння теоретичного і практичного матеріалу кожного модуля; перевірку якості підготовки студентів до кожного лабораторного, практичного чи семінарського заняття; використання широкої шкали оцінювання знань; вирішальний вплив суми балів, одержаних протягом семестру, на підсумкову оцінку з навчальної дисципліни; стимулювання систематичної самостійної роботи студентів протягом усього семестру і підвищення якості їх знань; підвищення об'єктивності оцінювання знань студентів; запровадження здорової конкуренції в навчанні; виявлення та розвиток творчих здібностей студентів.

Така система є не просто визнанням у Болоньї стандартом, обов'язковим для впровадження у всіх вищих навчальних закладах України. Це насамперед можливість

на конкретних етапах виконання ним індивідуального навчального плану;

2) принцип предметності, що передбачає декомпозицію змісту освіти й навчання на єдині та відносно самостійні за навчальним навантаженням студентів частки, які забезпечують:

а) на рівні індивідуального навчального плану — набір (акумулявання) заданої трудомісткості кількості кредитів, які відповідають розрахунковій нормі виконання студентом навчального навантаження в умовах кредитно-модульної організації навчального процесу;

б) на рівні вивчення навчальної дисципліни — набір (акумулявання) заданої для даної дисципліни кількості кредитів, що передбачають виконання необхідних видів діяльності за програмою вивчення навчальної дисципліни;

3) принцип модульності, що визначає підхід до організації оволодіння студентом змістовими модулями і виявляється через специфічну для модульного навчання організацію методів і прийомів навчально-виховних заходів, основним змістом яких є активна самостійно-творча пізнавальна діяльність студента;

4) принцип методичного консультування, який полягає в науковому та інформаційному забезпеченні діяльності учасників освітнього проекту;

5) принцип організаційної динамічності, що передбачає забезпечення можливості змінити зміст навчання з урахуванням динаміки соціального замовлення і потреб ринку праці;

6) принцип гнучкості та партнерства, який полягає в такій побудові системи освіти, щоб зміст навчання й шляхи досягнення цілей освіти та професійної підготовки відповідали індивідуальним можливостям і потребам студента;

7) принцип пріоритетності змістової й організаційної самостійності та зворотного зв'язку, який передбачає створення умов організації навчання, що вимірюється та оцінюється результатами самостійної пізнавальної діяльності студентів;

8) принцип науковості та прогностичності, що полягає в побудові (встановленні) стійких зв'язків змісту освіти з науковими дослідженнями;

9) принцип технологічності та інноваційності, який передбачає використання ефективних педагогічних та інформаційних технологій, що сприяє якісній підготовці фахівців з вищою освітою та входженню в єдиний інформаційний і освітній простір;

об'єктивного оцінювання навчальних досягнень студента, можливість у разі необхідності переривати навчання і продовжити його з урахуванням набраних кредитів.

Кредитно-модульна система організації навчального процесу — модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні модульних технологій навчання та залікових освітніх одиниць (залікових кредитів).

Кредит (лат. credit — він вірить) — це числова міра повного навчального навантаження студента з конкретної дисципліни (1 кредит — 24 год.), яка спонукає студентів до вільного вибору навчальних дисциплін та якісного їх засвоєння і є одним із критеріїв порівняння навчальних систем вищих навчальних закладів. Час, відведений для проведення підсумкового контролю, не входить в кредит. *Заліковий кредит* є одиницею виміру навчального навантаження, необхідного для засвоєння змістових модулів або блоку змістових модулів. *Змістовий модуль* — це система навчальних елементів, поєднана за ознакою відповідності певному навчальному об'єктові.

Впровадження КМСОНП сприятиме розв'язанню важливих завдань вищої освіти:

- адаптація ідей ECTS (Європейська кредитно-трансферна та акумулююча система) до системи вищої освіти України з метою забезпечення мобільності студентів у процесі навчання та гнучкості підготовки фахівців з огляду на швидкозмінні вимоги національного та міжнародного ринків праці;

- забезпечення студентам можливості навчання за індивідуальною інваріантною частиною освітньо-професійної програми, сформованої за вимогами замовників та побажаннями студентів, що сприятиме їх саморозвитку і підготовці до життя у вільному демократичному суспільстві;

- стимулювання учасників навчального процесу з метою досягнення високої якості вищої освіти;

- унормування порядку надання студенту можливості отримання професійних кваліфікацій відповідно до ринку праці.

КМСОНП передбачає дотримання таких принципів (Я. Болюбаш):

- 1) принцип порівняльної трудомісткості кредитів, який полягає в досягненні кожним студентом встановлених ECTS норм, що забезпечують йому академічну мобільність, державне і міжнародне визнання результатів освіти

10) принцип усвідомленої перспективи, що полягає в забезпеченні умов для глибокого розуміння студентом цілей освіти та професійної підготовки, а також можливості їх успішного досягнення;

11) принцип діагностичності, який сприяє забезпеченню об'єктивного оцінювання рівня досягнення та ефективності цілей освіти і професійної підготовки.

Вимоги до впровадження КМСОНП. Для впровадження КМСОНП вищий навчальний заклад повинен мати такі основні елементи ECTS:

1) інформаційний пакет — документ, що містить загальну інформацію про вищий навчальний заклад, назви напрямів, спеціальностей, спеціалізацій спеціальностей, анотації (змістові модулі) із зазначенням обов'язкових та вибіркових курсів, методики і технології викладання, залікові кредити, форми та умови проведення контрольних заходів, опис системи оцінювання якості освіти тощо;

2) договір про навчання між студентом і вищим навчальним закладом (напряму, освітньо-кваліфікаційний рівень, правила і джерела фінансування, система розрахунків);

3) академічну довідку оцінювання знань, що засвідчує досягнення студента в системі накопичення кредитів і за шкалою успішності на національному рівні, і за системою ECTS.

Модульна технологія характеризується певними ознаками, які відрізняють її від традиційної: сформульовані цілі діяльності, які доводяться студентам перед початком навчання; зміст навчання подається у формі модулів, які мають гнучку структуру і пристосовані до індивідуального вивчення; процес навчання передбачає використання різноманітних методів і форм залежно від одиниці змісту навчання, цілей, засобів; контроль за результатами діяльності студентів здійснюється в процесі вивчення модуля і по його закінченні.

Робочим алгоритмом в розробленні модульної технології навчання у вищому навчальному закладі може слугувати запропонована А. Алексюком структура модульного навчання на прикладі вивчення курсу педагогіки:

— зміст чинної програми поділено на відносно самостійні частини, об'єднані певною ідеєю; кожна з яких містить кілька близьких за змістом і фундаментальних за значенням понять, законів, принципів;

— навчальну програму з курсу поділено на мінімальну кількість модулів;

— навчально-виховний процес має бути гнучким;

— зміст модуля у стислій формі розглядається на настановчій лекції кожного модуля; у ній висвітлюються провідні ідеї, дискусійні питання, завдання самостійної роботи;

— оглядово-настановча лекція передує трьом тьюторським заняттям з кожного модуля; метою тьюторського заняття є організація колективного обговорення теми, що переростає у дискусію;

— загальній дискусії передує письмова контрольна робота, після якої розв'язуються проблемно-педагогічні завдання, аналізуються проблемні ситуації;

— при оцінюванні враховується участь у роботі на занятті; оцінка виставляється у залікових одиницях; оцінюється кожний вид роботи;

— студент може регулювати рівень і темп свого зростання; може достроково опанувати навчальний матеріал; такі студенти іспитів не складають.

П. Сікорський, наприклад, пропонує власну модель для природничо-математичних дисциплін:

— оголошення назви модуля, запис загальних цілей і завдань, мотивація навчальної діяльності (2%);

— актуалізація опорних знань, практичних дій, планове повторення головних знань, навичок з одного із попередніх модулів (6%);

— організація цілісного первинного засвоєння теоретичних знань модуля з паралельним відпрацюванням навичкових дій (сприймання, розуміння, запам'ятовування, узагальнення і систематизація, первинне застосування (20%);

— заліковий контроль теоретичних знань (5%);

— формування навичок (10%);

— навичковий контрольний зріз (5%);

— відпрацювання творчих практичних дій (вправ, задач) з паралельним засвоєнням головних теоретичних знань (40%);

— творча контрольна робота (10%);

— контроль за самостійною домашньою роботою (2%).

(У дужках зазначено орієнтовну кількість часу (у %) від усього часу, відведеного на вивчення модуля, на реалізацію структурних елементів моделі.)

Організація модульного навчання. Модульне навчання передбачає створення модульного варіанта програми навчальної дисципліни, забезпечення навчального процесу дидактичними матеріалами, визначення типів, видів, методів контролю.

Від правильності побудови модульного варіанта програми залежить ефективність модульного навчання.

Модульний варіант програми формується за певною схемою: матеріал програми розбивається на модулі; модуль охоплює кілька тем, об'єднаних спільними поняттями; у модулях поєднуються теоретичні і практичні питання; модульний варіант програми має передбачати відповідний перелік знань, умінь і навичок, окреслювати коло проблем, які підлягають контролю.

У межах навчальної дисципліни кожен модуль змістово пов'язаний з попереднім і наступним. Матеріал модуля може бути поділено на дрібніші структурні частини, тобто «навчальні елементи». Для кожного модуля і в його межах визначено конкретну мету вивчення і подано відповідні методичні вказівки.

З кожної навчальної дисципліни передбачено на семестр 3—5 модулів. У деяких навчальних закладах для складання модулів відведено окремий час. Однак така схема має певні недоліки: децю умовний поділ дисципліни на модулі; вилучення з навчального процесу часу, необхідного для складання модулів; одночасне складання модулів з усіх дисциплін. Доцільніше складати модулі на заняттях за розкладом.

Навчальний матеріал кожного модуля містить головні, базові та допоміжні теоретичні знання, практичні вміння і навички. Модульне планування передбачає виділення опорних знань і умінь, які актуалізуються перед вивченням матеріалу нового модуля, а також системне повторення головних теоретичних знань, практичних умінь і навичок.

Важливим компонентом кредитно-модульної системи є *формування індивідуального навчального плану студента*, що здійснюється на підставі переліку змістових модулів/блоків, сформульованих на основі освітньо-професійної програми підготовки і структурно-логічної схеми підготовки фахівців. Реалізовується такий план протягом періоду, який не перевищує граничного терміну навчання. Нормативний термін навчання визначається на підставі галузевих стандартів вищої освіти, а граничний може перевищувати нормативний на один рік, який не фінансується з державного бюджету.

Індивідуальний навчальний план студента охоплює нормативні і вибіркові змістові модулі, які можуть поєднуватися у певні навчальні дисципліни. *Нормативні змістові модулі* необхідні для виконання вимог нормативної частини освітньо-кваліфікаційної характеристики. *Вибіркові змістові модулі* забезпечують виконання вимог варіа-

тивної частини освітньо-кваліфікаційної характеристики. Вони дають змогу здійснювати підготовку за спеціалізацією і сприяють академічній мобільності і поглибленій підготовці, необхідній для майбутньої діяльності. Сукупність нормативних змістових модулів визначає нормативну (обов'язкову) складову індивідуального навчального плану студента.

Індивідуальний навчальний план студента за певним напрямом формується студентом під керівництвом куратора в КМСОНП і передбачає можливість індивідуального вибору змістових модулів (дисциплін) з дотриманням послідовності їх вивчення відповідно до структурно-логічної схеми підготовки фахівців. При цьому сума обсягів обов'язкових і вибіркових змістових модулів, передбачених для вивчення протягом навчального року, повинна становити не більше 44 кредитів (не менше 60 залікових кредитів).

При формуванні індивідуального навчального плану на наступний навчальний рік враховується фактичне виконання студентом індивідуальних навчальних планів поточного і попередніх навчальних років.

Кредитно-модульна система навчання дає змогу здійснювати перехід студента в межах споріднених напрямів підготовки (певної галузі знань).

Зараховують змістові модулі (дисципліни), що включені в індивідуальний навчальний план, за результатами певного виду контролю якості освіти студента протягом навчального року, як правило, без екзаменаційних сесій.

Надання кваліфікованих консультацій щодо формування індивідуального навчального плану студента, його реалізації протягом всього періоду навчання покладено на куратора. Ним може бути науково-педагогічний працівник випускної кафедри, як правило, професор або доцент, ґрунтовно ознайомлений з вимогами відповідних галузевих стандартів вищої освіти. На куратора покладається виконання таких основних завдань:

— ознайомлення студентів з нормативно-методичними матеріалами (інформаційним пакетом), які регламентують організацію навчального процесу за кредитно-модульною системою;

— надання рекомендацій студентам щодо засвоєних змістових модулів (навчальних дисциплін) за час перебування в інших вищих навчальних закладах України або за кордоном;

— погодження індивідуального навчального плану студента і його затвердження деканом факультету (директором інституту);

— контроль за реалізацією індивідуального навчального плану студента на підставі відомостей про зараховані йому залікові кредити, подання пропозицій щодо продовження навчання студента або його відрахування.

Куратор має право: відвідувати всі види занять студента згідно з його індивідуальним навчальним планом; подавати пропозиції деканові факультету щодо переведення на інший курс, відрахування та заохочення студента; брати участь у засіданнях кафедри та вчених рад факультету; подавати пропозиції щодо поліпшення навчального процесу та діяльності кураторів.

Контроль успішності студентів. Академічні успіхи студента визначаються тим методом оцінювання, що використовується у вищому навчальному закладі, реєструється прийнятим у ньому чином з обов'язковим переведенням оцінок до національної шкали і шкали ECTS (табл. 1).

Таблиця 1

Оцінювання успіхів студентів

ECTS	За національною шкалою	За шкалою навчального закладу (як приклад)
A	відмінно	90—100
BC	добре	75—89
DE	задовільно	60—74
FX	незадовільно з можливістю повторного складання	35—59
F	незадовільно з обов'язковим повторним складанням	1—34

Підсумкове оцінювання засвоєння навчального матеріалу дисципліни здійснюється без проведення семестрового іспиту (заліку). Воно є інтегрованою оцінкою засвоєння всіх змістових модулів з врахуванням «вагових» коефіцієнтів.

Студент, що набрав протягом семестру необхідну кількість балів, має право:

— не складати іспит (залік) і отримати набрану кількість балів як підсумкову оцінку;

— складати іспит (залік) з метою підвищення свого рейтингу за даною навчальною дисципліною;

— ліквідувати академічну різницю, пов'язану з переходом на інший напрям підготовки чи до іншого вищого навчального закладу;

— поглиблено вивчити окремі розділи (теми) навчальних дисциплін, окремі навчальні дисципліни, які формують кваліфікацію, що відповідає сучасним вимогам ринку праці;

— використати час, відведений графіком навчального процесу на екзаменаційну сесію, для задоволення особистих потреб.

Студент, що набрав протягом семестру менше від необхідної кількості балів, зобов'язаний скласти іспит (залік).

Державна атестація студентів здійснюється відповідно до чинної нормативної бази.

Формами організації навчального процесу в умовах КМСОНП, як і в традиційній системі, є лекції, практичні, семінарські, лабораторні та індивідуальні заняття, всі види практик і консультацій та ін.

Нині кредитно-модульна система навчання активно впроваджується у вітчизняних вищих навчальних закладах. Вартий уваги досвід Національного університету «КПІ» з використання рейтингового оцінювання рівня успішності студентів як важливого компонента цієї системи (В. Головенкін). Вона ґрунтується на поопераційному контролі і накопиченні рейтингових балів за різнобічну навчально-пізнавальну діяльність протягом усього періоду навчання (семестр, навчальний рік, навчання за відповідною програмою підготовки).

Навчальний рейтинг (англ. rating — оцінка) — це інтегральний індекс або комплексний показник якості навчання студента, його розвитку на певному етапі, який визначає не лише якість здобутих знань і вмінь з окремих дисциплін, а й систематичність у роботі, активність, творчість, самостійність студента. Він розкриває якісні, динамічні зміни в підготовці студента, передбачає періодичне ранжування (розташування у певному порядку) студентів (за семестр та навчальний рік, за декілька курсів). Навчальний рейтинг передбачає *рейтингову оцінку* — бали, які отримує студент за виконання індивідуальних завдань, передбачених робочим навчальним планом, за колоквиуми, звіти і захист лабораторних робіт, а також за результатами поточного контролю на практичних і семінарських заняттях.

Рейтинг з дисципліни формується як сума всіх рейтингових оцінок, а також заохочувальних і штрафних балів.

За рішенням кафедри нараховують студентам додаткові заохочувальні бали за активну участь у виконанні творчих робіт (наприклад, факультетські та інститутські олім-

піади, доповіді на студентських конференціях, конкурси робіт, виконання завдань з вдосконалення дидактичних матеріалів з дисципліни). Окрім того, передбачено штрафні (зі знаком «мінус») бали за несвоєчасне виконання індивідуальних семестрових завдань, несвоєчасне виконання та захист лабораторних робіт, пропуски практичних та семінарських занять тощо. Рейтинг з дисципліни ведеться на кафедрі викладачем, який проводить заняття в навчальній групі з певної дисципліни.

Семестровий рейтинг відображає успішність студента з усіх дисциплін, вивчення яких відповідно до навчального робочого плану та індивідуального плану студента закінчується у семестрі атестацією (іспитом, заліком, диференційованим заліком), а також активність та результативність його творчої роботи. Семестровий рейтинг кожного студента визначається після закінчення семестру на підставі екзаменаційних відомостей і документів, що підтверджують результативність творчої роботи.

Максимально можливе значення семестрового рейтингу за всіма дисциплінами, вивчення яких відповідно до робочого навчального плану завершується у семестрі атестацією, визначається кількістю дисциплін робочого навчального плану, для яких передбачена атестація.

Нормативний семестровий рейтинг є відносним показником, що вимірюється у відсотках від нормативного значення і забезпечує порівняння якості навчання студентів різних напрямів і спеціальностей у семестрі.

Якість навчання студента за попередній період відображає *інтегральний рейтинг*, що визначається по закінченні чергового семестру на підставі попередніх семестрових рейтингів разом із останнім.

На підставі усіх показників шляхом ранжування нормованих семестрових або нормованих інтегральних рейтингів визначають *рейтинг студента*, тобто його позицію в навчальній групі, на курсі, на факультеті, в університеті за результатами навчання, яка визначається рейтинговим показником. У разі рівності індивідуальних рейтингів студентам дається однаковий ранг.

Рейтинг активізує роботу студентів протягом семестру, змушує їх працювати систематично і самостійно, забезпечує змагальність навчання, розширює можливості для всебічного розвитку, індивідуалізує навчання, істотно змінює відносини між викладачами і студентами, створює атмосферу співпраці. Така система навчання дає змогу кожному студенту обирати рівень навчання та спосіб отримання підсумкової оцінки з дисципліни, постійно контролювати свій рівень під-

готовки, вносити своєчасні корективи в навчальну роботу.

Студентів своєчасно інформують про всі рейтингові оцінки. Гласність результатів забезпечується шляхом систематичного роздрукування рейтинг-листів.

Індивідуальні рейтинги студентів з дисциплін щомісяця заносять на відповідні кафедральні екрани (базу даних). Вони служать для коригування навчального процесу і управління навчальною діяльністю кожного студента.

Атестація студента з навчальної дисципліни здійснюється за результатами підсумкового значення рейтингу з дисципліни. Студенти, що набрали протягом семестру необхідну кількість балів, можуть не складати іспиту (заліку) і отримати екзаменаційну оцінку (залік) «автоматом» відповідно до рейтингу з дисципліни; за бажання отримати вищу екзаменаційну оцінку вони можуть складати іспит.

По закінченні екзаменаційної сесії деканати обчислюють семестрові та інтегральні рейтинги студентів і оприлюднюють результати. На підставі нормованого семестрового рейтингу здійснюються ранжування студентів на факультеті і розрахунок стипендії.

Нормований інтегральний рейтинг студента є підставою для призначення іменних стипендій: державних, університетських, факультетських; для конкурсного відбору студентів на програми підготовки за рівнями «спеціаліст» та «магістр»; пріоритету у виборі спеціальності та спеціалізації; направлення на навчання або на практику за кордон; для отримання різноманітних пільг.

Підсумковий (за весь період навчання) інтегральний рейтинг враховують при рекомендації студентів для продовження навчання в аспірантурі, першочергового влаштування на відповідних посадах у навчальному закладі за замовленнями організацій, підприємств, фірм.

Використання рейтингової системи має істотні переваги: орієнтує студента на всебічне розкриття своїх здібностей; активізує його роботу, підвищує навчальну мотивацію; формує самостійність, ініціативність, творчість і відповідальність; сприяє підвищенню якості знань завдяки систематичній роботі, стимулює загальну активність завдяки елементам змагальності; підвищує об'єктивність оцінювання його знань, майже унеможливорює випадкову залежність від вдалої (невдалої) відповіді на заліку чи іспиті; допомагає уникнути психологічних, емоційних і фізичних перевантажень під час заліково-екзаменаційних сесій; ранжирує студентів у групі за рівнем знань тощо.

Рейтингова система оцінювання дає змогу викладачеві отримувати повну інформацію про виконання кожним сту-

дентом графіка самостійної роботи; реалізувати прагнення до диференційованого, індивідуального підходу в роботі зі студентами; сприяє активному, творчому, методично обґрунтованому викладанню дисципліни; підвищує точність та об'єктивність оцінювання успішності. Вона також зумовлює нові фактори заохочення до праці, підвищує роль змагальності, відповідальності студентів за результати навчання, розширює межі і значення самостійної роботи студентів, знімає «авральність роботи» і проблему відвідування занять і дає змогу продовжити семестр за рахунок скорочення сесій, уможливорює урізноманітнення форм індивідуалізації навчання, сприяє підвищенню якості навчання тощо.

Особистісно орієнтоване навчання у вищій школі

Сучасні технології навчання у вищому навчальному закладі зорієнтовані на створення умов для самовираження і саморозвитку студента. Однією з таких технологій є особистісно орієнтована технологія навчання, у центрі якої перебуває особистість студента, її самобутність, самоцінність.

Становлення особистісно орієнтованого навчання у вищій школі зумовлене соціально-економічними змінами в нашому суспільстві, розвитком ринкових відносин. Нині суб'єкти праці вільно розпоряджаються своїм основним капіталом — кваліфікацією, самостійно обирають для себе вид праці. Ринкові умови вимагають професійної мобільності, високої компетентності, низки особистісних якостей.

З огляду на це особистісно орієнтоване навчання має на меті: розвивати індивідуальні пізнавальні здібності кожного студента, допомогти їм пізнати себе, самовизначитись та самореалізуватись, сформувати в них культуру життєдіяльності, яка дає змогу продуктивно будувати своє життя.

Особистісно орієнтоване навчання у вищій школі ґрунтується на певних принципах:

- пріоритет індивідуальності, самоцінності студента, який є суб'єктом навчального процесу;

- співвіднесення освітніх технологій на всіх рівнях освіти із закономірностями професійного становлення особистості;

- визначення змісту освіти рівнем розвитку сучасних соціальних, інформаційних, виробничих технологій і майбутньої професійної діяльності;

- випереджувальний характер освіти, що забезпечує формування професійної компетентності майбутнього фахівця;

— визначення дієвості освітнього закладу організацією навчального середовища;

— врахування індивідуального досвіду студента, його потреби в самореалізації, самовизначенні, саморозвитку.

За таких умов відбувається гармонійне формування і всебічний розвиток особистості, повне розкриття її творчих сил, набуття неповторної індивідуальності. Тому основними функціями стають виховна, розвивальна і самовдосконалення, а не освіта, як у традиційній системі. У такому розумінні освіта справді гуманізується, бо всебічно сприяє збереженню та розвитку екології людини, її інтелектуальному, духовному й фізичному зростанню, соціалізації в умовах навчально-пізнавальної діяльності.

Особистісно орієнтоване навчання у вищій школі потребує корекції змісту освіти, форм і засобів її реалізації. Змістовий компонент навчального процесу має охоплювати все необхідне студентові для формування і розвитку його особистості, для формування професіонала.

У вітчизняній практиці оптимальною формою організації навчального процесу вважають колективні та групові заняття. Така практика суперечить одному з пунктів Болонської угоди, який передбачає домінанту індивідуальних занять. Однак для виявлення позиції особистості потрібні аудиторія, слухачі, глядачі. До того ж така підміна порушує традицію української «гуртової школи». Тому найкращим виходом із цієї ситуації є розумне поєднання масових, групових та індивідуальних форм навчання.

Важлива роль в особистісно орієнтованому навчанні відведена діалоговим лекціям, дискусіям, спеціальним тренінгам, організаційно-діяльнісним, імітаційним іграм, семінарам-тренінгам, розв'язанню проблемних ситуацій та ін.

Ефективність особистісно орієнтованої освіти значною мірою залежить від правильно вибудованого її змісту, до якого ставлять такі вимоги:

— навчальний матеріал повинен забезпечувати виявлення змісту суб'єктивного досвіду студента, в т. ч. досвіду його попереднього навчання;

— виклад знань викладачем (у підручнику) повинен бути спрямований не лише на розширення їх обсягу, структурування, інтегрування, узагальнення, а й на постійне перетворення набутого суб'єктивного досвіду кожного студента;

— у процесі навчання необхідне постійне узгодження досвіду студентів з науковим змістом здобутих знань;

— активне стимулювання студента до самоцінної діяльності, можливість самоосвіти, саморозвитку, самовираження;

— конструювання і організація навчального матеріалу у такий спосіб, щоб студент сам вибирав зміст, вид і форму при виконанні завдань, розв'язуванні задач тощо;

— виявлення та оцінювання способів навчальної роботи, якими користується студент самостійно, постійно, продуктивно.

До найпоширеніших засобів забезпечення особистісного підходу відносять (В. Серіков): світоглядні парадокси, проблемні ситуації, показ криз, що призводять до створення наднових теорій; фундаментальні експерименти та їх обговорення; авторські пізнавальні задачі, вправи, дидактичні ігри; засоби автоматизованого контролю; парадоксальні дослідження, висунення гіпотез; рефлексію логіки викладу; спостереження та експерименти; ефективні технології навчання; різноманітність форм самостійної роботи; розповідь про історії наукових революцій; зміни парадигм та їх значення для розвитку науки та ін.

У реалізації особистісно орієнтованого навчання особлива роль відведена педагогічному спілкуванню суб'єктів навчального процесу у вищій школі (викладачів та студентів). Воно створює умови для розвитку навчально-професійної мотивації, надає навчанню характеру співпраці, забезпечує досягнення мети та завдань навчання, сприяє розвитку студентів та підвищенню професійно-педагогічного потенціалу викладачів.

Запитання. Завдання

1. Що спільного в поняттях «диференційований підхід у навчанні», «диференційоване навчання» і «диференціація навчання» і чим вони різняться?

2. Розкрийте шляхи реалізації диференційованого навчання.

3. Покажіть взаємозв'язок між ідентифікацією і диференціацією навчання.

4. Охарактеризуйте основні шляхи диференціації навчання у вищому навчальному закладі.

5. Розкрийте роль проблемного навчання у формуванні активної, творчої особистості майбутнього фахівця.

6. Розтлумачте поняття «проблема», «проблемне запитання», «проблемне завдання», «проблемна ситуація», «проблемне навчання».

7. Охарактеризуйте основні шляхи створення проблемних ситуацій.

8. Розкрийте суть методів проблемного навчання: проблемний виклад, частково-пошуковий і дослідницький.
9. Розкрийте значення ігрових методів навчання у фаховій підготовці студентів і охарактеризуйте основні з них.
10. Яка принципова різниця між рольовими і діловими іграми?
11. Як впливає інформатизація на всебічний розвиток особистості взагалі, її професійну кваліфікацію зокрема?
12. Охарактеризуйте основні напрями використання ЕОМ у педагогічному процесі вищого навчального закладу.
13. Опишіть наявні види програм для комп'ютерної технології навчання.
14. Розкрийте переваги комп'ютерної технології навчання над традиційною системою навчання.
15. З якою метою у вищих навчальних закладах України вводиться кредитно-модульна система організації навчального процесу?
16. Розкрийте логіку і зміст навчального процесу в системі КМСОНП.
17. Які методи і організаційні форми навчання використовуються в системі КМСОНП?
18. Охарактеризуйте методику рейтингового контролю знань, умінь та навичок студентів.
19. Розкрийте сутність особистісно орієнтованої технології навчання студентів.

2.6. Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю студентів

Важливою складовою навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі є контроль за навчально-пізнавальною діяльністю студентів. Без нього неможливо правильно і чітко організувати навчальний процес, забезпечити його ефективність. Перевірка і оцінювання знань студентів сприяють активізації їх пізнавальної діяльності, ґрунтовному засвоєнню знань, формуванню професійних умінь і навичок.

Компоненти, функції і види контролю

Контроль як дидактичний засіб управління навчанням спрямований на забезпечення ефективності формування знань, умінь і навичок, використання їх на практиці, сти-

мулювання навчальної діяльності студентів, формування у них прагнення до самоосвіти.

Складовими контролю за навчальною діяльністю студентів є: перевірка (виявлення рівня знань, умінь і навичок); оцінювання (вимірювання рівня знань, умінь і навичок); облік (фіксація результатів у вигляді оцінок у журналі, заліковій книжці, екзаменаційній відомості).

Головною метою контролю є визначення якості засвоєння студентами навчального матеріалу, ступеня відповідності умінь і навичок цілям і завданням навчального предмета. У процесі навчання він дає змогу виявити готовність студентів до сприймання, усвідомлення і засвоєння нових знань; отримати інформацію про характер самостійної роботи у процесі навчання; визначити ефективність організаційних форм, методів і засобів навчання; з'ясувати ступінь правильності, обсягу, глибини засвоєння студентами знань, умінь і навичок.

Контроль виконує такі функції:

1) освітню (навчальну): контроль сприяє поглибленню, розширенню, вдосконаленню знань студентів. Студент, який відповідає перед усією групою, повторює вивчене, виконує практичні завдання, закріплюючи знання, вміння і навички, краще усвідомлює навчальний матеріал. Слухаючи відповідь товариша, студенти звіряють із нею свої знання, ставлять запитання, доповнюють її, що сприяє поглибленню і систематизації їхніх знань. Окрім того, відбувається зворотний зв'язок у навчанні;

2) діагностичну: виявлення знань, умінь і навичок студентів, а також наявних у них недоліків, з'ясування їх причини і віднайдення шляхів усунення;

3) стимулюючу: схвалення успіхів сприяє розвитку у молодшої людини мотивів до навчання, до систематичної праці, кращих результатів;

4) розвивальну: розвивається логічне мислення студентів, зокрема вміння аналізувати і синтезувати, порівнювати й узагальнювати, абстрагувати й конкретизувати, класифікувати й систематизувати, а також мовлення, увага, уява, пам'ять тощо;

5) управлінську (прогностично-методичну): у процесі контролю визначається стан успішності студентів, що дає змогу запобігти неуспішності або подолати її. Викладач корегує і власну діяльність: змінює методику викладання, вдосконалює навчальну діяльність студентів;

6) виховну: очікування перевірки спонукає студента регулярно готуватися до занять; перевірка і оцінювання

знань допомагають студентові самому оцінювати свої знання і здібності, що сприяє формуванню позитивного ставлення до навчання; виховання моральних якостей, адекватної самооцінки, дисциплінованості, самостійності, почуття відповідальності;

7) оцінювальну: передбачає зіставлення виявленого рівня знань, умінь і навичок з вимогами навчальної програми, що забезпечує об'єктивне оцінювання, сприяє кращому навчанню;

8) самооцінювальну: студенти в процесі навчання розвивають уміння самостійно оцінювати власні досягнення, можливості, життєві перспективи, недоліки та проблеми, що є важливою складовою самостійного навчання і самоактуалізації особистості.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю студентів є ефективним за дотримання педагогами певних вимог:

— індивідуальний підхід (передбачає виявлення знань, умінь і навичок кожного студента, його успіхів, невдач; рівня самостійності у пізнавальному процесі, характеру труднощів; використання додаткових запитань під час опитування слабших студентів тощо);

— систематичність контролю (виявляється у спонуканні студентів до постійної підготовки до занять; у систематичному опитуванні у формі міні-завдань; в особливій увазі до слабших, заохоченні їх до пізнавальної діяльності на всіх етапах заняття тощо);

— необхідність володіти достатньою кількістю даних для оцінювання знань, що означає врахування змісту відповіді студента на запитання, доповнень до відповідей інших на поточному і попередніх заняттях тощо;

— оцінки тільки за фактичні знання; оцінка не має залежати від ставлення викладача до студента; її обов'язково слід мотивувати, що запобігає невдоволенню осіб, схильних до переоцінки своїх знань;

— єдність вимог викладачів до оцінювання знань студентів, що передбачає врахування ними державних стандартів з підготовки спеціалістів. Вимоги до аналізу й оцінювання мають бути єдиними і відповідати кваліфікаційним характеристикам, чинним навчальним планам і програмам, сприяючи посиленню особистої відповідальності студентів за якість своєї навчальної праці. Дотримання цієї вимоги сприяє уникненню надмірної вимогливості чи поблажливості в оцінюванні знань студентів;

— оптимізація контролю знань студентів (передбачає таку методику контролю, яка потребує мінімальних за-

трат часу і зусиль викладача і студентів для отримання необхідних відомостей);

— гласність контролю (полягає в ознайомленні студентів з результатами перевірки рівня знань, обґрунтуванні виставленої оцінки, переваг чи недоліків відповіді);

— всебічність контролю (передбачає перевірку і оцінювання теоретичних знань, здатності застосовувати на практиці уміння та навички, здобуті під час навчання);

— тематична спрямованість контролю (обов'язкове визначення, які саме розділи програми, тема, вид знань, умінь і навичок підлягають оцінюванню);

— дотримання етичних норм (полягає у вірі викладача в можливість студентів навчатися, вмінні переконати їх у цьому; у допомозі в подоланні труднощів, дотриманні педагогічного такту (доброзичливість і делікатність), відчутті міри в заохоченні та покаранні тощо);

— професійна спрямованість контролю (сприяє підвищенню мотивації навчально-пізнавальної діяльності студентів — майбутніх фахівців).

Важливо усвідомити, що контроль повинен допомогти молодій людині пізнати себе, повірити у власні можливості, реалізувати свої знання, уміння і навички, а не притуплювати її пізнавальну і відтворювальну можливість.

Відповідно до місця у навчально-пізнавальній діяльності студентів виокремлюють міжсесійний і підсумковий контроль.

Міжсесійний контроль. Він полягає у контролюванні навчального процесу в період між сесіями. Йдеться про попередню, поточну і тематичну перевірку.

Попередню перевірку здійснюють з метою виявлення рівня підготовленості студентів до навчання залежно від етапу навчання і місця проведення контролю. Наприклад, на початку навчального року з метою встановлення рівня знань студентів; перед вивченням нового розділу для визначення питань, що потребують повторення; у процесі підготовки студентів до практичних чи лабораторних робіт, до роботи над першоджерелами тощо.

Поточна перевірка має на меті отримання оперативних даних про рівень знань студентів і якість навчально-пізнавальної діяльності на навчальних заняттях і розв'язання завдань управління навчальним процесом. З огляду на отриману інформацію проводиться необхідне коригування навчальної діяльності студентів, що особливо важливо для стимулювання їх самостійної роботи. Поточна перевірка є органічною частиною навчального процесу і

здійснюється у межах чинних форм організації навчання у вищій школі: на лекціях, семінарах, практичних і лабораторних роботах, колоквіумах і консультаціях.

Тематична перевірка передбачає виявлення й оцінювання засвоєних на кількох попередніх заняттях знань з певної теми. Здійснюється вона на семінарських, лабораторних і практичних заняттях, колоквіумах та консультаціях. Основним її завданням є створення передумов для сприйняття й осмислення студентами теми загалом у всіх її взаємозв'язках. Цей вид контролю дає змогу усунути елементи випадковості при підсумковому оцінюванні.

Міжсесійний контроль сприяє забезпеченню ритмічної роботи студентів, виробленню в них уміння чітко аналізувати свою працю, дає змогу викладачеві своєчасно виявляти відстаючих і допомагати їм, організовувати індивідуальні творчі заняття для добре підготовлених студентів. Дані міжсесійного контролю використовують при внесенні змін у матеріал, що вивчається, у зміст консультацій, індивідуальної роботи зі студентами, контрольних робіт, колоквіумів.

Підсумковий контроль. Він має на меті перевірку рівня засвоєння знань, умінь і навичок студентів за тривалий період навчання — семестр, рік, на час завершення курсу навчання і спрямований на виявлення системи і структури знань студентів. Виокремлюють семестровий підсумковий контроль і державну атестацію.

Семестровий контроль згідно з Положенням про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах проводиться як *семестровий іспит* (форма підсумкового контролю засвоєння студентом теоретичного та практичного матеріалу з окремої навчальної дисципліни за семестр); *диференційований залік* (форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу з певної дисципліни на підставі результатів виконання індивідуальних завдань (розрахункових, графічних тощо); він планується за відсутності модульного контролю та іспиту і не передбачає обов'язкової присутності студента); *семестровий залік* (форма підсумкового контролю, що полягає в оцінюванні засвоєння студентом навчального матеріалу на підставі результатів виконання ним певних видів робіт на практичних, семінарських або лабораторних заняттях; планується за відсутності модульного контролю та іспиту і не передбачає обов'язкової присутності студентів).

Студента допускають до семестрового контролю з конкретної навчальної дисципліни, якщо він виконав усі види

робіт, передбачені навчальним планом на семестр з цієї дисципліни.

Відповідно до кредитно-модульної системи підсумкова (загальна) оцінка з навчальної дисципліни є сумою рейтингових оцінок (балів), одержаних за окремі оцінювані форми навчальної діяльності: поточне та підсумкове тестування рівня засвоєння теоретичного матеріалу під час аудиторних занять та самостійної роботи (модульний контроль); оцінку (бали) за виконання лабораторних досліджень; за практичну діяльність під час практик, за ІНДЗ, за курсову роботу, за участь у наукових конференціях, олімпіадах, за наукові публікації.

Питома вага оцінки кожного з видів навчальної роботи студента у підсумковій (загальній) оцінці визначається за їх значущістю у теоретичній і практичній підготовці фахівця, виходячи із змісту навчальної дисципліни. Підсумкову оцінку виставляють після завершення вивчення навчальної дисципліни або після завершення вивчення окремого змістового модуля (групи змістових модулів), якщо це передбачено навчальним планом. У такому разі після вивчення навчальної дисципліни формується підсумкова оцінка (середнє арифметичне із проміжних оцінок за змістові модулі або визначається на основі середньої оцінки за змістові модулі та проведення додаткового підсумкового тестування (наприклад, кваліфікаційний екзамен з предмета)). До академічної довідки студента як основну вносять підсумкову оцінку за вивчення навчальної дисципліни, а в дужках подають відомості про результати оцінювання окремих змістових модулів.

Державна атестація студентів здійснюється державною екзаменаційною (кваліфікаційною) комісією після завершення навчання на певному освітньому (кваліфікаційному) рівні або якомусь його етапі з метою встановлення фактичної відповідності рівня освітньої (кваліфікаційної) підготовки вимогам освітньої (кваліфікаційної) характеристики.

Студенти, які закінчують вищий навчальний заклад, складають державні іспити і захищають кваліфікаційні (дипломні) проекти (роботи). До складання державних іспитів і захисту дипломних проектів (робіт) допускають студентів, які цілком виконали навчальний план.

Складання державних іспитів і захист дипломних проектів (робіт) проводиться на відкритому засіданні державної комісії за участю не менше половини її складу і за обов'язкової присутності голови комісії. Захист диплом-

них проектів (робіт) може проводитися у вищому навчальному закладі і на підприємствах, у закладах та організаціях, для яких тематика проектів (робіт), які захищають, становить науково-теоретичний або практичний інтерес.

Державний іспит є комплексною перевіркою знань студентів з дисциплін, передбачених навчальним планом, за білетами, складеними відповідно до навчальних програм та за методикою, визначеною вищим навчальним закладом.

Результати захисту дипломних проектів (робіт) і складання державних іспитів визначають оцінками «відмінно», «добре», «задовільно» і «незадовільно».

Студенту, який захистив дипломний проект (роботу), склав державні іспити відповідно до вимог освітньо-професійної програми підготовки, рішенням державної комісії присвоюється відповідно освітній рівень (кваліфікація), видається державний документ про освіту (кваліфікацію). Студенту, який отримав підсумкові оцінки «відмінно» не менш як за 75 відсотків усіх навчальних дисциплін та індивідуальних завдань, передбачених навчальним планом, а з інших навчальних дисциплін та індивідуальних завдань — оцінки «добре», склав державні іспити з оцінками «відмінно», захистив дипломний проект (роботу) з оцінкою «відмінно», а також виявив себе в науковій (творчій) роботі, що підтверджується рекомендацією кафедри, видається документ про освіту (кваліфікацію) з відзнакою.

Якість здійснення функцій і дотримання вимог контролю значною мірою залежить від системи, в якій вони відбуваються. Система контролю повинна насамперед відповідати системі і структурі вивчення кожного навчального предмета, організації навчального процесу загалом. Зміст навчання визначається навчальними програмами тематично, а сам процес навчання має поетапний характер, тому і система перевірки знань повинна ґрунтуватись на принципі тематичності і здійснюватись у тій логічній системі, в якій ведеться викладання.

Методи і форми контролю успішності студентів

Для ефективної перевірки рівня засвоєння студентами знань, умінь та навичок з навчальної дисципліни використовують різні методи і форми контролю.

Методи контролю. Найпоширенішими методами контролю є: усний контроль, письмовий, тестовий, графіч-

ний, програмований контроль, практична перевірка, а також методи самоконтролю і самооцінки.

Усний контроль (усне опитування). Це найпоширеніший метод у навчальній практиці. Його використання сприяє опануванню логічним мисленням, виробленню і розвитку навичок аргументувати, висловлювати свої думки грамотно, образно, емоційно, обстоювати власну думку. Здійснюють його на семінарських, практичних і лабораторних заняттях, а також колоквіумах, лекціях і консультаціях.

Усне опитування передбачає таку послідовність: формулювання запитань (завдань) з урахуванням специфіки предмета і вимог програми; підготовка студентів до відповіді і викладу знань; коригування викладених у процесі відповіді знань; аналіз і оцінювання відповіді.

За рівнем пізнавальної активності запитання для перевірки можуть бути: *репродуктивними* (передбачають відтворення вивченого); *реконструктивними* (потребують застосування знань і вмінь у дещо змінених умовах); *творчими* (застосування знань і вмінь у значно змінених, нестандартних умовах, перенесення засвоєних принципів доведення (способів дій) на виконання складніших завдань).

За актуальністю запитання для усної перевірки поділяють на основні, додаткові й допоміжні. *Основні запитання* передбачають самостійну розгорнуту відповідь (наприклад, запитання семінарського заняття), *додаткові* — уточнення того, як студент розуміє певне питання, формулювання, формулу тощо, *допоміжні* — виправлення помилок, неточностей. Усі запитання мають бути логічними, чіткими, зрозумілими і посильними, а їх сукупність — послідовною і системною.

Використання усного контролю сприяє тісному контакту між викладачем і студентом, дає змогу виявити обсяг і ґрунтовність знань, прогалини та неточності в знаннях студентів й одразу ж їх виправити. Однак він потребує надто багато часу на перевірку. Крім того, студенти під час опитування хвилюються, тому оцінка нерідко буває суб'єктивною.

Письмовий контроль. Його метою є з'ясування в письмовій формі ступеня оволодіння студентами знаннями, вміннями та навичками з предмета, визначення їх якості — правильності, точності, усвідомленості, вміння застосувати знання на практиці.

Залежно від специфіки предмета, письмова перевірка здійснюється у формі контрольної роботи, написання тво-

ру, диктанту тощо. Теми контрольних робіт, завдання, вправи мають бути зрозумілими і посильними, відповідати рівню знань студентів і водночас вимагати відповідних зусиль, виявляти знання фактичного матеріалу. Письмові завдання можуть бути й домашніми роботами.

Перевагою письмової перевірки є те, що за короткий термін вдається скласти уявлення про знання багатьох студентів, результати перевірки зберігаються і є змога з'ясувати деталі й неточності у відповідях. Проте вона потребує чимало часу для читання робіт, часто призводить до зниження грамотності студентів, оскільки викладачі не висувають вимог щодо орфографії.

Тестовий (англ. test — іспит, випробування, дослід) **контроль**. Для визначення рівня сформованості знань і вмінь з навчальної дисципліни користуються методом тестів. Виокремлюють тести відкритої форми (із вільно конструйованими відповідями) і тести закритої форми (із запропонованими відповідями).

Тести відкритої форми передбачають короткі однозначні відповіді, які ґрунтуються переважно на відтворенні вивченого матеріалу, або складні (комплексні) відповіді, які потребують розвинутого логічного мислення, вміння аналізувати.

Тести закритої форми передбачають вибір відповіді з певної кількості варіантів. Серед таких тестів виокремлюють *тест-альтернативу*, *тест-відповідність*:

Тест-альтернатива вимагає вибору однієї з двох запропонованих відповідей. Застосовують його під час контролю таких показників засвоєння, як уміння визначати використання фактів, законів, підводити під поняття, встановлювати причину якогось явища. Недолік цього виду тесту полягає в тому, що він не дає змоги вільно конструювати, формулювати відповідь. Його перевагою є те, що він допомагає швидше орієнтуватися в матеріалі, знаходити спільне та відмінне у явищах, легше класифікувати конкретні явища за певними видами.

Тест-відповідність, як правило, складається з двох частин, між якими слід встановити відповідність. Застосовують його для виявлення таких результатів засвоєння, як уміння визначати використання речовин, апаратів, процесів, встановлювати зв'язок між абстрактним і конкретним поняттями, класифікувати їх тощо. Перевага тестів-відповідностей полягає у компактній формі завдання, завдяки якій протягом короткого часу вдається перевірити засвоєння великого обсягу навчального матеріалу. Недоліком є

обмеженість безпосередньої мети контролю і ускладнення при доборі матеріалу.

Тестовий контроль використовують з метою актуалізації знань перед викладанням нової теми, виведенням підсумкових оцінок, на групових заняттях, на заліку чи іспиті, а також перед практичними і лабораторними роботами. Крім того, тести можуть слугувати засобом внутрішнього контролю для порівняння, визначення рівнів успішності окремих груп студентів, порівняльної характеристики різних форм і методів викладання. Доцільним є проведення тестової перевірки кожної теми навчальної дисципліни з усіх основних її питань.

Такий вид контролю дає змогу ефективніше використовувати час, ставить перед усіма студентами однакові вимоги, допомагає уникати надмірних хвилювань. Тестова перевірка унеможливорює випадковість в оцінюванні знань, стимулює студентів до самоконтролю. Однак тест може виявити лише знання фактів, він заохочує до механічного запам'ятовування, а не до роботи думки.

Графічний контроль. Сутність його полягає у створенні студентом узагальненої наочної моделі, яка відображає відношення, взаємозв'язки певних об'єктів або їх сукупності. Наочна модель — це графічне зображення умови задачі, креслення, діаграми, схеми, таблиці (наприклад, схема історичної битви, нанесені на контурні карти певні географічні та історичні об'єкти). Графічна перевірка може бути самостійним методом контролю або органічним елементом усної чи письмової перевірки.

Програмований контроль. Реалізується він шляхом пред'явлення усім студентам стандартних вимог, що забезпечується використанням однакових за кількістю і складністю контрольних завдань, запитань. При цьому аналіз відповіді, виведення і фіксація оцінки можуть здійснюватися за допомогою індивідуальних автоматизованих засобів.

Практична перевірка. Її застосовують з навчальних дисциплін, які передбачають оволодіння системою практичних професійних умінь та навичок, і здійснюють під час проведення практичних і лабораторних занять з цих навчальних дисциплін, у процесі проходження різних видів виробничої практики. Така перевірка дає змогу виявити, якою мірою студент усвідомив теоретичні основи цих дій.

Метод самоконтролю. Його суттю є усвідомлене регулювання студентом своєї діяльності задля забезпечення таких її результатів, які б відповідали поставленим

завданням, вимогам, нормам, правилам, зразкам. Мета самоконтролю — запобігання помилкам і виправлення їх. Показником сформованості самоконтролю є усвідомлення студентом правильності плану діяльності та її операційного складу, тобто способу реалізації цього плану.

Метод самооцінки. Передбачає він критичне ставлення студента до своїх здібностей і можливостей, об'єктивне оцінювання досягнутих результатів.

Для формування здатності до самоконтролю і самооцінки викладач має мотивувати виставлену оцінку, пропонувати студентові самому оцінити свою відповідь. Дієвим засобом є й організація взаємоконтролю, рецензування відповідей товаришів. Важливо при цьому ознайомити студентів з нормами і критеріями оцінювання знань. Занесення результатів самоконтролю і самооцінки знань до журналу робить їх вагомими, позитивно впливає на формування відповідальності за навчальну роботу, на виховання чесності, принциповості, почуття власної гідності.

Розглянуті методи перевірки знань, умінь і навичок можуть бути використані під час звичайних форм організації навчального процесу (лекції, семінарські, практичні і лабораторні заняття) і на спеціальних, організованих з цією метою, заняттях (колоквиуми, захист курсових та дипломних робіт, заліки та іспити).

Форми контролю. Під час навчальних занять у вищому навчальному закладі використовують індивідуальну та фронтальну перевірки знань, умінь і навичок студентів, а також підсумкові форми контролю.

Індивідуальна перевірка. Стосується вона конкретних студентів і має на меті з'ясування рівня засвоєння студентом певних знань, умінь і навичок, рівня формування професійних рис, а також визначення напрямів роботи. Наприклад, індивідуальне опитування передбачає розгорнуту відповідь студента на оцінку. Він повинен самостійно пояснити вивчений матеріал, довести наукові положення, навести власні приклади. Проводячи індивідуальне опитування, викладач має передбачити, що в цей час робитимуть інші студенти. Студентам можна запропонувати виправляти помилки у відповіді їхнього товариша, визначити правильність і точність викладу фактичного матеріалу, доповнювати відповідь і рецензувати її.

Фронтальна перевірка. Ця форма контролю спрямована на з'ясування рівня засвоєння студентами програмно-

го матеріалу за порівняно короткий час. Вона передбачає короткі відповіді з місця на короткі запитання (йдеться про усну співбесіду за матеріалами розглянутої теми на початку нової лекції з оцінюванням відповідей студентів) або письмову роботу на початку чи в кінці лекції (10—15 хв.) (відповіді перевіряються і оцінюються викладачем у позалекційний час). Бажано, щоб окремі запитання для письмової роботи були заздалегідь підготовлені на окремих аркушах, на яких студенти й даватимуть відповіді. Фронтальний безмашинний стандартизований контроль знань студентів за кількома темами лекційного курсу (5—20 хв.) здійснюється найчастіше на початку семінарських занять, практичних чи лабораторних робіт.

Ефективною формою перевірки знань, умінь і навичок студентів є *консультації*. Хоча вони виконують специфічну функцію, однак сприяють нагромадженню необхідної для оцінювання інформації. Існує два види консультацій з контрольними функціями: консультації, на яких викладач перевіряє конспекти першоджерел, самостійну роботу над допоміжною літературою, допомагає студентам оформляти необхідні узагальнення, і консультації, на яких студенти відпрацьовують пропущені лекції, семінарські заняття тощо.

Поширеною формою перевірки знань, умінь і навичок студентів є *колоквіуми*. Ця форма традиційна в організації наукової роботи, але ефективна і в навчальному процесі. Колоквіуми проводяться як співбесіди з окремих питань, визначених викладачем заздалегідь. При підготовці до них студентам повідомляють основну та додаткову літературу для опрацювання. Колоквіуми виконують подвійне завдання: сприяють вивченню навчального матеріалу і є формою контролю за його засвоєнням.

Підсумкові форми контролю. До них відносять заліки, іспити, курсові роботи, дипломні проекти, державні іспити.

Заліки є підсумковою формою перевірки результатів виконання студентами практичних, лабораторних робіт, засвоєння матеріалу семінарських занять, результатів практики. Їх переважно проводять як співбесіди без білетів і оцінок. Під час заліку викладач констатує факт виконання чи невиконання студентами необхідних робіт. Якщо студент якісно і систематично працював протягом семестру, викладач може поставити йому залік «автоматично».

Іспити складають за екзаменаційними білетами, за-

твердженнями кафедрую. На консультаціях перед іспитом викладач ознайомлює студентів з ними. Досвідчені викладачі нерідко проводять іспити за білетами у формі вільної бесіди, що сприяє створенню атмосфери довіри і взаєморозуміння.

З огляду на специфіку навчального предмета і рівень підготовленості студентів практикують іспити без білетів, з «відкритим підручником» з метою перевірки умінь швидко знайти необхідну інформацію, користуватися додатковою літературою, навчальними посібниками тощо (такий тип іспиту доцільно проводити зі складних і великих за обсягом дисциплін). *Практичний іспит* найчастіше зводиться до виготовлення студентами натуральних об'єктів, їх схем, макетів тощо. У студентів музично-педагогічного факультету іспит може проходити у вигляді підготовленої заздалегідь концертної програми. *Іспит-автомат* часто практикується викладачами щодо студентів-відмінників, які серйозно і систематично працюють протягом вивчення курсу.

Курсові роботи студенти захищають на засіданнях кафедр або перед спеціально створеними комісіями. Захист курсових робіт сприяє зростанню самостійності студентів у їхній науковій роботі, а також формуванню їх як майбутніх спеціалістів.

Дипломний проект (робота) як форма перевірки має свої особливості. Випускник розв'язує конкретне виробниче завдання (дипломний проект) або досліджує і узагальнює певну наукову чи науково-практичну проблему (дипломна робота). Ця форма контролю педагогічно цінна тим, що випускник має можливість отримати важливий інтелектуально-практичний досвід для завершення свого формування як спеціаліста. Це перший і вирішальний самостійний крок у становленні спеціаліста.

Державні іспити є перевіркою підготовки випускника і його формування як фахівця. Методика ведення державного іспиту сприяє виконанню завдання завершального контролю.

Ефективність використання методів і форм контролю знань, умінь та навичок студентів залежить від їх вдалого вибору і включення в загальний процес навчання, а також їх умілого застосування педагогами. Вплив методів на студентів різноплановий. Тому необхідне збагачення методики і засобів контролю за провідної ролі особистого спілкування викладача зі студентами.

Оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності студентів

Успіхи навчально-пізнавальної діяльності студентів характеризуються кількісними та якісними показниками, що виражаються і фіксуються оцінкою.

Оцінювання знань — визначення й вираження в умовних одиницях (балах), а також в оцінних судженнях викладача знань, умінь і навичок студентів відповідно до вимог навчальних програм.

У сучасній педагогіці вищої школи спостерігаються різні підходи до визначення критеріїв оцінювання результатів пізнавальної діяльності студентів. Так, А. Бойко пропонує за об'єкт оцінювання брати структурні компоненти навчальної діяльності, а саме:

1. Змістовий компонент — обсяг знань про об'єкт вивчення (відповідно до навчальних програм, державних стандартів). При оцінюванні підлягають аналізу такі характеристики знань: повнота, правильність, логічність, усвідомленість (розуміння, виокремлення головного і другорядного); вербалізація, тобто словесне оформлення (переказ, пояснення); вміння застосовувати знання тощо.

2. Операційно-організаційний компонент — здатність студента обирати способи дій з огляду на навчальну програму з оцінюваної дисципліни (предметні дії); індивідуальні розумові здібності, тобто вміння порівнювати, абстрагувати, класифікувати, узагальнювати тощо (розумові дії); навички аналізувати, планувати, організовувати, контролювати процес і результати виконання завдання, діяльність загалом (загальнонавчальні дії). Підлягають аналізу також правильність, самостійність виконання за умов новизни (за зразком, аналогічні, відносно нові); розуміння та словесне оформлення: відтворення (переказ), пояснення, застосування в умовах новизни тощо.

3. Емоційно-мотиваційний компонент — ставлення до навчання (байдуже, недостатньо позитивне, зацікавлене, яскраво виражене, позитивне).

Саме ці характеристики можуть бути взяті за основу визначення рівня навчальних досягнень, загальних критеріїв їх оцінювання та відповідних оцінок (у балах).

Критеріями оцінювання можуть бути також (А. Алексюк):

— характер засвоєння вже відомого знання (рівень усвідомлення, міцність запам'ятовування, обсяг, повнота і точність знань);

— якість виявленого студентом знання, логіка мислення, аргументація, послідовність і самостійність викладу, культура мовлення;

— ступінь оволодіння вже відомими способами діяльності, уміннями і навичками застосування засвоєних знань на практиці;

— оволодіння досвідом творчої діяльності;

— якість виконання роботи (зовнішнє оформлення, темп виконання, ретельність тощо).

Деякі педагоги основним критерієм оцінювання вважають рівень знань:

— репродуктивний (знання є свідомо сприйнятою, зафіксованою в пам'яті та відтворюваною об'єктивною інформацією про предмети пізнання);

— реконструктивний (знання виявляються в готовності і вмінні студента застосувати їх у подібних, стандартних або варіативних умовах);

— творчий (студенти можуть продуктивно застосувати знання і засвоєні способи дій у нетипових ситуаціях).

Нині багато педагогів виробляють власний підхід до оцінювання знань, умінь і навичок студентів. На думку деяких із них, в оцінюванні слід виходити із кількості і змісту допущених студентом помилок. Вони аргументують свою точку зору тим, що в окремих видах спорту виступ без помилок і недоліків оцінюється максимальним числом балів, а за допущені помилки і недоліки знижується оцінка (гімнастика, акробатика, фігурне катання та ін.). Виходячи з таких пропозицій, деякі вчені (А. Верхола) вважають доцільним взяти за критерій оцінювання певні характерні помилки і недоліки в усних відповідях і письмових роботах. Необхідно розробити норми оцінок, тобто визначити кількість допущених помилок і недоліків, які відповідають певній оцінці. Критерії і норми оцінок слід розробляти для кожної навчальної дисципліни, тому зникає необхідність у будь-яких універсальних, узагальнених критеріях оцінювання.

У вищих навчальних закладах користуються чотирибальною системою оцінювання знань, умінь та навичок студентів: «відмінно», «добре», «задовільно» і «незадовільно».

Оцінку «відмінно» заслуговує студент, який виявив всебічні, систематичні і глибокі знання, здатність само-

стійно виконувати завдання, передбачені програмою, ознайомлений з основною і додатковою літературою, рекомендованою програмою. Така оцінка передбачає також засвоєння студентом взаємозв'язку основних понять дисципліни і їх значення для набутої професії.

Оцінку «добре» ставлять студентів, який засвоїв навчально-програмовий матеріал, у повному обсязі, успішно виконує передбачені програмою завдання, опрацював основну літературу, рекомендовану програмою. Тобто студентів, який засвідчив систематичний характер знань із дисципліни і здатний до їх самостійного поповнення й оновлення у процесі подальшої навчальної роботи і професійної діяльності.

Оцінки «задовільно» заслуговує студент, який виявив знання основного навчального матеріалу в обсязі, необхідному для подальшого навчання і майбутньої роботи за професією, здатний виконувати завдання, передбачені програмою, ознайомлений з основною літературою, рекомендованою програмою. Як правило, цю оцінку виставляють студентам, що припустилися огріхів у відповіді на іспиті і при виконанні екзаменаційних завдань, але продемонстрували спроможність усунути їх.

Оцінку «незадовільно» ставлять студентів, у знаннях якого є прогалини, який припустився принципових помилок у виконанні передбачених програмою завдань, тобто студентів, який неспроможний продовжити навчання чи приступити до професійної діяльності після закінчення вищого навчального закладу без додаткових занять з відповідної дисципліни.

Чотирибальна система оцінювання знань, умінь і навичок студентів вимагає істотного вдосконалення або й заміни. Головними її недоліками є: недостатня мотивація до наполегливості навчально-пізнавальної діяльності, бо орієнтує на отримання мінімуму знань («склав» — «не склав»); розрахована на репродукцію знань і мислення (у сесійних умовах швидко накопичена інформація швидко «вивітрюється»); суб'єктивізм в оцінюванні знань студента; невідповідність шкільній системі, до якої звикли студенти як колишні учні та ін.

Поряд з чотирибальною традиційною системою оцінювання знань студентів дедалі популярнішою стає *рейтингова система оцінювання*, яка ґрунтується на накопиченні оцінок за певний період навчання (модуль, семестр, рік, весь термін навчання) за різнобічну навчально-пізнавальну діяльність. Сума цих оцінок слугує кількісним показ-

ником якості навчально-пізнавальної діяльності студента порівняно з успіхами його однокурсників.

Рейтингова система оцінювання знань, умінь і навичок студентів оснований на таких принципах:

- кожна навчальна дисципліна і робота студента з її опанування оцінюється у залікових одиницях, сумою яких визначається рейтинг;

- обов'язково ведеться облік поточної роботи студента, який відображається у підсумковій оцінці (у залікових одиницях);

- враховуються особливості викладання різних предметів (складність, значення дисципліни в навчальному плані), тобто коефіцієнт складності (значущості);

- наявність різних видів контролю (вихідний, поточний, проміжний, підсумковий);

- навчальний рейтинг студента за семестр або рік визначається як середньоарифметичний від рейтингу з кожної навчальної дисципліни.

Для втілення рейтингової системи оцінювання знань студентів важливі певні умови: готовність викладачів і студентів до її сприйняття; належне організаційно методичне забезпечення, зокрема обов'язкова самостійна робота студентів; впровадження модульного навчання; налагодження обліку роботи у формі спеціальних таблиць; застосування письмової перевірки знань тощо.

Рейтингова система оцінювання знань передусім активізує самостійну роботу студента, робить її ритмічною і систематичною протягом семестру; краще мотивується навчально-пізнавальна діяльність, підвищується роль стимулювання самостійності, ініціативи, відповідальності, творчості у навчально-пізнавальній діяльності; підвищується об'єктивність оцінювання, майже цілковите унезалежнення від вдалої чи невдалої відповіді на заліку чи іспиті; значно зменшується психологічне навантаження під час іспиту. Крім того, вона дає змогу викладачеві здійснювати індивідуалізацію навчання та диференційований підхід до студентів, сприяє раціональному вибудовуванню студентом навчання протягом семестру, особливо під час заліково-екзаменаційних сесій.

Втілення рейтингової системи оцінювання у навчальний процес усуває упереджений підхід до оцінювання знань студентів; виступає ефективним засобом заохочення до навчально-пізнавальної діяльності; підвищує відпові-

дальність студента за результати навчання; сприяє реалізації принципу індивідуалізації навчання; усуває проблему відвідування занять; вивільняє студентів час на заняття за інтересами; в аудиторії превалює дух співпраці, викладач перестає бути наглядцем тощо.

Отже, викладач повинен вдумливо і творчо підходити до використання критеріїв і норм оцінювання знань, умінь і навичок студентів. Він має керуватися науковими основами методики навчально-виховної роботи, уважно ставитись до кожного студента, враховуючи його нахили, інтереси і прагнення, виявляти високу принципність і такт.

Зарубіжний досвід оцінювання успішності студентів. Система оцінювання в різних країнах має свої особливості. Наприклад, в американських вищих навчальних закладах оцінювання знань студентів проводиться в кредитах. Кожен кредит вимагає щотижневого відвідування одної (50 хв.) лекції, виступу на семінарі чи участі в лабораторно-практичному (3-годинному) занятті. Крім того, студенти повинні затрачати дві години на позааудиторну підготовку до занять. За семестровий курс (3 години на тиждень) зараховують 3 кредити за 2-годинні семінарські заняття протягом семестру, 3 кредити за 2—3-годинні лабораторні заняття і один кредит за семестр.

З основних дисциплін в середині та наприкінці семестру студенти складають іспити. Оцінюють знання за літерною системою: А («відмінно»), В («добре»), С («задовільно»), D («задовільно з мінусом»), Е («незадовільно»). У випадку одержання «задовільно з мінусом» студент зобов'язаний прослухати курс заново і перескласти іспит. Критерієм успішності є середньосеместровий бал. Встигаючим вважають студента, що отримав 2 бали і вище. Прізвище студента, що набрав 3,5 бала, заносять у почесний список деканату. Студент, що набрав від 1,7 до 1,99 бала, отримує попередження про необхідність підвищувати успішність, якщо ж він набирає повторно цей самий бал або від 1,1 до 1,7, то отримує серйозне попередження. Якщо студент набирає за семестр 1,1 бала чи має серйозні попередження і не може підвищити бал до 2, або ж коли після попередження набирає менше ніж 1,7 бала, то його відраховують з навчального закладу.

У Німеччині знання студентів вищих навчальних закладів оцінюють за 5-бальною системою: «дуже добре» (1), «добре» (2), «задовільно» (3), «достатньо» (4), «недостат-

ньо» (5). Успішність визначають також у кредитах. Одна кредитна година на семестр означає, що студент повинен відпрацювати протягом тижня одну годину з цієї дисципліни. За 4-річний термін навчання студент має набрати 150—160 кредитів.

В італійських університетах цікавою є система курсових іспитів, які приймаються комісіями в складі трьох викладачів, кожен з яких може поставити максимум 10 балів. Захист письмових тез чи проекту перед комісією з 11 викладачів є завершальним іспитом навчання. Загальна оцінка може сягати 110 балів.

Інтеграція системи вищої освіти України до європейського освітнього простору, запровадження у вищих навчальних закладах кредитно-модульної системи, особливе місце в якій належить системі оцінювання рівня фахової підготовки випускника, зобов'язує кожного викладача вивчати досвід зарубіжної та вітчизняної вищої школи, творчо використовувати його у своїй практичній діяльності.

Запитання. Завдання.

1. Охарактеризуйте основні компоненти контролю знань, умінь і навичок студентів.
2. У чому сутність основних функцій контролю знань, умінь і навичок?
3. Які основні вимоги до проведення контролю знань, умінь і навичок студентів?
4. Охарактеризуйте основні види контролю знань, умінь і навичок студентів.
5. Розкрийте технологію використання методів і форм контролю успішності студентів у навчальному процесі вищого навчального закладу.
6. У чому сутність оцінювання успішності студентів?
7. Якими критеріями користуються викладачі вищого навчального закладу при оцінюванні знань, умінь і навичок студентів?
8. Назвіть норми оцінок в сучасній вищій школі.
9. Охарактеризуйте рейтингову систему перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок студентів. Розкрийте її переваги над традиційною системою.
10. Опишіть зарубіжний досвід перевірки і оцінювання знань, умінь та навичок студентів. Що можна запозичити з цієї системи для вітчизняних вищих навчальних закладів?

3.

Виховна робота зі студентською молоддю

3.1. Сутність процесу виховання

У процесі підготовки спеціаліста важливо не лише озброїти його фаховими знаннями, уміннями та навичками професійної діяльності, а й сформувати у нього відповідний світогляд, моральні, правові, трудові, естетичні та інші якості особистості. Ефективність виховної роботи значною мірою залежить від правильно вибудованого процесу виховання, продуманого вибору форм і методів його реалізації.

Процес виховання, його завдання, етапи і управління ним

Завдання виховання у вищому навчальному закладі реалізуються у процесі навчання і в цілеспрямованому впливі на студентів у позанавчальний час, тобто в процесі виховання.

Процес виховання — система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Специфіка цього процесу полягає насамперед у тому, що він є безперервним, тривалим у часі, оскільки людина виховується впродовж усього життя. Будучи спрямованим на формування всебічно розвиненої особистості, він передбачає використання різноманітних форм, методів,

прийомів і засобів виховання, постійного виявлення результатів виховних впливів, корекції змісту і методики.

Процес виховання залежить від об'єктивних і суб'єктивних чинників. До *об'єктивних чинників* належать особливості розвитку держави, перебудова економіки на ринкових засадах, відродження національних традицій, вплив навколишнього середовища тощо. *Суб'єктивними чинниками* є діяльність сім'ї і громадських організацій, навчально-виховна діяльність навчальних закладів, діяльність засобів масової інформації тощо.

У процесі виховання повинні узгоджуватися впливи організованої виховної роботи і об'єктивні умови. Від цього значною мірою залежить його ефективність.

Навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі спрямований на дорослу людину. Тому з погляду гуманістичної педагогіки його основним завданням є створення умов для саморозвитку, самовираження і самореалізації особистості. Викладач має не лише передавати студентові знання і професійні уміння, а й прилучати його до певної культури, розвиток і відтворення якої передбачають живе спілкування. З цього приводу К. Ушинський зауважував, що тільки особистість може впливати на розвиток і визначення особистості, тільки характером можна створити характер.

Згідно з національною доктриною розвитку освіти в Україні національне виховання є одним із головних пріоритетів, органічною складовою освіти. Воно спрямоване на виховання свідомого громадянина, патріота, на формування умінь жити в громадянському суспільстві, високої культури міжнаціональних взаємовідносин, духовності та фізичної досконалості, моральної, художньо-естетичної, трудової, екологічної культури.

Кінцевою метою виховання студентів вищого навчального закладу є підготовка їх до виконання сукупності ролей, необхідних для суспільного життя: *громадянина* (передбачає формування людини з активною громадянською позицією, почуття обов'язку і відповідальності перед суспільством); *трудівника* (охоплює вміння і бажання творчо працювати за фахом, створювати нові матеріальні та духовні цінності); *громадського діяча* (означає активну участь особистості в громадському житті); *сім'янина* (набуття досвіду чоловіка, батька, дружини, матері); *товариша* (розуміння іншої людини, вміння увійти в становище, поступитися, поділитися, допомогти).

Для цілеспрямованого формування майбутнього спеціаліста, підготовки його до означених вище функцій створюють програму виховання студентів на період їх навчання у вищому навчальному закладі.

Програма виховання — короткий виклад основних положень і цілей діяльності вищого навчального закладу щодо виховання студентів упродовж усього періоду їх навчання.

Вона ґрунтується на загальній меті виховання і відображає якості, які необхідно сформувати у майбутніх спеціалістів, намічені завдання та зміст, що мають бути реалізовані для досягнення мети.

Загальної мети досягають поетапно. У роботі зі студентами кожного курсу ставлять конкретні виховні цілі залежно від їх особливостей, рівня вихованості, якостей, які слід сформувати на певному етапі.

Основні завдання виховання студентської молоді зумовлені пріоритетними напрямками реформування виховання, визначених Державною національною програмою «Освіта» («Україна ХХІ століття»). До них належать: формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати задля держави, готовності її захищати; забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури та історії свого народу; формування високої мовленнєвої культури, оволодіння українською мовою; прищеплення шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій українців та представників інших націй, які мешкають на території України; виховання духовної культури особистості, створення умов для вибору нею своєї світоглядної позиції; утвердження принципів вселюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності та інших добродієностей; формування творчої, працелюбної особистості, виховання цивілізованого господаря; забезпечення повноцінного фізичного розвитку молоді, оборони та зміцнення її здоров'я; виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки; формування екологічної культури людини; розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх реалізації тощо.

Виховна система у вищому навчальному закладі ґрунтується на особистісно орієнтованому підході, який передбачає:

— психолого-педагогічну діагностику, знання особливостей кожної особистості й особливостей кожного первинного колективу;

— прогнозування розвитку первинних колективів і кожної особистості на основі їх особливостей і можливостей виховного середовища;

— формування змісту виховання, що відповідає індивідуальним особливостям вихованців, їхнім запитам і створює умови для їх ефективного розвитку;

— варіативність, гнучкість форм і методів виховання (індивідуальні, групові і колективні, методи колективного та індивідуального впливу, словесні і практичні);

— організацію і методичне забезпечення самовиховання студентів, високого ступеня їхньої самодіяльності;

— самоврядування в студентських колективах;

— діалогічне спілкування у виховному процесі, що ґрунтується на взаємній повазі, довірі викладачів і студентів;

— координацію педагогічних, психологічних, інформаційних і соціальних впливів на особистість;

— інформаційно-методичне забезпечення виховного процесу;

— впровадження демократичних форм управління виховною системою.

Процес виховання передбачає певну послідовність етапів, знання особливостей яких дає педагогу змогу спланувати виховну роботу, передбачивши її зміст і методику здійснення.

1. Визначення сукупності рис і якостей особистості (певний ідеал), які слід сформувати у студента. Коли йдеться про виховання колективу академічної групи чи факультету, то мають на увазі досягнення таких результатів, які б відповідали еталону, виробленому на основі мети виховання, поставленої суспільством перед вищим навчальним закладом.

2. Вивчення індивідуальних особливостей студента (колективу), його позитивних рис, недоліків у характері й поведінці, визначення якостей, які ще не сформовані або перебувають на стадії зародження. Знання особистості (колективу), порівняння її з ідеалом дає змогу спрогнозувати її розвиток. З огляду на це слід планувати виховну роботу. До того ж необхідно ознайомлювати студента (колектив) із запланованим, докласти зусиль, щоб він прийняв пропонуванняй взірець і працював над собою у цьому ж напрямі.

3. Реалізація програми виховання шляхом залучення студентів до різних видів діяльності, участь в яких сприяє формуванню досвіду поведінки відповідно до ідеалу.

4. Самостійна робота студента над собою, тобто самоосвіта і самовиховання.

Всі етапи процесу виховання потребують умілого педагогічного управління.

Управління процесом виховання — діяльність педагогів, що забезпечує планомірний і цілеспрямований виховний вплив на студентів.

Воно передбачає передусім визначення змісту виховної роботи згідно з вимогами суспільства до рівня вихованості студентів. Реалізація змісту виховання можлива за умови, що форми, метод і засоби виховання імпонуватимуть тим, на кого вони спрямовані. Не менш важливим є організування колективного та індивідуального життя і діяльності студентів, створення умов для збагачення їх досвіду. Істотну роль у цьому відіграють гармонійні демократичні стосунки між студентами й викладачами. За авторитарного стилю педагогів студенти стають безініціативними, невпевненими у власних силах, а відсутність вимогливості та контролю сприяє формуванню безвідповідальності, недисциплінованості та інших негативних рис. Педагог завжди має залишатися мудрим старшим другом і наставником молодшої людини, але на умовах співпраці з нею.

Управління організаційно-виховною і культурно-освітньою роботою у ВНЗ передбачає: забезпечення системно-цільового підходу до планування виховної роботи; організаційний зв'язок і наступність позааудиторної роботи та навчального процесу; задоволення різноманітних запитів і інтересів студентів, забезпечення реалізації нахилів і здібностей кожного студента в певній галузі науки; розвиток ініціативності і самодіяльності, залучення студентів до активної участі в громадському житті, спираючись на діяльність студентських громадських організацій; конкретизовані завдання організаційно-виховної і культурно-освітньої роботи на основі вивчення рівня вихованості студентів та ін. Так, у деяких вищих навчальних закладах створено Центри культурології і виховання студентів, метою яких є формування технічної інтелігенції, підготовка фахівців, здатних зробити суттєвий внесок у розвиток, збагачення і збереження національної культури і природного середовища. Вони мають статус деканату, до складу якого входять кафедри історії та теорії культури, клуб університету, зал періодики, спеціалізовані навчально-методичні лабораторії (художній музей, меморіальний зал, експозиційний зал, кабінет українознавства, кабінет «Служба психоло-

гічної допомоги», лабораторія зі створення художнього інтер'єру).

Управління процесом виховання у вищій школі потребує постійного вивчення результатів виховної роботи, рівня вихованості студентів, виховних можливостей викладацького складу, громадських організацій, коригування змісту, завдань і методики виховного процесу з метою їх удосконалення.

Закономірності і принципи виховання

Процес виховання, як і процес навчання, має об'єктивні закономірності і передбачає дотримання певних принципів.

Основні закономірності виховання. Щоб організувати виховний процес у вищому навчальному закладі на наукових засадах, керувати ним і досягти високої ефективності, необхідно знати й враховувати його закономірності.

Закономірність виховання — стійкий, об'єктивний, істотний зв'язок у вихованні, реалізація якого сприяє ефективному розвитку особистості.

Виховний процес ґрунтується на таких закономірностях:

1. Органічний зв'язок виховання із суспільними потребами і умовами виховання. Значні зміни в житті суспільства спричиняють зміни в його виховній системі. Розбудова незалежної держави в Україні передбачає формування у майбутнього фахівця національної свідомості, любові до Батьківщини, української мови, історії, культури свого народу, готовності віддати свої знання і сили на його благо.

2. Виховання людини під впливом різноманітних чинників, найважливішим серед яких є виховний вплив людей, які оточують, насамперед батьків і педагогів.

3. Залежність результатів виховання від глибини і повноти врахування національного менталітету студента. З огляду на це виховний процес слід вибудовувати з використанням рідної мови, на національних звичаях, традиціях тощо.

4. Залежність результатів виховання від виховного впливу на внутрішній світ студента. Виховний процес має постійно трансформувати зовнішні виховні впливи у внутрішні, духовні процеси особистості (її думки, погля-

ди, переконання, ціннісні орієнтири, емоції, мотиви, установки тощо).

5. Визначальна роль спілкування і діяльності у вихованні особистості. Різноманітна діяльність є головним чинником єдності свідомості й поведінки кожного. Лише за таких умов можливий всебічний розвиток.

Закономірності виховання виявляються в усьому різноманітті взаємозв'язків. Знання їх дає викладачу змогу цілеспрямовано проектувати виховний процес і втілювати в життя вимоги програми.

Основні принципи національного виховання. Оптимізація змісту, методів і форм виховання потребує всебічного врахування його принципів.

Принципи виховання — керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту і методів його організації.

Вони є системою вимог щодо всіх аспектів виховного процесу і спрямовані на формування цілісної особистості. Національні принципи виховання закорінені у виховній традиції народу, тісно пов'язані з його історичною долею і ментальністю. Серед них виокремлюють:

1. Принцип народності. Сутність його полягає в єдності національного й загальнолюдського. Йдеться про національну спрямованість виховання, оволодіння і використання рідної мови, формування національної свідомості, любові до рідної землі і свого народу; прищеплення шанобливого ставлення до культури, спадщини, народних традицій і звичаїв народів, що населяють Україну.

2. Принцип природовідповідності виховання. Він передбачає врахування багатогранної й цілісної природи людини, вікових та індивідуальних особливостей студентів, їх психологічних, національних і релігійних особливостей.

3. Принцип гуманізації. Сутність його полягає у створенні умов для формування кращих якостей і здібностей молодой людини — гуманності, щирості, людяності, доброзичливості, милосердя тощо. Передбачає він також гуманізацію взаємин між викладачами і студентами, повагу до особистості, розуміння її запитів, інтересів, гідності, довіря до неї.

4. Принцип демократизації. Це усунення авторитарного стилю виховання, сприйняття особистості студента як вищої суспільної цінності, визнання його права на свободу, розвиток здібностей і виявлення індивідуальності; гли-

боке усвідомлення взаємозв'язку між ідеалами свободи, правами людини і громадянською відповідальністю.

5. Принцип етнізації. Полягає він у наповненні виховання національним змістом, що передбачає формування само-свідомості громадянина. Йдеться про створення можливості для всіх молодих людей навчатися рідною мовою, виховання в них національної гідності, національної свідомості, почуття етнічної причетності до свого народу, відтворення менталітету свого народу, виховання їх як типових носіїв національної культури, продовжувачів справи батьків.

6. Принцип культуровідповідності виховання. Він передбачає органічний зв'язок з історією народу, його мовою, культурними та родинно-побутовими традиціями, народним мистецтвом, ремеслами та промислами, забезпечення духовної єдності, наступності та спадкоємності поколінь.

7. Принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю студентства, утвердження життєвого оптимізму, розвиток навичок позитивного мислення. Він передбачає безпосередню участь студентів у плануванні своїх громадських справ, усвідомлення їх необхідності й значення, контроль за їх виконанням, оцінювання досягнутих результатів.

8. Принцип безперервності і наступності виховання. Він ґрунтується на тому, що формування свідомості, вироблення навичок і звичок поведінки вимагає системи заходів, які застосовують у певній послідовності. Адже позитивних рис особистості не можна сформувати, якщо виховний процес буде випадковою сукупністю епізодичних впливів.

9. Принцип єдності свідомості і поведінки у вихованні. Сутність його полягає у правильному співвідношенні методів формування свідомості та суспільної поведінки, запобігання відхиленням у свідомості і поведінці особистості, вироблення несприйнятливості до негативних впливів, готовності протистояти їм.

10. Принцип професійної спрямованості виховання. Вся виховна робота зі студентами повинна орієнтувати їх на майбутню професійну діяльність, формувати почуття гордості за обрану професію, виробляти необхідні здібності, уміння, навички.

11. Принцип диференціації та індивідуалізації виховного процесу. Він передбачає врахування у виховній роботі рівнів фізичного, психічного, соціального, духов-

ного, інтелектуального розвитку вихованців, стимулювання активності розкриття творчої індивідуальності кожного.

12. Принцип цілеспрямованості виховання. Зорієнтований він на підпорядкування усіх виховних заходів загальній меті формування висококваліфікованого спеціаліста. Усвідомлення мети створює перспективу, дає змогу проектувати бажаний рівень вихованості особистості.

13. Принцип єдності виховних впливів усіх учасників виховного процесу. Реалізується він у постійній взаємодії, взаємному інформуванні учасників виховного процесу про результати виховних впливів.

Сукупність усіх принципів забезпечує успішне визначення завдань, підбір змісту, методів, засобів і форм виховання. Єдність принципів виховання потребує від викладача використання їх у взаємозв'язку, з урахуванням конкретних можливостей і умов.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте сутність національного виховання.
2. Розкрийте основні завдання національного виховання.
3. Охарактеризуйте специфіку виховної роботи у вищому навчальному закладі на різних її етапах.
4. Розкрийте зміст основних закономірностей виховання. Чому їх необхідно враховувати у виховному процесі?
5. Обґрунтуйте необхідність дотримання основних принципів національного виховання.

3.2. Основні напрями виховання студентської молоді

Формування всебічно розвиненої особистості майбутнього фахівця вимагає здійснення цілеспрямованої виховної роботи в різних напрямках: моральному, правовому, антинаркогенному, екологічному, трудовому, економічному, естетичному, фізичному та ін. Реалізація змісту і завдань кожного з означених напрямів передбачає врахування специфіки майбутньої професійної діяльності фахівців, необхідних для цього людських і професійних якостей.

Моральне виховання студентів

У процесі формування майбутніх спеціалістів чільне місце належить моральному вихованню.

Моральне виховання — виховна діяльність вищого навчального закладу, спрямована на формування у студентів стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі ідеалів, норм і принципів моралі, участі у практичній діяльності.

Мораль, будучи формою суспільної свідомості, яка представляє сукупність принципів, вимог, норм і правил, регулює поведінку людини у всіх сферах її суспільного життя. Регулювання поведінки здійснюється двома способами: *зовнішнє регулювання*, яке ґрунтується на моральних нормах відповідно до громадської думки, і *внутрішнє регулювання*, в основі якого *моральність* (реалізація особистістю своїх моральних установок, принципів, тобто моральна практика); *моральна свідомість* (моральні погляди та оцінки); *моральні почуття* (стійкі переживання людини, які зумовлюють її вольові реакції, ставлення до себе, до інших людей тощо); *моральні переконання* (пережиті та узагальнені моральні принципи, норми).

У моральній поведінці особистості виявляється і зовнішня, і внутрішня саморегуляція. Тому саме завдяки моральному вихованню перебудовується сама людська особистість відповідно до моральних цінностей, які віддзеркалюють суспільні відносини, правила та норми поведінки людей.

Систему моральних цінностей поділяють на абсолютно вічні, національні, громадянські, сімейні та цінності особистого життя (О. Вишневський).

1. Абсолютно вічні цінності. Це загальнолюдські цінності, які мають універсальне значення і необмежену сферу застосування (добро, правда, любов, чесність, гідність, краса, мудрість, справедливість).

2. Національні цінності. Вони є значущими для одного народу, але не завжди їх поділяють інші народи. Наприклад, почуття націоналізму зрозуміле і близьке лише поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали своєї незалежності. До таких цінностей належить патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо.

3. Громадянські цінності. Вони ґрунтуються на визнанні гідності людей і знаходять своє застосування в демократичних суспільствах. Це права і свободи людини,

обов'язки перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повага до закону тощо.

4. Сімейні цінності. Вони охоплюють моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь, закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків тощо.

5. Цінності особистого життя. Мають значення насамперед для самої людини, визначають риси її характеру, поведінку, її господарський успіх, стиль приватного життя тощо.

Аналізуючи моральні якості, які необхідно формувати у студентів, враховують їх вплив на майбутню професійну діяльність та поведінку суб'єкта, їх взаємодію і здатність до взаємодоповнення та взаємозбагачення. Наявність різних за функціями моральних якостей є своєрідним механізмом поєднання моральної свідомості і поведінки особистості. З огляду на це дослідники (Н. Єфременко, Л. Іванова, Н. Монахов) визначили п'ять основних груп моральних якостей:

— світоглядна переконаність, цілеспрямованість, обов'язок, відповідальність, гуманізм, патріотизм, інтернаціоналізм, які в сукупності забезпечують громадянську спрямованість; саме ці якості забезпечують зміст соціальних цінностей;

— моральні якості, спрямовані на досягнення поставлених цілей: ініціативність, енергійність, наполегливість, самостійність, обов'язковість тощо; вони пов'язані з моральною свідомістю, яка керує і коригує їх вияв;

— витримка, стриманість, ввічливість, володіння собою; ці якості допомагають контролювати і гальмувати негативні прояви у поведінці;

— діловитість, уміння вибудовувати моральний досвід особистості; ці якості певною мірою допомагають швидше досягати мети і зосередити увагу переважно на змісті вчинків;

— здатність до самооцінки, самокритичність, вимогливість до себе, справедливе ставлення до інших; усе це сприяє самовдосконаленню і створенню позитивної моральної сфери подальшого розвитку особистості.

Структура блоків моральних якостей відносно динамічна, оскільки безперервно змінюється особистістю, яка сама перебуває у постійній зміні.

Серед моральних якостей, які мають особливе значення для майбутньої професійної діяльності, виокремлюють (Н. Дяченко) професійний обов'язок, професійну честь, професійну гордість і професійну етику.

Професійний обов'язок. Однією з найголовніших категорій етики є обов'язок, тобто ставлення особистості до суспільства. Професійний обов'язок відображає ставлення до своєї праці.

Почуття професійного обов'язку ґрунтується на переконанні в життєвій необхідності узгодження особистих бажань із суспільним обов'язком. Професійний обов'язок передбачає використання усіх можливостей професії для розбудови та зміцнення могутності Батьківщини. З цього погляду професійний обов'язок студента можна розглядати як прагнення повною мірою оволодіти знаннями, вміннями та навичками з обраної спеціальності, дотримуватись професійної дисципліни, стати справжнім майстром своєї справи, берегти професійні традиції, розширювати професійні зв'язки. Іншими словами, наявність почуття професійного обов'язку є запорукою і неодмінною умовою високого рівня професіоналізму людини.

Професійна честь. Це моральна категорія, яка відображає гідність і авторитет людини, що займається певною діяльністю, і пов'язані з цією діяльністю моральні заслуги. Професійна честь вимагає від працівника підтримувати репутацію своєї професії, захищати інтереси колективу, до якого він належить. Досягнення та успіхи окремих людей кожної професії формують авторитет професії. Так поступово зростає суспільна значущість і цінність певного виду діяльності, формується професійна честь. Під час навчання у вищому навчальному закладі студенти повинні навчитися по-справжньому цінувати обрану професію, усвідомити її суспільне значення, примножувати її добру славу і захищати її честь.

В умовах вищого навчального закладу честь кожного студента полягає в тому, щоб виховувати в собі високі моральні якості, досягти значних успіхів в оволодінні своєю спеціальністю, долати особисті недоліки. Водночас молода людина не повинна залишатися байдужою до негативного у поведінці своїх товаришів, однокурсників. Адже професійна честь — це честь усієї групи, всіх, хто обрав саме цю професію.

Професійна гордість. Це почуття пов'язане з переживанням людиною своїх успіхів. Завданням вищого навчального закладу є виховання у студентів почуття професійної гордості на його традиціях, ознайомлення молодих людей з найвищими здобутками видатних осіб, що працювали чи працюють у певній сфері суспільної діяльності. В міру оволодіння професією юнаки та дівчата пізнають її

привабливість, глибше вникають в її зміст, проймаються почуттям поваги до обраного фаху і до людей, які його прославили. Професійна гордість активізує студента, спрямовує його на належне вивчення предметів, є потужним стимулом в опануванні професії. З розвитком у молоді почуття професійної гордості професійне виховання стає повнішим і змістовнішим.

Професійна етика. Під професійною етикою розуміють моральні принципи, пов'язані з поведінкою людини у сфері її професійної діяльності. Майбутні фахівці повинні усвідомлювати, що вони самі відповідають за свої вчинки, що кожен їх крок буде морально оцінено. Лише за цієї умови вони будуть готові до роботи в професійному колективі.

Важливо, щоб студенти знали моральні вимоги щодо професій, які вони опановують, і якості, які повинні виховати в собі, щоб відповідати цим вимогам. Засвоєння норм професійної етики допомагає молодій людині швидше професійно адаптуватися.

Найефективнішим методом формування у студентів необхідних етичних якостей є особистий приклад викладача. Важливо також враховувати й те, що основи професійної етики формуються у професійній діяльності, у безпосередньому контакті з професією. Тому керівники виробничої практики мають звертати увагу студентів на дотримання етичних норм фахівцями підприємств чи установ, на яких проходить виробнича практика, давати оцінку відхиленням від цих норм.

На сучасному етапі розбудови української держави важливого значення набуває формування почуття патріотизму, національної самосвідомості студентської молоді як запоруки її активної участі в соціально-економічній діяльності. Тому навчально-виховний процес у вищому навчальному закладі необхідно вибудовувати таким чином, щоб пробудити у студентів національні почуття, виховати в них повагу і любов до свого народу, до його вікових моральних та духовних здобутків, а також самоповагу й гордість за свою Батьківщину, і на цій основі формувати суспільно значущі особистісні риси громадянина України: національну свідомість, духовність, трудову активність, морально-етичну, фізичну, екологічну і правову культуру.

Необхідність етнізації виховного процесу зумовлена тим, що протягом століть національна основа знищувалася, що призвело до масового національного нігілізму, яничарства. Молодій державі Україні потрібні національно свідомі громадяни, які відчували б кровну причетність до своєї землі, свого народу, своєї держави, усвідомлювали, що

не існує в світі держави «взагалі», а є українська, французька, німецька держави тощо, а відповідно й національно свідомий громадянин України, Франції, Німеччини.

У формуванні патріотизму в студентській молоді важливу роль відіграють екскурсії історичними місцями рідного краю, ознайомлення з побутом населення різних регіонів, усього українського народу; ознайомлення з матеріалами краєзнавчого, етнографічного, художнього музеїв, музею української культури і побуту; виставок народних майстрів тощо. Використання у виховному процесі історико-культурної спадщини збагачує студентську духовність, культуру, моральність і сприяє формуванню національної свідомості та патріотичних рис.

Виховний вплив на формування національної самосвідомості справляє також безпосередня участь студентів у підготовці і проведенні національних свят України, що у багатьох вищих навчальних закладах стало традицією: Новий рік і Різдво Христове (1 і 7 січня), День Соборності України (22 січня), День захисника Вітчизни (23 лютого), День Конституції України (28 червня), День прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня), День незалежності України (24 серпня), Міжнародний день студентів (17 листопада) та ін. Народний календар поповнюється загальнонаціональними святами: День студента, День матері, День батька, День родини. Передбачає він і регіональні урочистості з нагоди певних історичних подій в минулому, приурочені специфічним видам трудової діяльності (наприклад, проводи на полонину в Карпатах).

Є в народному календарі дати, пов'язані з релігійними святами: День Андрія (13 грудня), День Миколи (19 грудня), Щедрий Вечір (13 січня), Святвечір (6 січня), Різдво (7 січня), Водохреща (19 січня), Великдень, Покрови Матері Божої (13 жовтня) та ін.

Складовою народного календаря є *родинний календар*, який охоплює важливі дати, віхи життя сім'ї, кожного її члена (дні народження членів сім'ї, ювілеї весілля батьків, бабусі й дідуся).

У формуванні національної свідомості не можна оминути проблеми мови та мовлення. Студентська молодь має усвідомити, що без оволодіння державною мовою неможливо стати повноцінним громадянином своєї держави, патріотом України та й просто інтелігентною людиною, кваліфікованим спеціалістом будь-якої галузі господарства.

З цією метою доцільно у вищих навчальних закладах запровадити курси «Основи краснознавства», «Виразне читання», «Основи ораторського мистецтва», «Культура

мовного спілкування», «Культура і техніка мовлення», «Риторика» та ін.

На основі такої виховної роботи формуються основні складові національної самосвідомості: любов до рідної землі і свого народу, патріотизм і готовність захищати Українську державу, досконале володіння українською мовою, духовна культура, повага до батьків, культури та історії, традицій та звичаїв рідного народу, працелюбність, бажання працювати задля розквіту власної держави, культура міжособистісного спілкування, глибоке усвідомлення громадянської відповідальності, сформовані почуття гордості за свою Батьківщину та ін.

Критерієм сформованої національної самосвідомості будуть виступати наявні базові, національні, громадянські цінності особистості, цінності сімейного та особистого життя, якими майбутній фахівець повинен керуватись у житті і професійному становленні.

Ефективність морального виховання студентів визначають такі чинники: створення у вищому навчальному закладі психологічного клімату поваги до моральних норм, правил людського співжиття; відповідність змісту морального виховання його меті й рівню морального розвитку студентів, особливостей їх майбутнього фаху; своєчасне вжиття виховних заходів, акцентування уваги на запобіганні аморальним явищам у студентському середовищі; підтвердження декларованих педагогами моральних принципів їх моральною практикою, яка б відповідала найвищим критеріям моральності.

Трудове виховання студентів

Умови прискороного науково-технічного прогресу передбачають чесну, сумлінну, напружену та ініціативну роботу кожного працівника, формування якого є одним із найважливіших завдань трудового виховання у вищому навчальному закладі.

Трудове виховання — процес формування потреби в праці і сумлінного, творчого ставлення до неї, гордості за свою професію, високих моральних і професійних рис громадянина, працівника, фахівця, вироблення практичних умінь і навичок культури праці.

Найважливішим завданням трудового виховання студентів є формування у них професійних здібностей і потреб, вмінь, навичок, звичок професійного призначення,

психологічна підготовка до праці з обраної спеціальності; виховання волі, терпеливості і наполегливості в подоланні труднощів.

Ефективність трудового виховання у вищому навчальному закладі значною мірою залежить від кількох чинників:

- визначення мети трудового виховання для кожного курсу і на перспективу, а також форм, напрямів, засобів і методів для її досягнення;

- врахування індивідуальних особливостей студентів;

- вміння передбачити результати впливу запланованих заходів з послідовним ускладненням завдань трудового виховання;

- широке використання всіх засобів трудового виховання, спонукання студентів до трудового самовиховання, самовираження, самоконтролю і самооцінювання.

Трудове виховання студентів здійснюється в процесі усіх видів діяльності студента: навчальній праці, науково-дослідній роботі, діяльності, виробничій практиці, громадській, побутовій праці.

Навчальна праця. Це основний вид трудової діяльності студента і, відповідно, основний засіб трудового виховання. За своїм характером навчальна праця належить до пізнання, в процесі якого студенти здобувають знання, набувають умінь та навичок. Вона також передбачає формування в суб'єкта ініціативи і творчості, вміння долати труднощі, виявляти волю і наполегливість, а також значних фізіологічних і розумових напружень.

У вищому навчальному закладі навчальна праця має свою особливість: студент виступає одночасно об'єктом цього процесу (оскільки піддається впливу професорсько-викладацького колективу) і суб'єктом, оскільки без самостійної роботи неможливо оволодіти знаннями і професійними навичками.

Втілення у навчальний процес вищої школи активних методів навчання і виховання, розвиток пошукової діяльності студентів сприяє перетворенню навчальної праці на пізнання, на творчу розумову працю. Цьому ж сприяє захоплення молодих людей навчанням, зацікавленість ним, відчуття задоволення від досягнутих результатів.

За швидких темпів оновлення інформації навчально-виховний процес вищого навчального закладу повинен бути спрямований не тільки на засвоєння студентами наукових знань, а й на оволодіння практичною діяльністю щодо якісної трансформації і удосконалення суспільного та професійного досвіду. Тобто предметом навчальної праці є не лише

знання, а й розвиток творчих здібностей майбутнього спеціаліста. У процесі лекцій, семінарських і лабораторних занять, курсового і дипломного проектування, а також самостійної роботи із засвоєння програмного матеріалу формуються необхідні професійні якості майбутнього спеціаліста.

Отже, навчальна праця виконує кілька функцій: вона є засобом надбання професійних знань і засвоєння методів професійної діяльності, розвитку інтелектуальних здібностей, фактором всебічного розвитку особистості, необхідною умовою реалізації суспільно-політичної, виробничої, соціальної і культурної активності майбутнього фахівця.

Науково-дослідна робота. Незважаючи на те що цей вид діяльності пов'язаний з навчальним процесом, він залишається відносно самостійним видом роботи студента. Завдяки йому в стінах вищого навчального закладу в молоді людини формуються такі якості, як здатність творити, втілювати нові досягнення у виробництво. Науково-дослідна робота є найкращим способом зацікавлення студентів в обраній спеціальності і застосування здобутих знань ще у вищому навчальному закладі. Студенти, займаючись нею, опиняються в наближених до практичної діяльності умовах, які спонукають їх розв'язувати проблеми самостійно.

Виробнича практика. Як вид трудової діяльності вона має великі можливості виховання професійно-трудової культури майбутніх спеціалістів. В її процесі студенти набувають необхідних знань, умінь та навичок, пізнають специфіку обраної спеціальності, ознайомлюються з передовими методами праці, вчаться працювати в трудових колективах. Виробнича практика безпосередньо розкриває зміст і характер сучасних вимог до фахівця. Підвищенню ефективності цієї форми підготовки спеціалістів сприяє закріплення за вищими навчальними закладами базових підприємств, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, які мають високий рівень сучасної техніки.

Досвід роботи багатьох вищих навчальних закладів переконує, що перетворення виробничої практики на головний іспит професійної придатності і професійної зрілості студента потребує створення робочих навчальних місць. Пошук нових, ефективніших шляхів проведення виробничої практики має бути спрямованим на розв'язання основного завдання вищого навчального закладу — виховання висококваліфікованого спеціаліста, вмілого керівника, соціально активного громадянина.

Громадська діяльність. Вона є невід'ємною складовою навчально-виховного процесу. Громадську діяльність відносять до трудової діяльності, яка має добровільний характер і є за своєю суттю працею на громадських засадах. Цей вид праці охоплює всі сконцентровані у вищому навчальному закладі напрями і форми громадської роботи студентів, синтезує їх, піднімає на якісно новий рівень. У багатьох вищих навчальних закладах діють студентські клуби: англійський, бізнес-клуб, інтелектуальний, євроклуб, дебатний, політклуб, екоклуб, спортклуб, лекторська група та ін. Крім того, діють і студентські трудові загони: ремонтно-будівельні, охорони порядку, волонтерські, сільськогосподарські, загони вожатих, які працюють улітку в дитячих оздоровчих таборах та в підшефних шкільних класах. Студентський трудовий загін — це не тільки фінансова допомога малозабезпеченим студентам, а й, передусім, школа виховання особистості, її духовного саморозвитку. У студентів формується відповідальне ставлення до трудової діяльності, вміння підтримувати коректні стосунки з людьми. Він є також школою розвитку лідерських якостей і формування навичок роботи в колективі.

Побутова праця. Це також складова системи трудового виховання студентів. Вона передбачає підтримання студентами порядку і чистоти в навчальних аудиторіях, майстернях, лабораторіях, рекреаціях, на подвір'ї. Роботу із самообслуговування студенти виконують і в гуртожитку: прибирання приміщень, готування їжі, приведення в порядок одягу, взуття тощо. Залучають студентів і до ремонту навчальних приміщень, до роботи у підсобних господарствах тощо.

Організовуючи трудове виховання студентів, слід враховувати усі чинники, які підвищують його ефективність.

Важливим елементом трудового виховання студентів є формування чітко вираженої позитивної трудової мотивації. Адже від бажання ефективно працювати значною мірою залежить активність особистості до оволодіння професійною майстерністю, до нормалізації умов трудової діяльності. Психологи стверджують, що людина найчастіше зупиняється не там, де вона «не може» (наприклад, вичерпала свої функціональні можливості, здібності тощо), а там, де вона «не хоче», тобто де не зацікавлена, не бачить позитивного ефекту чи необхідності.

Істотне значення для трудового виховання студентів має творчий характер праці. Підбираючи завдання відповідної складності, студентів залучають до вдосконалення

виробничих процесів (знарядь праці, технології, організації праці). Для цього їм доводиться вносити свої пропозиції, спираючись на власний досвід, застосовувати свої знання та вміння в нових умовах. На виробництві найвища ефективність від творчої роботи студентів досягається під час залучення їх до дослідництва.

Нові можливості для трудового виховання відкриває встановлення трудових відносин між учасниками трудових процесів. За колективного характеру діяльності ніхто не може залишатися байдужим до ледарів, бо результати роботи кожного позначаються на результатах роботи колективу загалом. Сильніші починають допомагати слабшим, а відповідальність слабших значно зростає. Усі усвідомлюють, що від єдності колективу значною мірою залежить успіх у роботі, починають поважати колектив, розуміти його силу.

У трудовому вихованні студентів необхідно, щоб пропонуванa їм праця ґрунтувалася на таких важливих засадах: ефективне використання робочого часу, раціональні прийоми праці, економне витрачання матеріалів, електроенергії, естетичний вигляд виробу, дотримання особистої гігієни й техніки безпеки тощо.

Кожен вищий навчальний заклад повинен мати відрегульовану систему збирання і аналізу інформації про діяльність своїх випускників. Це дасть змогу оперативно розв'язувати проблеми, пов'язані з удосконаленням трудової підготовки студентів.

Необхідно також передбачати створення умов для формування професійно-трудової культури майбутніх спеціалістів. З цією метою слід забезпечити комплексне управління трудовим вихованням з боку професорсько-викладацького складу. Із зростанням провідної ролі викладача як головного організатора пізнавальної, професійної, науково-дослідної діяльності студента необхідно сформувати систему його педагогічної підготовки, оволодіння ним мистецтвом і методикою виховної роботи; поліпшити організування і стимулювання праці викладачів з урахуванням їх творчого внеску в удосконалення навчально-виховного процесу, трудового виховання.

Критерієм трудової вихованості студентів є висока особиста зацікавленість і продуктивність праці, відмінна якість продукції, трудова активність і творче, раціоналізаторське ставлення до процесу праці, трудова, виробнича, технологічна дисципліна.

Економічне виховання студентів

Ринкова економіка передбачає формування нової особистості — дбайливої, упевненої у власних силах, ініціативної, здатної самотійно орієнтуватися в економічній ситуації, ознайомленої із досягненнями світової економічної думки і практики. Формування такого типу особистості потребує належного економічного виховання студентів вищої школи.

Економічне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування на основі спеціальних знань економічної свідомості, економічного мислення, умінь і навичок економічної діяльності, економічно значущих якостей особистості.

Під економічними знаннями розуміють сукупність економічних теорій про зміст, характер матеріальних благ, їх виробництво, обмін, розподіл і споживання, про вплив реального життя на розвиток суспільства. Здатність особистості виконувати економічну діяльність спирається на її економічні вміння.

На основі економічних знань формується *економічна свідомість*, тобто усвідомлення людиною реальної картини економічного життя, економічних відносин, власної діяльності, взаємозв'язку між економічною активністю та рівнем задоволення особистих і суспільних потреб.

Складовою економічної свідомості є *економічне мислення* — здатність людини усвідомлювати явища економічного життя, засвоювати економічні поняття, ідеї, теорії, зіставляти їх з практикою і орієнтуватися в економічному житті.

Засвоєні економічні знання, сформоване вміння застосовувати їх в житті і праці, моральні якості, які виявляються у всіх видах економічних відносин у процесі економічної діяльності, економічне мислення формують *економічну культуру особистості людини*.

Економічне виховання має бути зорієнтоване на формування економічного мислення, почуття власника, реального господаря; вміння прогнозувати наслідки своїх рішень, економічно обґрунтовувати ставлення до праці та її результатів; усвідомлення свого статусу платника податку, його прав і обов'язків; прагнення до нарощування трудових доходів, до поліпшення якості життя; готовність брати участь у різноманітних формах економічної діяльності; моральний вибір в ситуаціях, пов'язаних з економічною діяльністю; вміння долати економічні труднощі в кризовій ситуації; здатність

ефективно використовувати механізм соціально-економічного захисту своїх та суспільних інтересів та ін. (С. Шпак).

Досягнення зазначеної мети в економічному вихованні студентів можливе за умови вивчення основних напрямів розвитку економіки держави, формування економічної свідомості та мислення, бажання досконало володіти обраною професією; формування навичок раціональної організації праці та економічного використання бюджету часу (навчального і особистого), а також елементарних навичок економічного рахунку, вміння співвідносити затрати праці й кінцевий результат з кожного виду діяльності; виховання бережливості, ініціативності, діловитості, дисциплінованості тощо.

З огляду на завдання економічного виховання визначають його зміст. При його структуруванні виходять з моделі економічної діяльності громадянина сучасного суспільства, яка має кілька компонентів (Ю. Васильєв):

1. Професійна діяльність особистості. Вона передбачає планування і організацію своєї праці; виконання професійних обов'язків, трудових завдань згідно з установленними економічними та іншими нормативами; оцінювання результатів своєї праці за специфічними для різних видів професійної діяльності критеріями; пошук шляхів підвищення ефективності своєї праці (зниження різних витрат — трудових, матеріальних, фінансових; підвищення якості праці; збільшення виробітку тощо); удосконалення своєї професійної діяльності (раціоналізація і винахідництво, науково-технічна творчість).

2. Суспільна діяльність. Вона полягає у плануванні і вдосконаленні господарського механізму; плануванні і здійсненні подальшого розвитку підприємства; колективному самоврядуванні чи особистому управлінні підприємством.

3. Діяльність у позапрофесійному житті. Нею передбачається: планування і організація особистого бюджету, прибутків-витрат сім'ї; економічне обґрунтування придбаних в особисте користування товарів і раціональне їх використання; розумне ставлення до свого здоров'я, режиму і способу життя, використання вільного часу тощо.

Складовою охарактеризованих видів економічної діяльності особистості є діяльність щодо бережливого і господарського ставлення до природи, її ресурсів, до народного добра, суспільної і приватної власності; активне вивчення і осмислення економічної політики держави та ін.

Здійснюючи економічне виховання студентів, слід брати до уваги його зв'язок з іншими напрямками виховання: трудовим, моральним, правовим, екологічним, естетичним і фізичним.

Єдність трудового і економічного виховання полягає в тому, що мотиви і потреби трудового виховання зумовлені економічними стимулами. Трудове виховання формує ці потреби, приводить їх у відповідність з економічними можливостями. Обидва напрями виховання спрямовані на формування сумлінного ставлення до праці, навичок загальної трудової культури, наукової організації праці. Економічні категорії (планування, нормування праці, облік, стимулювання) використовуються і в трудовому вихованні.

Існує тісний зв'язок між економічною та моральною культурою. Наприклад, такі моральні принципи, як любов до своєї країни, почуття колективізму та товариської взаємодопомоги є важливою умовою реалізації заходів економічного виховання. З іншого боку, економічне виховання сприяє утвердженню таких моральних принципів, як усвідомлення суспільного обов'язку, непримиренність до несправедливості та антисуспільних явищ.

Безперечним є зв'язок економічного і правового виховання. Формування правової свідомості, високої правової культури і правомірної поведінки у студентській молоді здійснюється в єдності з підготовкою її до економічного життя, оскільки ефективність правового виховання часто визначається саме показниками економічної діяльності в усіх її сферах: виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ.

Взаємозв'язок естетичного та економічного виховання полягає передусім у формуванні естетичних понять і смаків, які мають узгоджуватися з економічною діяльністю, економічними можливостями особистості і суспільства. Окрім того, цей зв'язок виявляється в естетиці праці і виробництва, яка є засобом гуманізації праці, реалізації заходів щодо підвищення її ефективності і якості.

Економічне значення фізичного виховання полягає передусім у тому, що воно сприяє підвищенню продуктивності праці, формуванню розумних потреб, бережливому ставленню до свого здоров'я, боротьбі із шкідливими звичками тощо.

Єдність економічного і екологічного виховання зумовлена необхідністю охорони навколишнього середовища, взаємодією і взаємозумовленістю процесів технології та природи.

Економічне виховання студентів у вищих навчальних закладах передусім здійснюється у процесі вивчення навчальної дисципліни «економіка». Її матеріал спрямований на засвоєння студентами економічних понять. Важливим завданням викладача економіки є донесення до студентів того, яким чином здобуті економічні знання він зможе застосувати у майбутній трудовій діяльності, навчити їх кваліфіковано оцінювати конкретні економічні ситуації.

Здійснюється економічне виховання студентів у межах навчальної і позааудиторної роботи. У позааудиторній роботі з економічного виховання використовуються різні її методи і форми: лекції, бесіди, зустрічі «за круглим столом», вечори запитань і відповідей, економічні олімпіади, вікторини, диспути на економічні теми, зустрічі студентів з економістами, приватними підприємцями тощо.

Особливе місце в економічному вихованні належить діловим іграм, у процесі реалізації яких студентами розігруються різноманітні економічні ситуації.

Успішному розв'язанню завдань економічного виховання студентів сприяє також розширення економічної підготовки студентів шляхом включення економічних питань в коло обов'язків під час проходження ними виробничої практики.

В економічному вихованні особливе місце належить формуванню вміння раціонально використовувати час. Від цього залежить у житті людини дуже багато. А починати слід з упорядкування власного побуту: лягати спати, вставати, робити ранкову гімнастику, приймати їжу тощо у визначений час. Процес виховання у собі цієї звички довготривалий і потребує впевненості, наполегливості, послідовності. Однак успіх прийде лише тоді, коли людина стає власником свого часу. Прикладом для наслідування у цьому питанні є вітчизняний хірург М. Амосов. Він був надзвичайно послідовним у використанні часу.

Уміння практично застосовувати економічні знання у будь-якому виді діяльності допомагає самостійно приймати рішення, відкрити власну справу тощо.

Ефективність економічного виховання студентської молоді потребує: високого рівня економічної компетенції викладацького складу; залучення студентів до суспільно корисної, продуктивної праці, яка супроводжується засвоєнням знань з економіки й організації виробництва; прищеплення студентам умінь раціонально вести домашнє господарство, економити матеріальні цінності й час, дотримуватись економії у сфері матеріального виробництва, обслуговування.

Отже, економічне виховання у вищому навчальному закладі спрямоване на формування висококваліфікованого фахівця, людини яка вміє бути господарем своєї долі, здатна об'єктивно оцінювати своє становище в суспільстві, свої вчинки й дії з погляду економічної доцільності та результативності, вміє планувати свою життєдіяльність, розраховувати і прогнозувати її.

Правове виховання студентів

Забезпечення країни висококваліфікованими кадрами вимагає від вищої школи активізації роботи з правового навчання і виховання. Низька правова культура, нерозуміння ролі права, невміння застосувати правову норму знижують соціальну активність, професійні знання і вміння будь-якого спеціаліста.

Правове виховання, як складова національного виховання, є одним із шляхів підготовки повноцінного громадянина України у період глибоких соціальних, економічних і політичних перетворень. Тільки достатньо підготовлений у правовому плані, високomorальний спеціаліст може орієнтуватися у правовій політиці своєї держави і суворо дотримуватись законності.

Правове виховання — виховна діяльність вищого навчального закладу, правоохоронних органів, спрямована на формування у студентів правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки.

Система правового навчання і виховання студентів в неюридичних вищих навчальних закладах має своєю метою формування моральної і правової свідомості молодих людей, озброєння їх знаннями українського законодавства, необхідними для практичної професійної діяльності, для використання правових знань в особистому житті. Досягнення цієї мети здійснюється через вивчення курсу «Правознавство» і проведення позааудиторної виховної роботи.

Правове виховання спрямоване на розв'язання таких завдань:

- озброєння молодих людей знаннями законів, систематичне інформування їх про актуальні питання права, прийняті нові закони та законодавчі акти;

- формування правової свідомості, тобто сукупності правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, які

визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку в конкретній правовій ситуації;

- формування поваги до держави і права;
- вироблення навичок і звичок законослухняності як продукту свідомого ставлення до громадянського обов'язку;
- формування нетерпимого ставлення до правопорушень, злочинності; намагання протидіяти негативним явищам і протистояти їм;
- подолання у правовій свідомості і поведінці хибних уявлень, що сформувалися під впливом негативних суспільних явищ.

Зміст правового виховання визначають особливості права як нормативно-регулятивного важеля, його суспільні функції і значення в управлінні суспільством. Законодавство України охоплює різні галузі права. Серед них чільне місце належить *державному праву*. Його норми регулюють найважливіші суспільні відносини, що закріплюють основи організації суспільства і правове становище особи, державний устрій. Особливим аспектом державного права є Конституція як Основний закон держави і суспільства.

Важливу роль у житті громадян відіграє *адміністративне право*, що регулює організацію і діяльність апарату державного управління. Молодь повинна мати уявлення про органи державного апарату та норми адміністративного права, які охоплюють різноманітні правила: санітарні, протипожежні, дорожнього руху, користування транспортом, поведінки в громадських місцях, військового обліку та ін., що регулюють діяльність підприємств, установ, їх працівників, поведінку громадян. Якщо людина порушує встановлені правила, її вважають правопорушником і накладають на неї адміністративні стягнення.

Норми *цивільного права* регулюють взаємовідносини між конкретними громадянами, громадянами і організаціями, між різними організаціями. Ці норми визначають правоздатність осіб. Правоздатними можуть бути і дорослі, і діти. Однак не кожна правоздатна особа може здійснювати свої права. З огляду на це закон визначає *цивільну дієздатність* — здатність особи чинити потрібні дії для виконання своїх прав і обов'язків, а також встановлює її межі: 15 років — часткова дієздатність; 15—18 — відносна дієздатність; 18 років — повна дієздатність.

У процесі правового виховання студенти мають засвоїти певні норми з різних галузей права:

— трудового права (умови прийняття на роботу, переведення і звільнення з роботи, тривалість робочого дня й часу відпочинку, охорони й оплати праці, моральної та матеріальної відповідальності);

— кримінального права (відповідальність за намір злочину, співучасть у ньому, вік настання кримінальної відповідальності, інформація про кримінальне покарання та ін.);

— сімейні відносини (права і обов'язки подружжя, батьків щодо виховання дітей тощо);

— екологічного права (охорона надр, водних ресурсів, повітря, фауни, флори, а також обов'язки громадянина щодо охорони природи);

— фінансового права (ознайомлення із системою оподаткування в державі загалом, кожного громадянина зокрема);

— законодавства про підприємницьку діяльність (сутність і зміст підприємницької діяльності; підприємство, його види та форми об'єднання; інвестиційна діяльність; банкрутство, аудиторська діяльність);

— земельного законодавства (право колективної і приватної власності на землю, порядок орендування землі, розв'язання земельних спорів).

Організація правового виховання студентів вимагає дотримання як загальнопедагогічних, так і специфічних принципів правового виховання.

Загальнопедагогічні принципи правового виховання. Їх реалізація має свої особливості.

Принцип зв'язку правового виховання з життям передбачає врахування стану дисципліни і порядку в колективі академічної групи, факультету, вищого навчального закладу в здійсненні правовиховної роботи. Специфіка правового виховання вимагає тісного його поєднання з практичною діяльністю студентів. Адже знання права нерозривно пов'язане з повсякденною їх діяльністю і поведінкою. Студенти постійно вступають у правові відносини з іншими людьми чи установами. Тому і роз'яснення конкретних законів слід завжди пов'язувати саме з життєвими інтересами людей, виходячи з їх досвіду, брати аргументи із ситуацій, які склалися на певний час. Реалізація цього принципу передбачає ознайомлення студентів не тільки з тими правовими нормами, які стосуються їх, а й з тими, що регулюють життя і діяльність загалом, тобто тих, якими їм доведеться керуватися у житті і професійній діяльності.

Принцип виховання в колективі вимагає регулювання складної системи моральних і правових взаємин студентів,

забезпечення їх прав і виконання ними обов'язків на основі Статуту вищого навчального закладу, Правил поведінки студентів, усунення причин можливих конфліктів, недопущення «дідівщини» в студентському середовищі.

Принцип опори на позитивне в особистості студента має свою специфіку у правовому вихованні, коли йдеться про студентів, які порушують дисципліну і порядок. Виховна робота з ними нерідко набуває таких форм, що спричиняють їх озлоблення. Позитивних результатів домагаються за умови, коли у порушників дисципліни знаходять хороші якості, намагаються опиратися на них у правовиховній роботі.

Принцип поєднання високої вимогливості з повагою до студентів перегукується з принципом А. Макаренка: «Якомога більше вимог до людини, і разом з тим якомога більше поваги до неї». Ефективність правового виховання студентів залежить від наявності у вищому навчальному закладі детально продуманих, педагогічно обґрунтованих вимог до них, які мають стати життєвим кодексом навчального закладу. Ці вимоги до студентів мають ставити працівники вищого навчального закладу, забезпечуючи контроль за поведінкою студентів.

Принцип єдності, систематичності і послідовності педагогічних впливів у правовому вихованні необхідний з огляду на те, що у ньому беруть участь викладачі, студенти, громадські організації і батьки. Всі ці впливи повинні створювати єдину систему, яка послідовно формує у студентів правову свідомість, навички і звички правомірної поведінки.

Успіх правового виховання студентів залежить також від *принципу урахування їх вікових особливостей, життєвого досвіду*. Передусім необхідно визначити рівень їх правової культури, набутий за час навчання в загальноосвітній школі, щоб зосередити виховні зусилля на потрібних аспектах, тобто щось підтримати, продовжити, розвинути, а щось подолати, усунути. Реалізація цього принципу передбачає враховування віку молодої людини, її нового статусу як студента вищого навчального закладу.

Специфічні принципи правовиховної роботи. Особливості змісту і методики правового виховання студентів, необхідність регулювання їх правової поведінки у навчально-виховному процесі вимагає дотримання специфічних принципів правового виховання.

Принцип єдності правового і морального виховання випливає з того, що принципи і норми моралі мають за-

гальний характер, охоплюють усі аспекти суспільного життя і регулюють відносини людей, їх ставлення до суспільства і держави. На цих моральних нормах ґрунтуються норми права і правові відносини.

Реалізація *принципу оперативності виховання* передбачає своєчасне пропагування і роз'яснення прийнятих законів чи нормативних актів, а також організацію цілеспрямованої правовиховної роботи в тій академічній групі, на курсі чи факультеті, де виявлено випадки порушень дисципліни чи правопорушень.

Суть *принципу поєднання переконання з примусом* полягає в тому, що у правовиховній роботі, окрім засобів переконання, у деяких випадках застосовують і засоби примусу (покарання студентів адміністрацією вищого навчального закладу, правоохоронними органами тощо). Це змушує недисциплінованого студента чи правопорушника дотримуватись загальноприйнятих морально-правових норм людського співжиття. Однак домінуючим у правовому вихованні має бути переконання.

Принцип законності вимагає дотримання почуття міри, уникнення образи людської гідності чи порушення законності. Реалізація його передбачає передусім, щоб педагоги у своїй діяльності самі суворо дотримувалися норм права і моралі.

Принцип єдності прав і обов'язків студентів ґрунтується на поєднанні інтересів особи і суспільства. Конституційні права і свободи громадян забезпечуються широкою системою політичних, економічних і юридичних гарантій. Надаючи першорядного значення охороні прав і свобод громадян, держава водночас вимагає від кожного громадянина неухильного виконання своїх обов'язків. Адже демократія – це не тільки права, а й висока громадянська відповідальність. І чим ширші права, тим вища й відповідальність перед суспільством і державою. Тільки сумлінне виконання обов'язків громадянина сприяє реалізації ним своїх прав в усій повноті.

У практичній діяльності з правового виховання слід остерігатися перенесення центра ваги правової інформації на заборони і санкції. Однак знання обов'язків без знання прав сприяє формуванню пасивної особистості, байдужої до явищ навколишнього життя. Не можна також усю правову інформацію зводити до наголошування на правах. У такому разі обов'язки видаються незначними, з'являється думка, що ними можна нехтувати, що їх виконання не обов'язкове. Отже, крайнощі небезпечні. Студенти мають

знати свої права, передбачені законом для активної діяльності на благо суспільства і держави, і свої обов'язки перед суспільством. Лише за таких умов правове виховання сприятиме формуванню соціально активної молоді людини з почуттям високої відповідальності.

Знання педагогами особливостей загальних принципів виховання і специфічних принципів правового виховання дає змогу підбирати оптимальний зміст, ефективні форми і методи роботи з формування правової культури студентської молоді.

Викладання правознавства у вищих навчальних закладах передбачає формування у студентів усвідомлення соціальної цінності права і його ролі у суспільстві, значення законності, правопорядку, правомірної поведінки, юридичної відповідальності тощо.

Для студентів неюридичних вищих навчальних закладів важливе не лише застосування права в конкретній галузі, пов'язаній з майбутнім фахом, а й практика організації праці, управління, матеріально-технічного забезпечення тощо. Викладач права має знати, в яких умовах працюватимуть випускники, а також проблеми, з якими вони стикатимуться. Тоді він зможе зорієнтувати студентів, за допомогою яких правових засобів можуть бути розв'язані їхні проблеми.

Розкриваючи передбачений навчальною програмою правовий матеріал, викладач правознавства повинен пояснити, у який спосіб здобуті правові знання допоможуть студентіві в майбутній трудовій діяльності кваліфіковано оцінювати конкретні правові ситуації, розв'язувати відповідно до закону господарські й соціальні питання та ін. Зміст кожного правового поняття слід розкривати доступно, використовуючи відомі студентам поняття і приклади із галузі, що стосується спеціальних дисциплін, які вони вивчають.

Успішному розв'язанню завдань правового виховання студентів сприяє впровадження правових питань у коло обов'язкових під час виробничої практики, а також тісний зв'язок з кафедрами при підготовці дипломних проектів і складанні державних іспитів.

Здійснюється правове виховання студентів і в позааудиторний час (бесіди, «круглі столи», вечори запитань і відповідей, університети правових знань, юридичні олімпіади, вікторини, диспути на морально-правові теми, зустрічі студентів з працівниками суду і юстиції, прокуратури, органів внутрішніх справ, проведення зборів у групах з обговоренням поведінки правопорушників-студентів,

участь студентів у різних формах охорони громадського порядку). Ефективним засобом у правовиховній роботі є ділові ігри. В них студенти виступають як підсудні, судді, звинувачувані, свідки.

Правове виховання сприяє підвищенню ролі молоді в студентському самоврядуванні. Реалізовуватися права студентських колективів щодо участі в управлінні справами вищого навчального закладу можуть лише в процесі практичної діяльності. Важливо створити правову основу студентського самоврядування: адміністрація вищого навчального закладу зобов'язана сприяти студентським колективам у здійсненні їх повноважень, надавати на їх прохання необхідну для прийняття рішень інформацію, приміщення для проведення заходів, обладнання і матеріальні засоби, у встановлені терміни давати відповіді на пропозиції, що вносяться студентськими колективами. Студентські колективи повинні мати право призупиняти виконання рішень адміністрації, прийнятих без врахування інтересів студентів.

У процесі планування правовиховної роботи зі студентською молоддю необхідно враховувати зміни, які відбуваються у правовій свідомості студентів від курсу до курсу, та особливості їх колективної діяльності. Так, на першому курсі у правовому вихованні важливо акцентувати на таких факторах: рівень правової вихованості першокурсників як результат правовиховної роботи загальноосвітньої школи; відбір і залучення до активу академічних груп студентів, які зможуть створити серед своїх однокурсників атмосферу поваги до морально-правових норм; ознайомлення першокурсників зі станом порядку і законності, трудової дисципліни в колективі, з їх правами і обов'язками як студентів; залучення молодих людей до доступних форм громадсько корисної і правоохоронної практики тощо.

На другому курсі продовжується збагачення досвіду громадсько корисної і правової діяльності студентів. Розширюється склад активу в академічних групах, поліпшується морально-правовий клімат шляхом залучення до активу студентів з високими моральними якостями. Зростає вимогливість до роботи студентського самоврядування з боку самого колективу. Молодь ширше залучається до трудової діяльності, вдосконалюється взаємодія особистості з державними органами.

На старших курсах, у період підготовки майбутніх спеціалістів до переходу до трудових колективів, у пра-

вовому вихованні набирає значення: зміцнення активу академічних груп, розширення спектра діяльності з розв'язання завдань морально-правової підготовки членів групи; розвиток і зміцнення зв'язків вищих навчальних закладів з трудовими колективами як необхідної умови успішної адаптації молоді до майбутньої трудової діяльності, вивчення прав і обов'язків молодого спеціаліста відповідно до майбутньої професії; залучення студентської молоді до колективного обговорення соціально-правових проблем та ін.

Одним із важливих напрямів виховної роботи зі студентами вищого навчального закладу є профілактична робота, спрямована на запобігання негативним проявам поведінки окремих студентів. Цій роботі важливо надати системного характеру, що передбачає налагодження тісних контактів з органами правопорядку, ведення чіткого обліку негативних вчинків, скоєних студентами, систематичний аналіз стану дисципліни в навчальному закладі та інформування про нього студентів і викладачів.

У багатьох вищих навчальних закладах створено дисциплінарні комісії, до складу яких входять найавторитетніші працівники закладу. Комісію очолює ректор або один із його заступників. На засіданнях комісії розглядаються аморальні вчинки студентів у їх присутності, аналізуються причини їх скоєння, дається їм морально-правова оцінка, приймаються рішення щодо студента-порушника та подальшого вдосконалення роботи щодо зміцнення дисципліни.

До *форм загальнопрофілактичної виховної роботи* відносять: лекції на морально-етичні та правові теми; бесіди про стан навчальної дисципліни; зустрічі з працівниками правоохоронних органів; своєчасне інформування про прийняття нових законів та інших нормативно-правових актів і їх роз'яснення; колективні консультації; «круглі столи» та ін.

У практиці *індивідуальної профілактичної роботи* зі студентами вищих навчальних закладів використовують такі форми педагогічного впливу: бесіди з порушниками дисципліни працівників адміністрації; обговорення неправомірної поведінки окремих студентів у студентській групі, на кафедрі; індивідуальну виховну роботу кураторів зі студентами, які допускають відхилення від норм поведінки.

Значні можливості профілактики відхилень від норм поведінки студентів мають засоби масової інформації вищого навчального закладу. Телерадіомережам, багато-

тиражкам необхідно систематично інформувати колектив про допущені студентами порушення навчальної дисципліни, правил проживання в гуртожитку тощо.

Профілактика правопорушень серед студентів передбачає забезпечення певних умов: створення в кожному вищому навчальному закладі системи управління профілактикою правопорушень, організуючим і координуючим центром якої має стати рада профілактики: розроблення комплексної профілактичної програми, що передбачає заходи загального характеру (поліпшення умов навчання, побуту і дозвілля), а також спеціальні заходи, спрямовані на підвищення рівня моральної і правової культури студентів, виявлення осіб, схильних до скоєння правопорушень і проведення з ними індивідуально-профілактичної роботи тощо; забезпечення у студентському колективі широкої інформованості про факти правопорушень і гласності заходів щодо порушників громадського порядку: узгодження дій суб'єктів профілактики, використання комплексу різноманітних форм і методів профілактичної роботи.

Правове виховання студентської молоді може бути результативним за дотримання таких умов:

- розкривати зміст усіх галузей права, не акцентуючи на жодній, оскільки у повсякденній діяльності і житті людини керується основними положеннями усіх галузей права;

- характеризуючи конкретні правові норми, показувати їх зв'язок із мораллю, на якій ґрунтується право;

- ілюструючи порушення норм права, не зловживати негативними прикладами, а використовувати зразки, які вчать, як потрібно діяти у певній правовій ситуації;

- описуючи факт скоєння злочину, не вдаватися до деталей, щоб не викликати бажання його наслідувати; важливо розкрити суть негативного вчинку;

- залучаючи до правовиховної роботи працівників правоохоронних органів, наголошувати їм на особливостях спілкування з молодими людьми, специфіці студентської аудиторії;

- залучати студентів до посильної правоохоронної діяльності;

- високий рівень правової культури педагогів і відповідний право-моральний клімат у вищому навчальному закладі.

Прилучення студентської молоді до правової культури збагачує її духовне життя, а знання нею своїх прав і обов'язків розширює можливості самореалізації. Правове

виховання зміцнює життєву позицію, підвищує громадянську активність, загострює почуття непримиренності до негативних явищ.

Антинаркогенне виховання студентів

Антинаркогенне виховання студентської молоді потребує особливої уваги, адже 70% юнаків і дівчат звикають до епізодичного вживання алкоголю ще під час навчання в загальноосвітній школі. Звичною є психологічна установка на обов'язкове вживання алкоголю в різних життєвих ситуаціях, що спричинює інтенсифікацію вживання алкоголю загалом. До факторів, які сприяють цьому, належать і умови проживання в гуртожитку, наявність власних грошей (стипендія), відсутність батьківського контролю та ін. Серйозною проблемою є куріння і вживання студентами наркотичних речовин. Усе це вимагає посилення антинаркогенної виховної роботи зі студентською молоддю.

Антинаркогенне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування у студентства несприйнятливості до наркогенних речовин (тютюну, алкоголю, наркотиків), подолання звичок до вживання цих речовин тими молодими людьми, яким вони притаманні.

У процесі антинаркогенного виховання важливо враховувати передусім мотиви, які спонукають молодих людей вживати наркогенні речовини. До таких мотивів відносять (І. Зверева, Л. Коваль і С. Хлебнік):

- задоволення цікавості (експериментування, бажання пізнати нові відчуття, все перевірити на власному досвіді, відчуття небезпеки);

- прагнення бути прийнятим групою (вживання наркогенних речовин може стати символом певної групи, способом проведення вільного часу і, відповідно, умовою перебування в групі, а «досягнення» у вживанні цих речовин — критерієм оцінювання з боку групи);

- орієнтація на авторитет (бажання стати подібним до людини, яка є у студентському середовищі авторитетом, може бути засобом, за допомогою якого легше подолати невпевненість у собі);

- бажання продемонструвати свою незалежність, спосіб вираження протесту проти дій викладачів;

- прагнення отримати насолоду, досягнути повного розслаблення, спокою або активізуватися, позбутися емоційних бар'єрів, тобто змінити свій психічний стан;

- намагання позбутися переживань.

Основними завданнями антинаркогенного виховання є озброєння молодих людей знаннями про згубний вплив вживання тютюну, алкоголю, наркотиків на організм людини і її діяльність; формування у студентів психологічних гальм, які б утримували їх від уживання шкідливих речовин; прищеплення непримиренності до їх вживання ровесниками; своєчасне виявлення студентів, які вживають ці речовини, проведення з ними відповідної виховної роботи.

Важливим аспектом антинаркогенної виховної роботи у вищому навчальному закладі є роз'яснення студентам несумісності вживання шкідливих речовин з принципами моралі, з усім укладом життя. Молодь має усвідомити, що куріння, пияцтво, наркоманія є результатом відсутності сили волі, невміння людини втриматись від спокус. Адже найбільше алкоголь і наркотики спустошують сферу духовного життя людини, її моральність. Під їх впливом високі духовні якості поступаються негативним. Так, чесність і правдивість поступається облудності і брехливості; взаємна повага в сім'ї — сімейним трагедіям, дитячому сирітству при живих батьках; працелюбство — неробству і дармоїдству.

Так настає моральна деградація, що призводить до правопорушень і злочинів. Саме в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння люди скоюють більшість злочинів. Тому студенти мають бути ознайомлені з чинним законодавством щодо боротьби з пияцтвом і наркоманією. Вони мають знати, що скоєння правопорушення чи злочину в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння передбачає підвищення відповідальності, бо суд при цьому враховує не лише характер і ступінь суспільної небезпечності злочину, а й бере до уваги особистісні якості злочинця. Адже зловживання наркогенними речовинами свідчить про аморальність особи, про те, що вона не заслуговує на поблажливість. Необхідно також ознайомлювати молодь із законодавчими актами, які визначають адміністративні, кримінальні й медичні заходи впливу на осіб, які зловживають алкоголем чи наркотиками.

Антинаркогенна виховна робота передбачає й переконання студентів у згубній дії наркогенних речовин на здоров'я людини, особливо на молодий організм. Адже тютюн, алкоголь і наркотики за своїм хімічним складом є сильними отрутами, які виснажують організм, порушують його захисну функцію.

Алкоголь і наркотики завдають великої шкоди сім'ї. Вживання їх робить людину грубою, цинічною, і ці якості передаються дітям. У таких сім'ях зникають спільність інтересів, взаємна повага, що часто спричиняє їх розпад. Крім того, пияцтво чи наркоманія породжують матеріальні нестатки. Особливо небезпечним є вплив алкоголю і наркотиків на потомство (вони згубно діють на статеві клітини, які передають генетичну інформацію майбутньому плоду). Тому в антинаркогенній виховній роботі особливої уваги потребують дівчата.

Одним із важливих питань змісту антинаркогенної виховної роботи зі студентами є розкриття шкідливості впливу тютюну, алкоголю і наркотиків на трудову діяльність людини. Молода людина повинна усвідомити, що сучасне виробництво потребує вміння приймати важливі рішення, чіткості і уважності в роботі. Вживання наркогенних речовин працівником виробництва призводить до зниження продуктивності праці, погіршення трудових відносин, випуску бракованої продукції, скоєння аварій тощо.

Дослідження і досвід переконують, що антинаркогенні виховні заходи доцільно проводити в невеликих групах, за активної участі студентів, щоб вони могли вільно висловлювати свої думки і обговорювати питання, які вважають для себе цікавими і важливими. У процесі обговорення якогось випадку виробляється якщо не єдина, то прийнятна більшістю позиція і водночас відхиляються інші, менш обґрунтовані.

Важливим у профілактиці вживання наркогенних речовин є формування у процесі виховання рис особистості, що об'єктивно перешкоджають розвитку інтересу, прагнень і схильностей до цих речовин. Йдеться про соціально цінні потреби (праця, творчість), а також про прагнення до високих результатів у будь-якому виді діяльності; здатність подолати несприятливі ситуації не пасивним очікуванням, а активною діяльністю; розвиток здатності до самоаналізу поведінки і власного психічного стану; активне ставлення до дійсності, непримиренність до всього, що не відповідає нормам моралі.

Антинаркогенна виховна робота має ґрунтуватися на принципі недопустимості вживання цих речовин молодими людьми. Студенти мають знати, чому люди швидко звикають до тютюну, алкоголю, наркотиків. Глибоке вивчення механізму дії речовин і отрут рослинного походження і механізму хворобливої пристрасті показало, що пристрасть, наприклад до куріння, виникає під впливом

нікотину — отрути, яка міститься в тютюні. Цей алкалоїд тимчасово збуджує центральну нервову систему, тобто є своєрідним стимулятором. Курець відчуває «приплив сил», у нього знижується почуття втоми, дещо підвищується настрій, тобто створюється своєрідне відчуття комфорту. Проте такий стан триває недовго, і щоб його підтримувати, людина змушена курити знову і знову. Тому потяг до тютюну стає звичкою, а відтак — пристрастю, яка з роками посилюється. Це стосується і алкоголю, і наркотиків.

У виховній роботі зі студентами слід наголошувати на відверненні негативних наслідків уживання наркогенних речовин, які можуть наступити в найближчий час, а не через десять років. Молоді люди рідко замислюються над тим, що буде з ними через такий тривалий час, тому виховний вплив може не мати бажаних результатів. Якщо ж розповідати, що з ними може трапитися завтра, це може швидше спонукати молоду людину до роздумів над своїм майбутнім. Роз'яснювальну роботу необхідно вибудовувати на контрасті, різниці між хворобливим існуванням пияка чи наркомана і радісним та цікавим життям здорової, тверезої людини.

Проводити антинаркогенну виховну роботу слід цілеспрямовано, виходячи із реального життя у вищому навчальному закладі, використовуючи різноманітні методи і способи.

До методів загальної профілактики щодо вживання наркогенних речовин відносять лекції, кіно- та відеолекторії, бесіди; ігри, конкурси, вікторини; соціально-психологічні тренінги; підготовку і публікації статей у періодичній пресі, проведення теле- і радіопрограм; соціальну рекламу: буклети, відеокліпи; масові заходи: концерти, шоу, дні боротьби із «зеленим змієм» тощо.

У профілактиці вживання наркогенних речовин важливе місце належить посиленій індивідуальній роботі зі студентами, які виявляють підвищений інтерес до тютюну, алкоголю та наркотиків. Фахівці вважають, що в роботі з такою категорією молоді ефективним засобом є емоційно-стресова психотерапія шляхом творчого самовираження. Фундатор вчення про стрес, канадський паталог Ганс Сельє стверджує, що стрес — це пристосувальна за своєю сутністю напруженість сил організму, яка може нашкодити, а може стати цілющою. Профілактика творчим самовираженням є одним із найефективніших методів. Його мета — допомогти людині стати ду-

ховно багатшою, усвідомити свою індивідуальність, знайти корисне застосування своїх здібностей і, врешті-решт, блокувати потяг до вживання наркогенних речовин. Існує кілька таких методик профілактики вживання наркогенних речовин творчістю.

1. Профілактика створенням власних творів. Йдеться не про шедеври мистецтва, а про твори, в яких виражена індивідуальність особистості. Це можуть бути спогади, фотографії, слайди, в яких відображені настрої чи точка зору автора.

2. Профілактика творчим спілкуванням з природою. Використання цього прийому вимагає володіння молодого людиною мінімумом знань про природу, сформованого уявлення про благородний вплив природи на людину, вміння сприймати й відчувати природу по-своєму.

3. Профілактика творчим спілкуванням з літературою, мистецтвом, наукою. Вона передбачає використання музичних творів, поезії, слайдів, картин художників. Бажаючи, щоб студенти самі підбирали уривки із творів, особливо близьких, співзвучних їм.

4. Профілактика творчим колекціонуванням. Творчі колекції певною мірою оберігають невпевнену у собі людину від негативного потягу. Так, альбом зі значками міст, в яких побувала людина, дає відчуття прожитого і пережитого, але головне, щоб кожен значок, календарик, монетка несли в собі риси індивідуальності збирача, тобто були йому до душі.

5. Профілактика шляхом ведення щоденника чи записної книжки. Записування власних роздумів, переживань допомагає зрозуміти себе, своє місце серед інших людей. Такі записи характеризуються внутрішньою свободою, нескінченністю і незалежністю. Важливо при цьому усвідомлювати, що в кожному такому записі є щось неповторне: цього ніхто, ніде й ніколи не напише.

6. Профілактика творчими мандрівками. Важливо, щоб людина готувалася до мандрівки, читала, виписувала з довідників і словників відомості про місця, де має намір побувати, щоб більше побачити, глибше зрозуміти і, головне, з'ясувати своє ставлення до нового, збагатити свою індивідуальність.

Отже, ефективна антинаркогенна виховна робота повинна бути спрямована на виявлення реального стану вживання наркогенних речовин серед студентської молоді; інформування щодо справжніх властивостей наркогенних речовин, їх впливу на організм людини, формування адек-

ватного ставлення до них, вміння протидіяти наркогенному впливу оточення, уникати ситуацій, пов'язаних із спокусою або примусом; пропаганду здорового способу життя, культури здорового відпочинку, створення умов для подолання особистістю психологічних і соціальних проблем, своєчасне отримання консультації, педагогічної, медичної допомоги; створення умов для задоволення творчих і рекреаційних потреб, змістовного дозвілля.

Екологічне виховання студентів

Нормальний розвиток населення країни безпосередньо пов'язаний з екологічною безпекою. Однак сучасні масштаби екологічних змін створюють реальну загрозу для життя людей. Забруднення атмосферного повітря у багатьох містах України досягло критичного рівня. Враховуючи ситуацію, що склалася, Верховна Рада України ще у 1993 р. оголосила всю територію країни зоною екологічного лиха. Екологічна криза вимагає інтенсивного екологічного виховання всього населення, зокрема студентської молоді.

Екологічне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування у студентів екологічної культури.

Екологічна культура передбачає наявність глибоких знань про навколишнє середовище, екологічний стиль мислення, що зумовлює відповідальне ставлення до природи та свого здоров'я; уміння і досвід розв'язання екологічних проблем; безпосередню участь у природоохоронній роботі, а також здатність прогнозувати можливі негативні віддалені наслідки природоперетворювальної діяльності людини.

Наявність екологічної культури допомагає майбутньому фахівцю усвідомити власний виховний потенціал як майбутнього спеціаліста, який має володіти методикою еколого-виховної роботи на виробництві.

Важливим компонентом екологічної вихованості є *екологічна свідомість особистості*, тобто сукупність знань, уявлень людини про її взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодію зі світом природи. На цій основі формується відповідне позитивне ставлення до природи, а також усвідомлення людиною себе як її частини.

Стрижневими елементами формування екологічної свідомості є:

— знання (засвоєння основних наукових понять про природу, екологічні проблеми);

- усвідомлення (формування свідомої позиції щодо довкілля);
- ставлення (розуміння природи як унікальної цінності і джерела матеріальних і духовних сил людини);
- навички (здатність практичного освоєння довкілля і його охорони);
- діяльність (участь у розв'язанні екологічних проблем).

Професійна освіта в галузі екологізації підготовки майбутніх фахівців має своїм завданням формування у студентів основ біосферного світогляду спеціаліста ХХІ ст., тобто розуміння необхідності збереження генетичного фонду планети й турботи про долю наступних поколінь, а також розуміння екологічних проблем (локальних і глобальних) як пріоритету в системі міжнародного співробітництва.

Ефективне екологічне виховання студентської молоді передбачає:

- різноплановість екологічної освіти, охоплення всіх її рівнів, забезпечення потреби держави в екологічно грамотних кадрах з урахуванням потреб усіх регіонів;
- використання усієї різноманітності форм і методів екологічного навчання, врахування специфіки навчальних матеріалів відповідно до особливостей і потреб вищих навчальних закладів і регіонів;
- тісний взаємозв'язок екологічної тематики навчання з життєво важливими інтересами (потребами) студентів, населення;
- ознайомлення студентів із новітніми результатами екологічних досліджень у прикладних галузях.

Важливою якістю екологічно вихованої особистості є сформованість у неї *екологічної відповідальності*, тобто усвідомлення необхідності брати на себе конкретні зобов'язання для гармонізації її зв'язків із навколишнім середовищем та здатність прогнозувати наслідки власної діяльності.

У структурі екологічної відповідальності виділяють кілька компонентів (М. Левківський).

Ціннісно-орієнтаційний компонент визначає систему екологічних цінностей, які є складниками загальнолюдської культури і репрезентують цінність усього живого на землі, життя людини, її здатність захоплюватися красою природи, гуманне ставлення до інших людей, розуміння доцільності добротворчої та розумної перетворювальної діяльності людських спільнот тощо.

Мотиваційний компонент передбачає вияв студентами відповідних соціально значущих та особистісних моти-

вів (проживання в зоні жорсткого і напівжорсткого радіологічного контролю, забрудненість повітря, невідповідність питної води світовим стандартам, засміченість житлових масивів, усвідомлення планетарного забруднення загалом). Педагог повинен спрямовувати свою діяльність на формування реально діючих мотивів у вихованців.

Когнітивний компонент зорієнтований на розвиток у студентів їхньої екологічної спрямованості. Вона виявляється у відповідних інтересах, нахилах, переконаннях. Молоді люди повинні усвідомлювати себе частиною природи, у них мають розвиватися прагнення постійно спілкуватися з нею. Важливо, щоб студенти розуміли згубність впливу місцевих екосистем із забрудненим повітрям, водоймами тощо.

Особистісний компонент передбачає розуміння і вияв кожним студентом власної неповторності, унікальності, гідності, відповідальності за все живе у цьому світі.

Практичний компонент означає практичну діяльність молоді (організація пошукових студентських груп природоохоронного спрямування: пошук рідкісних рослин, птахів, тварин, записаних до «Червоної книги»; добровільна організація студентів для поліпшення мініекосистеми: очищення території навчального закладу, насадження рослин і дерев; написання індивідуальних дослідницьких робіт на екологічну тематику).

Екологічну підготовку спеціаліста слід спрямовувати на якісне засвоєння ним усього обсягу екологічних знань відповідно до специфіки програм дисциплін, формування вміння самостійно аналізувати й моделювати типові екологічні ситуації з орієнтацією на необхідність керування ними; на якісне виконання нескладних комплексних екологічних експертиз; формування здатності приймати природоохоронні рішення на перспективу, виконувати екологічну паспортизацію об'єктів. Фахівців-екологів вищого рівня і широкого профілю готують провідні університети України, де створено для цього необхідні умови.

У формуванні екологічної культури студентів важливе місце посідає курс «Екологія». Засвоєнню матеріалу цього курсу значною мірою сприяють виконання лабораторних, розрахунково-графічних, курсових, дипломних робіт, перегляди документальних фільмів і слайдів, які б демонстрували дію екологічних законів та принципів на практиці (з використанням місцевих матеріалів).

Істотний вплив на формування екологічних знань має проведення диспутів. У їх процесі зростає ймовірність

створення передумов (психологічних, організаційних, пошукових) для розширення екологічного кругозору та відповідальності особистості. Цьому сприяють також науково-пошукові та науково-експериментальні дослідження студентів, які зорієнтовані на освоєння студентами сучасних методів і технологічних схем очищення стічних вод, на роботу над їх удосконаленням з метою підвищення їх економічної ефективності та зниження екологічного впливу на довкілля. Це формує здібності, нахили, таланти особистості, готовність до самореалізації.

Екологічне виховання тісно пов'язане з естетичним. Внутрішня спорідненість полягає у формуванні ціннісного ставлення до природи. Це дає підстави стверджувати, що еколого-естетичне виховання реалізується на стику педагогіки, психології, мистецтвознавства, суспільних і природничих наук. Оскільки естетичний розвиток є невід'ємною частиною екологічної освіти, то закони краси повинні стати *категоричним імперативом моральної поведінки* (в етиці німецького філософа І. Канта — моральне веління, яке притаманне розуму, є вічним і незмінним, взяте за основу моралі) стосовно природи. Своєрідна «синтетичність» екологічного виховання зумовлює те, що його не можна обмежувати вивченням власне екологічних дисциплін. Воно охоплює світоглядні, моральні, естетичні й інші аспекти формування особистості.

Система екологічного виховання передбачає врахування таких аспектів (Н. Волкова):

- національного та регіонального підходів до вибору навчального матеріалу екологічного спрямування;

- гуманістичної спрямованості і зростаючої ролі екологічних чинників у розв'язанні глобальних проблем людства (раціонального використання природних ресурсів, забезпечення населення екологічно чистими продуктами харчування, захисту середовища від забруднення промисловими та побутовими відходами);

- збереження духовного і фізичного здоров'я людини;

- об'єктивності у розкритті основних екологічних законів та понять, що дають підстави вважати екологію наукою, яка розвивається і спрямована на розв'язання проблем довкілля;

- зв'язку між набутими екологічними знаннями і життям, розкриття їх цінності не лише у виробництві, а й у повсякденному житті людини.

У процесі екологічного виховання необхідно домагатися, щоб для кожної молодої людини законом стали етичні

правила поведінки на Землі, виголошені німецьким філософом та екологом Е. Калленбахом:

— люби й шануй Землю, яка благословляє життя й управляє ним;

— вважай кожен твій день на Землі священним і святкуй зміну пір року;

— не вважай себе вищим за інші живі істоти і не поведься так, щоб вони зникали;

— будь вдячним тваринам і рослинам за їжу, яку вони тобі дають;

— не занапащай і не забруднюй багатств Землі зброєю війни;

— не женися за прибутками від багатств Землі, а намагайся відновлювати її виснажені сили;

— не приховуй від себе й від інших наслідки твоєї діяльності на Землі;

— не обкрадай майбутні покоління, виснажуючи й забруднюючи Землю;

— споживай дари Землі помірно, бо всі її мешканці мають рівні права на її багатство.

Практична реалізація завдань і мети екологічної освіти у вищих навчальних закладах ґрунтується на засадах взаємозв'язку теоретичних знань із практичною діяльністю студентів у цій сфері; включенні екологічних аспектів у структуру предметних, спеціальних узагальнюючих тем; поєднанні аудиторних занять із безпосереднім спілкуванням з природою; використанні проблемних методів навчання; поєднанні аудиторної і позааудиторної природоохоронної роботи.

Естетичне виховання студентів

Важливим напрямом змісту виховання студентів вищого навчального закладу, чинником гармонійного розвитку особистості є естетичне виховання.

Естетичне виховання — складова частина виховного процесу, спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини.

Метою естетичного виховання у вищому навчальному закладі є формування у майбутнього спеціаліста *естетичної культури* — здатності особистості до повноцінного сприймання, правильного розуміння прекрасного у

мистецтві і дійсності, прагнення й уміння будувати своє життя та діяльність за законами краси.

Компонентами естетичної культури є:

а) естетичні почуття — емоційні стани, зумовлені оцінним ставленням людини до явищ дійсності і мистецтва;

б) естетичні потреби — потреби в естетичних переживаннях, спілкуванні з художньо-естетичними цінностями;

в) естетичні смаки — здатність оцінювати твори мистецтва, естетичні явища з позицій естетичних знань та ідеалів;

г) естетичні ідеали — соціально та індивідуально психологічно зумовлені уявлення про красу в природі, суспільстві, людині, мистецтві;

г) художні уміння — здібності в галузі мистецтва.

Усі зазначені складові поняття «естетична культура» визначають зміст і завдання естетичного виховання студентів.

Естетичне виховання майбутніх спеціалістів передбачає використання духовно-культурного потенціалу всіх навчальних дисциплін, які вивчаються у вищому навчальному закладі. Кожен семінар чи лекція має естетичний потенціал. Цьому слугують і творчий підхід до розв'язання пізнавального завдання, виразність слова викладача та студентів, відбір та оформлення наочного і роздаткового матеріалу тощо.

Провідне місце в естетичному вихованні студентів належить дисциплінам соціально-гуманітарного циклу, зокрема *естетиці* — науці про загальні закономірності художнього осмислення дійсності людиною, про сутність і форми відображення дійсності і перетворення життя за законами краси, про роль мистецтва в розвитку суспільства.

У процесі естетичного виховання формуються естетична свідомість і естетична поведінка. *Естетична свідомість* — це форма суспільної свідомості, що реалізується як художньо-емоційне освоєння дійсності через естетичні почуття, переживання, оцінки, смаки, ідеали і виражається в мистецькій творчості та естетичних поглядах. Її компонентами є естетичні почуття, естетичний смак, естетичний ідеал.

Естетична свідомість обумовлює *естетичну поведінку*. Ознаками такої поведінки є красиві вчинки, дії, акуратність в одязі, красива постава, манери, уміння триматися невимушено (природно), культурно й естетично виявляти свої емоції.

Естетичний вплив на студентів має бути планомірним,

цілеспрямованим і здійснюватися щоденно. Оскільки для студентів навчання є їх безпосередньою трудовою діяльністю, необхідно розкривати красу праці, виховувати естетичне ставлення до неї. Вищий навчальний заклад не може нехтувати потребою створення сприятливих естетичних умов для навчання: відповідного естетичного оформлення аудиторій, лабораторій, бібліотек, читальних залів тощо.

Формування естетичних смаків залежить і від умов проживання в гуртожитках (більшість студентів проживають у них п'ять років). Тому слід подбати про елементи естетизації побуту в них. Не випадково у навчально-виховних закладах, якими керував А. Макаренко, завжди була ідеальна чистота.

Неабиякі можливості естетичного виховання студентів закладені в різних формах позааудиторної виховної роботи: бесідах на естетичні теми, лекціях, концертах, дискусійних клубах, театралізованих виступах, художніх конференціях, бесідах «за круглим столом».

Могутнім засобом впливу на розум і почуття людини є мистецтво. Література, спів, музика сприяють розвитку навичок творчого самовияву студентів, здатності до імпровізації, уміння співвідносити власні художні уподобання з жанровими закономірностями, стильовими його ознаками. Тому у вищих навчальних закладах важливо розвивати художню самодіяльність, організовувати походи до музеїв, театрів, кіно, зустрічі з художниками, письменниками, акторами тощо.

Формування справжніх естетико-духовних цінностей студентської молоді неможливе без глибокого усвідомлення ними національних основ культури, зокрема народної пісні, творчості українських композиторів-класиків. Надзвичайно важливим є цілісний підхід до засвоєння ними національної культури: вивчення історії, оволодіння естетичним багатством мови, увага до краси рідного краю. Одним з найсильніших факторів стихійного естетичного впливу в системі естетичного виховання є природа. Цей вплив посилюється за умови, що він організований і керований педагогом.

Естетичне виховання студентів здійснюється і шляхом міжособистісного впливу між студентами, студентами і викладачами у навчальному процесі і в позанавчальний час. Естетичне спілкування, яке включає елементарні естетичні навички поведінки, естетику взаємовідносин людей у праці, побуті, відпочинку, за умілої організації

має потужну виховну силу. Формування естетичних відносин у навчальному закладі відбувається за участі викладачів і кураторів.

Ефективність естетичного виховання студентів значною мірою залежить від вміння використання педагогами різноманітних способів і засобів: створення естетичних ситуацій, які передбачають оцінювання (ознайомлення з творами мистецтва та їх обговорення); використання естетичного потенціалу усіх навчальних дисциплін; впровадження естетичних елементів у структуру знань та ін.

Формування естетичної культури майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах залежить від багатьох факторів. Серед них технократизм (надання переваги технічним дисциплінам), який протиставляє матеріальну культуру духовній. Це призводить до викривлення самої духовної культури, виникнення її неповноцінних форм. Тому в тих навчальних закладах, де спостерігається це явище, необхідно вносити у навчально-виховний процес гуманістичний смисл, гуманітаризувати свідомість студентів.

Небезпечним чинником є обмежений погляд на людину. Під час визначення цілей і завдань підготовки спеціаліста у вищому навчальному закладі слід брати до уваги не лише професіоналізм (знання, вміння і навички в галузі майбутньої спеціальності), а й здатність майбутнього спеціаліста до духовного розвитку, духовної культури. Естетичне виховання має забезпечити погляд на людину як на цілісну, духовно багату істоту.

Безперечний вплив на студентів справляє духовна атмосфера, морально-психологічний клімат у навчальних закладах. Естетичне виховання повинно починатися з духовності, що має пронизувати всю систему міжособистісних стосунків у вищому навчальному закладі. Якщо ж у середовищі викладачів і адміністрації панують байдужість, формалізм, то жодні методи чи форми естетичного виховання не спрацюватимуть.

Рівень культури кожного студента значною мірою залежить від виховання у сім'ї. Дуже часто молоді люди не лише не отримують у сім'ї стимулів власного культурного розвитку, а й набувають досвіду протидії різним впливам культури. Тому завданням вищих навчальних закладів є посилення уваги до сім'ї, охоплення її системою естетичного виховання, що дає змогу стабілізувати педагогічний вплив на студентів, розширити базу виховної роботи, підвищити її ефективність.

Готуючи студентів як майбутню інтелігенцію до її культурно-виховної функції в суспільстві, слід створити

сприятливі умови формування їх високої культури. У навчальному закладі повинні працювати спеціальні кабінети, лабораторії естетичного виховання, діяльність яких спрямована на поглиблення знань студентів у сфері естетики, мистецтва, культури, на формування навичок естетичної діяльності, на методичне та наукове забезпечення навчально-виховного процесу, а також на дослідження рівня естетичної культури студентів. Доцільно розвивати такі форми творчості, які б об'єднували викладачів та студентів і позитивно впливали б на культурний рівень їх взаємин та ефективність навчання, а також налагодити контакти із спеціалістами-дизайнерами, архітекторами, які б допомагали оформляти приміщення, гуртожитки. Важливу роль в естетичному вихованні відіграє зміцнення зв'язків вищих навчальних закладів з культурною громадськістю, залучення її до участі в житті студентства.

Отже, для високої ефективності естетичного виховання студентів необхідно створити у вищому навчальному закладі естетично привабливу обстановку, використовувати у виховній роботі зі студентами потенційні можливості народних традицій та обрядів, забезпечувати високу естетичну культуру викладачів і студентів, а також виховних заходів, залучаючи до їх підготовки і проведення якомога більше студентів і відомих людей зі сфери культури.

Фізичне виховання студентів

Фізичне виховання у вищому навчальному закладі є невід'ємною частиною формування загальної і професійної культури особистості сучасного фахівця, системи гуманістичного виховання студентів. Як навчальна дисципліна, обов'язкова для всіх спеціальностей, воно є також засобом формування всебічно розвиненої особистості, оптимізації фізичного і фізіологічного стану студентів у процесі професійної підготовки.

Фізичне виховання — система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок і вмінь.

За час навчання важливо сформувати у студентів розуміння необхідності постійно працювати над собою, вивчаючи особливості свого організму, раціонально ви-

користовувати свій фізичний потенціал, ведучи здоровий спосіб життя, постійно засвоювати цінності фізичної культури.

Фізичне виховання у вищому навчальному закладі виконує такі функції (В. Ільїніч):

- соціальну (досягнення необхідного рівня розвитку особистості, зміцнення її здоров'я, підготовка до професійної діяльності);

- інтегративно-організаційну (характеризує можливості об'єднання молоді в колективи, команди, клуби, організації для спільної фізкультурно-спортивної діяльності);

- проектно-творчу (визначає можливості фізкультурно-спортивної діяльності, в процесі якої створюються моделі професійно-особистісного розвитку людини, забезпечується розвиток індивідуальних здібностей);

- проектно-прогностичну (розширення ерудиції студентів у сфері фізичної культури);

- ціннісно-орієнтаційну (формування професійної та особистісної орієнтації);

- комунікативно-результативну (відображає культуру поведінки, спілкування, взаємодію учасників фізкультурно-спортивної діяльності);

- соціалізації (залучення індивіда до системи суспільних відносин).

Фізичне виховання спрямоване на розв'язання таких специфічних завдань: формування у студентів високих моральних, волевих і фізичних якостей, готовності до високоефективної праці; збереження і зміцнення здоров'я студентів, сприяння всебічному розвитку організму, підтримання високої працездатності протягом всього періоду навчання; всебічна фізична підготовка; професійно-прикладна фізична підготовка студентів з урахуванням особливостей майбутньої трудової діяльності; здобуття студентами необхідних знань з основ теорії, методики і організації фізичного виховання і спортивного тренування, підготовка до роботи як громадських інструкторів, тренерів і суддів; вдосконалення спортивної майстерності студентів-спортсменів; виховання усвідомлення необхідності регулярно займатися фізичною культурою і спортом.

Фізичне виховання студентів у вищих навчальних закладах здійснюється протягом усього періоду навчання в усіх формах: навчальні заняття, самостійні заняття фізичною культурою, спортом і туризмом, фізичні вправи в режимі дня, масові оздоровчі, фізкультурні та спортивні за-

ходи. Усі форми взаємопов'язані, доповнюють одна одну і постають як цілісний процес фізичного вдосконалення.

Навчальну програму з фізичного виховання реалізують під час навчальних занять із цього навчального предмета. Однак ці заняття не можуть відновити дефіциту рухової активності студентів, забезпечити відновлення їх розумової працездатності, запобігти захворюванням, що розвиваються на тлі хронічної втоми. Цю проблему можливо розв'язати завдяки плануванню та проведенню студентами самостійних занять із фізичного виховання впродовж 4—6 годин на тиждень.

Засоби фізичної культури і спорту використовують у різних напрямках життєдіяльності студентів.

Гігієнічний напрям передбачає використання засобів фізичної культури для відновлення працездатності та зміцнення здоров'я в умовах гуртожитків і вдома: ранкова гігієнічна гімнастика, загартовувальні процедури, правильний режим праці й відпочинку, харчування, оздоровчі прогулянки, біг, спортивні ігри, плавання, ходьба на лижах та ін.

Оздоровчо-рекреаційний напрям полягає у використанні засобів фізичної культури й спорту за колективної організації відпочинку у вихідні дні, на канікулах: туристичні походи, екскурсії, рухливі ігри, народні забави тощо.

Загальнопідготовчий напрям забезпечує всебічну фізичну підготовленість і підтримку її протягом багатьох років згідно з вимогами і нормами для певної вікової категорії.

Спортивний напрям передбачає спеціалізоване систематичне заняття одним із видів спорту в групах спортивного вдосконалення, в спортивних секціях спортивного клубу чи індивідуально.

Професійно-прикладний напрям зорієнтований на використання засобів фізичної культури і спорту в підготовці до роботи за обраною спеціальністю.

Лікувальний напрям полягає у використанні фізичних вправ, загартовувальних і гігієнічних заходів у системі лікувальних засобів щодо відновлення здоров'я чи окремих функцій організму, знижених чи втрачених внаслідок хвороби чи травм.

Самостійні заняття необхідно спрямовувати на підвищення рівня в галузі теоретичних знань, галузі фізичної культури і спорту, на підготовку до здачі державних тестів і залікових нормативів, удосконалення вмінь і навичок з ігрових видів спорту, на удосконалення фізичного розвитку студентів.

За характером самотійні заняття фізичними вправами поділяють на індивідуальні і групові.

Основними *формами індивідуальних занять* є: виконання домашніх завдань з теоретичної підготовки, розвитку рухових якостей та удосконалення рухових дій; щоденна ранкова фізична гімнастика; спеціалізована гімнастика; виконання комплексів вправ з усунення деяких рухових вад і недоліків у фізичному розвитку; виконання комплексів вправ з метою підвищення загальної і фізичної підготовленості, розвитку сили, витривалості, швидкості, спритності, гнучкості; заняття плаванням з метою оволодіння технікою різних стилів плавання; участь у різних спортивних змаганнях і фізкультурно-оздоровчих заходах.

Кожна з цих форм має свою специфіку, вирізняється тривалістю та обсягом фізичного навантаження. Домашнє завдання, наприклад, може бути короткочасним, невеликим за обсягом виконуваної тренувальної роботи. Частіше воно є епізодичним, а то й разовим, спрямованим на ліквідацію відставання в якійсь вправі чи на закріплення нових рухових навичок. Ранкова спеціалізована гімнастика передбачає систематичні щоденні заняття, що замінюють ранкову гігієнічну гімнастику. Вона спрямована на вдосконалення окремих елементів техніки рухів, поліпшення фізичного стану, досягнення високих спортивних результатів. Її проводять щоденно протягом 40—50 хвилин.

Особливе місце у фізичному вихованні студентів займає фізичне самовиховання, тобто процес цілеспрямованої, свідомої, планомірної роботи над собою, орієнтованої на формування фізичної культури. Цей процес охоплює три етапи. Перший етап пов'язаний із самопізнанням особистістю власного «Я», виділенням власних позитивних психічних і фізичних якостей, а також негативних, які необхідно подолати. До методів самопізнання належать самоспостереження, самоаналіз, самооцінка. На цьому етапі людина приймає рішення працювати над собою.

На другому етапі визначається мета і програма самовиховання, а на їх осеві — особистий план самовиховання. Він містить завдання (зміцнення здоров'я, загартування організму, включення до здорового способу життя; виховання наполегливості, витривалості), засоби й методи розв'язання поставлених завдань.

Третій етап фізичного самовиховання пов'язаний безпосередньо з його практичним здійсненням. Він ґрунтується на використанні способів впливу на самого себе через

самонаказ, самопереконавання, самонавіювання, самокритику, самоконтроль, самозвіт.

До *форм групових занять* фізичними вправами належать: спортивні ігри, туристичні походи, змагання з різних видів спорту та ін. Правильне організування занять спортивними іграми сприяє зміцненню кістково-м'язового апарату, поліпшенню обміну речовин, вдосконаленню різноманітних функцій організму. Спортивні ігри розвивають такі риси характеру, як сміливість, рішучість, наполегливість, самовідданість, ініціативність, дисциплінованість, прагнення до досягнення спільної мети тощо.

Самостійні заняття студентів (за завданнями викладачів) фізичною культурою, спортом, туризмом дають змогу виконати тижневий обсяг рухової активності, сприяють засвоєнню навчального матеріалу з фізичного виховання, прискорюють процес фізичного вдосконалення.

Для активізації фізичного виховання майбутніх фахівців, орієнтації їх на самостійні заняття фізичною культурою і спортом необхідно:

- надавати заняттям з фізичного виховання привабливості та емоційності: ознайомлювати студентів з новими видами фізичних вправ у водно-паркових зонах, регулярно проводити масові туристичні походи тощо;

- на заняттях із фізичного виховання розширювати арсенал фізичних вправ, посильних для самостійних занять у домашніх умовах;

- налаштовувати студентів психологічно на поступове підвищення інтенсивності занять професійно-прикладною фізичною підготовкою з неминучим неприємним відчуттям (м'язовий біль, піт тощо);

- орієнтувати студентів на засвоєння серії простих ігор і вправ не тільки з метою поліпшення здоров'я, професійної підготовки, а й для формування навичок організації ефективного виховання і активного відпочинку майбутніх дітей, для гарантування їх безпеки, наприклад біля водойм, тощо.

Фізична культура у вищому навчальному закладі виконує оздоровчі, виховні та освітні завдання. Конкретні напрями та організаційні форми масової фізичної культури визначаються статтю, віком, станом здоров'я, рівнем фізичної підготовленості, а також наявною спортивною базою, традиціями вищого навчального закладу. Фізична культура і спорт мають також гігієнічне, оздоровчо-рекреаційне, загальнопідготовче, спортивне, професійно-прикладне і лікувальне спрямування.

Істотну роль у фізичному вихованні відіграють масові фізкультурно-спортивні заходи, які організовуються у вільний від навчальних занять час, у вихідні та святкові дні, в оздоровчо-спортивних таборах, під час навчальної практики, табірних зборів. Ці заходи проводяться спортивним клубом вищого навчального закладу з ініціативи студентів за методичного керівництва кафедри фізичного виховання та за активної участі громадських організацій вищого навчального закладу.

Ефективність фізичного виховання значною мірою залежить від мотивів, які стимулюють активність особистості: *фізичне вдосконалення* пов'язане з прагненням прискорити темпи власного розвитку, мати гідне місце в оточенні, домогтися уваги; *дружня солідарність* продиктована бажанням бути разом з друзями, співпрацювати з ними; *відповідальність* зумовлена необхідністю відвідувати заняття з фізичної культури, виконувати вимоги навчальної програми; *суперництво* пов'язане з бажанням виділитися, підняти свій престиж, бути першим; *спортивний мотив* зумовлений прагненням досягнути значних результатів; *ігровий*, що є засобом розваги, нервової розрядки, відпочинку та ін.

Однією з важливих умов раціонального використання засобів фізичної культури і спорту, високої ефективності навчально-тренувальних занять, масових оздоровчих, фізкультурних та спортивних заходів і змагань є медичне забезпечення. Здійснюється воно у формі лікарського контролю: регулярне медичне обстеження; лікарсько-педагогічне спостереження під час занять, фізкультурно-оздоровчих заходів і змагань; санітарно-гігієнічний контроль за місцем і умовами проведення занять, фізкультурно-оздоровчих заходів і змагань; медичне обслуговування масових оздоровчо-спортивних таборів, фізкультурно-спортивних та оздоровчо-спортивних заходів, санітарно-освітня робота та пропаганда фізичної культури, спорту, туризму, здорового способу життя; профілактика спортивного травматизму та захворюваності.

Діяльність викладача, тренера, інструктора, спортивного лікаря має бути спрямована на формування здатності самоконтролю за власним організмом (регулярні самостійні спостереження за станом здоров'я, фізичного розвитку, за впливом на організм занять фізичними вправами і спортом). Самоконтроль привчає студентів усвідомлено ставитися до занять, дотримуватися правил особистої та колективної гігієни, розумного розпорядку дня, режиму навчання, праці, побуту і відпочинку.

З переходом до ринкових відносин усі підприємства, установи вільні у виборі працівників. Роботодавцям потрібні здорові, фізично підготовлені працівники, які не бояться труднощів і добре справляються з будь-якими навантаженнями, оскільки мають добру фізичну форму. Хороше враження справляє і здоровий вигляд працівника, який репрезентує виробництво. Запорукою цього є фізкультура і спорт. Вони сприяють підвищенню і збереженню працездатності на тривалий час, зміцнюють організм, підвищують його опір захворюванням, позитивно впливають на функції всіх систем організму, що є добрим фундаментом успішної професійної діяльності фахівця.

Підготовка студентів до сімейного життя. Гендерний аспект виховання

Одним із основних завдань суспільства є підготовка молоді до створення повноцінної сім'ї. Така підготовка повинна ґрунтуватися на системі знань, умінь і навичок, здобутих за час навчання у загальноосвітній школі. Однак педагогічні дослідження свідчать про існування певних проблем щодо сприйняття студентами себе у сімейному житті: незнання елементарних норм сімейного права; хибне уявлення про особливості статевої поведінки; відсутність психологічної готовності до домашньої праці, рівномірного розподілу домашніх обов'язків; несформованість психологічних рис, необхідних для гармонійного спілкування в шлюбі, невміння розв'язувати конфліктні ситуації у міжстатевому спілкуванні; відсутність психологічної і практичної підготовки до виховання і догляду дітей, виконання материнських і батьківських функцій.

Готовність до шлюбу і сімейного життя передбачає не лише бажання закоханих постійно бути разом, а й відповідальність і серйозні зобов'язання. Вона охоплює декілька аспектів (Л. Шнайдер).

— формування певного морального комплексу: готовність особистості прийняти на себе нову систему обов'язків щодо свого партнера, майбутніх дітей. Йдеться насамперед про розподіл ролей між подружжям;

— готовність до міжособистісного спілкування і співпраці. Сім'я є малою групою, для її нормального функціонування необхідна узгодженість ритмів життя подружжя;

— готовність до самопожертви заради партнера, що передбачає здатність до відповідної діяльності, заснованої на альтруїзмі (безкорисливість);

— наявність якостей, пов'язаних із проникненням у внутрішній світ людини (емпатійний комплекс);

— висока естетична культура почуттів і поведінки особистості;

— уміння розв'язувати конфлікти конструктивним способом, здатність до саморегуляції власної психіки і поведінки.

У процесі підготовки до сімейного життя слід виховувати у молодих людей вміння уникати ситуацій, які спричинюють сімейні чвари, а часто — і розлучення. Йдеться про намагання партнерів домінувати у сім'ї; незадоволену потребу в спілкуванні; несумісність партнерів, що зумовлено різними умовами проживання, перебуванням під впливом різних колективів, сімей, різними життєвими цінностями; недоліки виховання, характер і моральний розвиток сім'ї (споживацтво, егоїзм, надмірна критичність); нерівномірний розподіл обов'язків; незадоволені матеріальні потреби; порушення сімейної етики (ревності, подружнтя невірності), незадоволення сексуальних потреб тощо.

Підготовка молоді до шлюбу і сім'ї є багатограним процесом, який охоплює кілька аспектів (В. Кравець): загальносоціальний, моральний, психологічний, правовий, господарсько-економічний, естетичний, інтимно-сексуальний. Всі вони тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного, мають за мету формування хорошого сім'янина.

Загальносоціальна підготовка молоді до сімейного життя передбачає завершення освіти, здобуття професії, початок самостійної трудової діяльності. З цим нерозривно пов'язана соціально-економічна готовність до шлюбу, сутність якої полягає в можливості молодих людей самостійно матеріально забезпечити себе і свою сім'ю, і усвідомлення ними відповідальності за партнера, за сім'ю, за дітей. Загальносоціальна підготовка передбачає також ознайомлення молоді із суспільною сутністю шлюбно-сімейних стосунків, із значенням сім'ї в житті людини і суспільства, соціальними ролями подружжя і батьків.

Моральна підготовка до сімейного життя передбачає формування готовності будувати сім'ю, серйозного ставлення до шлюбу, почуття відповідальності, доброти, чуйності, обов'язку, терпеливості, турботливості тощо, а також ознайомлення з правилами подружнього етикету, культурою і етикою поведінки в сім'ї тощо.

Правова підготовка до сімейного життя має на меті ознайомлення молодих людей з основними положеннями сімейного права: моногамія (одношлюбність); досягнення шлюбного віку, визначеного в Україні: для дівчат 17 — років, для юнаків — 18 років; запобігання кровозмішуванню (неможливий шлюб між родичами по прямій лінії, а також між тими, хто усиновлював, і тими, кого усиновили); психічне здоров'я партнерів (дієздатність); обопільна згода партнерів (добровільність); рівноправність незалежно від походження, соціального і майнового стану, національності тощо.

У процесі підготовки до сімейного життя студенти засвоюють права і обов'язки подружжя, особисті правовідносини, майнові відносини, правовідносини між батьками і дітьми. Ознайомлюються також зі змістом державних актів про позбавлення материнських і батьківських прав, усиновлення, правові основи і наслідки розлучення, шлюбний контракт. Важливо розкрити студентам положення кримінального права про кримінальну відповідальність за ухиляння від лікування венеричних хвороб, зґвалтування, розбещення неповнолітніх тощо.

Господарсько-економічна підготовка до сімейного життя передбачає формування умінь і навичок економічного і господарського характеру, необхідних у домашньому побуті: ведення домашнього господарства, рівномірний розподіл обов'язків між членами сім'ї, подолання хибних установок щодо поділу домашньої праці на жіночу і чоловічу, планування і дотримання сімейного бюджету тощо.

Естетична підготовка молоді до сімейного життя зорієнтована на формування уявлень про естетичну культуру сім'ї, ознайомлення з естетикою міжстатевих стосунків, основами етикету у взаєминах чоловіка і жінки; на виховання поваги до сімейних традицій, бажання їх примножувати, вміння організовувати сімейні свята. У її процесі формуються правильні уявлення про естетику побуту, з'являється бажання вносити прекрасне у свій побут, розвивається хороший смак (вміння одягатися, користуватися прикрасами, косметикою). Дуже важливо, щоб студенти усвідомили значення мистецтва в житті сім'ї, що допоможе їм цікаво організовувати дозвілля та відпочинок людини.

Психологічна підготовка до сімейного життя спрямована на формування здатності розуміти іншу людину, підтримувати її і психологічно розвантажувати. А це передбачає виховання в собі таких якостей, як емпатія (здатність співпереживати), емоційна гнучкість, розуміння потреб партнера, вміння пристосовуватися до його звичок, особливостей характеру. Важливим також є вміння створювати

спокійний морально-психологічний клімат в сім'ї, готовність підтримувати обстановку радості, бадьорості і оптимізму, здатність регулювати складні конфліктні ситуації. Цій меті підпорядковано розвиток психологічної привабливості особистості, її здатності до контактів з іншими людьми, вміння спілкуватися і співпрацювати.

Інтимно-сексуальна підготовка полягає у формуванні в молоді певного рівня сексуальної культури. Важливим її елементом є емоційне багатство особистості, вміння надавати своєму почуттю різних відтінків, здатність до переживання насолод, віднайдення засобів вираження почуття кохання. Одним з невід'ємних атрибутів сексуально вихованої людини є дотримання нею гігієнічних вимог.

Підготовка молоді до виконання материнських і батьківських функцій передбачає освоєння нею репродуктивної функції сім'ї. Це усвідомлення ролі дітей в подружньому житті, їхнього впливу на родинне життя: діти урізноманітнюють і збагачують міжособистісні стосунки, розширюють сферу інтересів і потреб сім'ї, дають батькам емоційне задоволення самою своєю появою на світ, а відтак — своїми успіхами, задовольняють почуття материнства і батьківства, підносять престиж сім'ї як мікроосередка суспільства.

Студентська сім'я. Студентська сім'я — це мала соціальна група, членами якої є студенти денної форми навчання і їхні діти. Створивши сім'ю, студент змушений поєднувати навчальні обов'язки з виконанням сімейних функцій. Назріває рольовий конфлікт між обов'язками сім'янина, батька (матері) і студента. Нові труднощі і суперечності з'являються у зв'язку з народженням дитини, що вимагає великих затрат часу і сил, додаткового матеріального і психічного навантаження, певних жертв, зміни стилю життя. Серйозною проблемою є матеріальні та житлові умови. Часто це позначається на навчанні, на становленні молодих людей як фахівців.

Молодій студентській сім'ї важко впоратися самій із розв'язанням усіх проблем, які виникають після шлюбу. Подолати морально-психологічні проблеми допоможуть лекції, бесіди, в т. ч. індивідуальні, консультування різних спеціалістів, проведення вечорів запитань і відповідей, конференції з обміну сімейним досвідом, диспути, ознайомлення молоді зі спеціальною літературою, перегляд кінофільмів, зустрічі з лікарями, психологами, юристами та ін. Розв'язання побутових проблем студентської сім'ї є одним з основних завдань керівництва вищих навчальних закладів.

Успішно готувати студентську молодь до сімейного життя можуть лише компетентні викладачі вищого на-

вчального закладу, чиї життєві принципи не розходяться з декларованими, яким студенти довіряють і яких поважають. Окрім того, якими б системними, цілеспрямованими й результативними щодо цього не були виховні впливи, важливо пробудити у студента прагнення до самовдосконалення, опанування культурою шляхетної статевої поведінки у найрізноманітніших життєвих ситуаціях.

Гендерний аспект виховання. Демократизація та гуманізація суспільства в Україні сприяє створенню рівних можливостей для самореалізації особистості незалежно від віку і статі. Проте дисбаланс представництва чоловіків і жінок у державотворчій та управлінській діяльності, різниця в тривалості життя чоловіків і жінок, подвійна зайнятість жінок, недостатня самореалізація чоловіків у виховній та господарсько-побутовій функціях сім'ї, подвійні стандарти свідчать про існування традиційних стереотипних поглядів на роль і місце кожної статі у сімейній, професійній та суспільній сферах.

Бути в суспільстві чоловіком чи жінкою — означає не лише мати певні анатомічні особливості, а й виконувати гендерні ролі. Йдеться про систему соціальних стандартів, вказівок, нормативів, очікувань, яким людина повинна відповідати, щоб її визнали як чоловіка чи жінку. Гендерна роль охоплює також думки, почуття, слова, вчинки, які вказують на стать індивіда.

На сучасному етапі система навчально-виховної роботи закладів освіти та сім'ї навчає індивіда виконувати статеву роль відповідно до стандартизованих уявлень про «чоловіче» і «жіноче», що стримує розвиток особистості, перешкоджає її самореалізації, оскільки не відповідає сучасному розвитку продуктивних сил, міжстатевому розподілу на ринку праці. Це зумовило коригування поглядів на соціально-психологічні відмінності, які існують між статями, і відповідно передбачає гендерний аспект у процесі виховання.

Гендерне (англ. gender — рід) виховання — цілеспрямований систематичний вплив на свідомість, почуття, поведінку вихованців з метою формування у них егалітарних (партнерських) цінностей, поваги до особистості незалежно від статі, розвитку індивідуальних якостей і здібностей задля їх самореалізації, оволодіння навичками статево толерантної поведінки.

Гендерне виховання передбачає відмову від сексизму (упереджене ставлення до людини, групи людей, пов'язане з їх належністю до певної статі; дискримінація за ознакою статі) у формуванні досвіду взаємодії між статями на засадах гендерної рівності, недопустимість протиставлення за статевою ознакою в сім'ї, закладі освіти, суспільних інсти-

тутах, створення рівних умов і можливостей для розвитку, самовдосконалення і самореалізації кожної особистості.

Реалізація гендерного підходу в усіх ланках навчально-виховного процесу передбачає усвідомлення проблем гендерного паритету, оволодіння певним обсягом знань про упередження щодо кожної статі; пом'якшення стереотипів щодо сімейних, професійних, суспільних ролей та корекція уявлень про норми *маскулінності* (система властивостей особистості, які традиційно вважають чоловічими) та *фемінності* (сукупність фізичних, психічних і поведінкових властивостей, яких очікують від жінки в певному соціумі); збагачення емоційного світу, створення умов для розвитку індивідуальних здібностей з метою самореалізації особистості; накопичення та формування досвіду егалітарної (партнерської) поведінки. Цьому сприяє *гендерна соціалізація* — процес спрямованих і спонтанних впливів на особистість, що допомагає їй засвоїти норми, правила поведінки та установки відповідно до культурних уявлень про роль, становище й призначення статей у суспільстві, робить повноцінним чоловіка чи жінку і прилучає їх до усталеної системи гендерних ролей (С. Вихор).

Гендерне виховання ґрунтується на засадах гуманітарної педагогіки, яка акцентує на тому, що:

- немає статевовідповідних видів людської діяльності; освоєння будь-якого виду занять залежить від індивідуальних інтересів, здібностей, мотивації діяльності;

- чоловік і жінка відіграють однаково значущі ролі в сім'ї та вихованні дитини;

- хлопці і дівчата, чоловіки і жінки мають рівні можливості в оволодінні трудовими вміннями і навичками кар'єрного зростання;

- у вихованні дітей слід виходити з тези про рівні здібності, можливості статей та їхніх життєвих сценаріїв;

- недопустимо протиставляти дітей за статевою ознакою в різних сферах життєдіяльності, іграх, навчанні, планах на майбутнє;

- необхідно розвивати вміння дітей протистояти стереотипам і статевотипізованим очікуванням;

- важливо підтримувати дружнє співіснування статей у гендернонейтральному вихованні. Вони мають отримати рівнозначне виховання на базі однакових статевих ролей, включення в однакові види діяльності (В. Кравець).

Традиційна сім'я побудована на домінуванні однієї статі, як правило, чоловічої, на чіткому розподілі ролей і видів діяльності, згідно з яким чоловік матеріально забезпечує добробут сім'ї, утримує дружину і дітей, а дружина

виховує дітей, веде домашнє господарство й у всьому підпорядковується чоловікові. Егалітарна сім'я вибудована на протилежних нормативних засадах (табл. 2).

Таблиця 2

Нормативні засади гендерних ролей традиційної та егалітарної сім'ї (Т. Говорун, О. Кікінеджі)

Традиційна (домінаторна) сім'я	Егалітарна (партнерська) сім'я
Нерівномірний розподіл влади, зловживання нею	Авторитет кожного, кооперативне використання влади
Керівництво, базоване на силі	Керівництво, базоване на авторитеті
Ригідність гендерних ролей	Взаємозамінність гендерних ролей
Статевотипізовані родинні обов'язки та гендерна сегрегація інтересів	Гнучкість розподілу сімейних обов'язків та видів діяльності з відповідним розмежуванням інтересів
Суворі правила сімейного життя	Лабільність (нестійкість) правил родинного життя
Деструктивний спосіб розв'язання конфліктів	Конструктивний спосіб розв'язання конфліктів
Невдачі та помилки приховуються, засуджуються, зазнають обструкції, довго пригадуються	Невдачі та помилки не приховуються, обговорюються без нарікань, прощаються, забуваються
Відсутність поваги до приватних справ, особистих таємниць, тотальна підконтрольність поведінки	Повага до приватних справ, особистих таємниць, невтручання в інтимний світ без запрошення
Почуття незахищеності, підпорядкованості, самотності, переживання провини, тривожності, депресії	Сприйняття сім'ї як найбезпечнішого місця, де набувається впевненість у собі, зникають сумніви, тривожність, покращується настрій
Закритість сімейного життя, подружніх стосунків	Відкритість сімейного життя для соціуму, активне включення подружжя в суспільне життя
Виховання дітей в умовах гіперконтролю, підпорядкованості, звітності, слухняності	Виховання в умовах розширення автономії дитини, її самовизначення, повноправної участі в прийнятті колективних рішень

Як видно з таблиці нормативних засад гендерних ролей традиційної та егалітарної сімей, творення міжособистісних стосунків у сім'ї має відбуватися на засадах психоло-

гічної рівності особистостей чоловіка і жінки. З огляду на це юнаків та дівчат потрібно орієнтувати на те, що за домашні, побутові справи повинен братися в сім'ї той, хто на даний момент менше зайнятий, незалежно від статі. Основою егалітарної гендерної поведінки є взаємозамінність статей у виконанні господарських, побутових, виховних функцій сім'ї.

Рівноправ'я у навчально-виховному процесі покликані забезпечувати:

- однакові педагогічні вимоги, тон і зміст звертання до юнаків і дівчат;

- статевонейтральні вимоги до дотримання правил культури поведінки, уникнення нав'язування стереотипів на кшталт: «юнакам (дівчатам) не личить...», «ти ж не дівчина (хлопець), щоб ...» тощо;

- орієнтацію на індивідуальний розвиток молодої людини, її здібностей, уподобань, можливостей у навчанні, оволодіння професійними вміннями, досягнення певного статусу в громадсько-політичній діяльності незалежно від статі;

- заохочення молоді та однаковий доступ до користування навчальним, спортивним інвентарем, приладами;

- заохочення молоді до статевозмішаних занять, ігор, видів навчальної діяльності, уникнення статевого сепаратизму в спілкуванні;

- обговорення зі студентами проблем стосунків статей, наголошення на їхній рівності та взаємозамінності в сім'ї й суспільстві;

- привернення уваги студентів до нав'язування гендерних стереотипів ЗМІ, проявів сексизму, що принижує гідність жінок і чоловіків.

Побудова навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі на таких засадах сприятиме формуванню у студентів егалітарних цінностей, поваги до особистості незалежно від її статі.

Запитання. Завдання

1. Доведіть необхідність морального виховання майбутніх фахівців.

2. Розкрийте основні напрями змісту морального виховання студентів.

3. Які провідні моральні якості повинні бути притаманні сучасному фахівцю?

4. Складіть основні положення кодексу честі фахівця Вашого профілю і порівняйте його з існуючим (якщо такий має місце). Запропонуйте його для обговорення в групі.

5. Розкрийте зв'язок трудового виховання студентів з їх майбутньою професійною діяльністю.
6. Охарактеризуйте основні види трудової діяльності студентів і їх виховне значення.
7. Розкрийте зміст основних вимог до організації трудового виховання майбутніх фахівців.
8. Якими об'єктивними причинами зумовлена потреба інтенсивної правовиховної роботи серед студентської молоді?
9. Доведіть взаємозв'язок правового виховання з моральною, трудовою, економічною, екологічною та іншими складовими всебічного розвитку молоді людини.
10. Проаналізуйте з позиції свого фаху, з якими галузями права Вам доведеться мати справу. У який спосіб Ви вдосконалюватиметеся у цьому напрямі?
11. Розкрийте основні проблеми змісту антинаркотичного виховання студентів.
12. Які форми антинаркотичної виховної роботи найефективніші? Чому?
13. Охарактеризуйте основні завдання екологічної освіти і виховання студентів.
14. Покажіть взаємозв'язок естетичного виховання з іншими складовими всебічного розвитку майбутніх фахівців.
15. Охарактеризуйте шляхи і засоби фізичного виховання студентів у вищому навчальному закладі.
16. Обґрунтуйте необхідність підготовки студентів до сімейного життя у процесі навчання у ВНЗ.
17. Розкрийте причини сімейних конфліктів і способи їх уникнення і подолання.
18. У чому полягає сутність гендерного виховання?
19. Охарактеризуйте основні завдання гендерного виховання.
20. Порівняйте стиль життя і діяльності в традиційній і егалітарній сім'ях.

3.3. Методи і форми виховання у вищому навчальному закладі

Виховання як цілеспрямований процес формування майбутнього фахівця здійснюється за допомогою певних методів і форм, від добору яких, а також від врахування особливостей студентської молоді та умов навчально-виховної діяльності вищого навчального закладу значною мірою залежить формування особистості майбутнього спеціаліста.

Загальні методи виховання

Виховання є цілісним процесом формування особистості і реалізовується за допомогою різноманітних методів виховання.

Метод виховання — спосіб взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямований на формування в них певних поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки.

Виховний вплив методів виховання посилюється за умови використання відповідних прийомів виховання.

Прийом виховання — частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективного застосування методу в конкретній ситуації.

Крім методів і прийомів, у виховній роботі використовують засоби виховання.

Засіб виховання — вид суспільної діяльності, який впливає на особистість у певному напрямі.

До засобів виховання відносять працю, мистецтво, засоби масової інформації, колектив та ін.

У процесі виховання вдаються до *загальних методів* (використовують в усіх напрямках виховання) і *часткових* (застосовують переважно в одному з них — правовому, економічному, естетичному тощо).

Залежно від функцій, які виконують методи виховання у формуванні особистості, їх поділяють на методи формування свідомості, методи формування суспільної поведінки, методи стимулювання діяльності й поведінки, методи контролю й аналізу ефективності виховання (Ю. Бабанський).

Методи формування свідомості. Це методи різнобічного впливу на свідомість, почуття і волю з метою формування поглядів і переконань. До них належать бесіда, лекція, диспут і метод прикладу.

Бесіда. Особливість її полягає в тому, що педагог, спираючись на наявні у студентів знання, моральні, етичні норми, підводить їх до засвоєння нових. Успішне проведення бесіди забезпечується обґрунтуванням актуальності теми; формулюванням питань, які спонукають до розмови; спрямуванням розмови у потрібному напрямі; залученням студентів до оцінювання подій, вчинків, явищ суспільного життя. Це сприяє формуванню у них відповідного ставлення до дійсності, до своїх моральних і громадських обов'язків. Важливим є підсумовування розмови, прийняття конкретної раціональної програми дій для втілення її в життя.

Дещо складнішою для педагога є індивідуальна бесіда, мета якої полягає в тому, щоб викликати співрозмовника на відвертість. Педагог повинен дбати про те, щоб пропонувані ним моральні сентенції (судження) не тільки були усвідомлені, а й пропущені через внутрішній світ особистості, тобто пережиті. Цього можна досягти наведенням переконливих прикладів. Одночасно студент має відчутти, що педагог є союзником, щиро прагне допомогти йому і знає, як це зробити. Якщо йдеться про порушення правил поведінки, то спершу слід з'ясувати причини і мотиви, а відтак визначати форму педагогічного впливу. Не можна індивідуальну бесіду зводити до розвінчання негативних вчинків. Слід її вибудовувати так, щоб людина, яка здійснила цей вчинок, сама усвідомила його аморальність.

Лекція. Сутність її полягає в послідовному, систематичному викладі певної проблеми. Вона може мати епізодичний характер або належати до певного тематичного циклу, кінолекторію. Успіх лекції залежить від добре продуманої композиційної побудови, вдало дібраних переконливих аргументів, необхідних для оцінювання подій і фактів, особистих якостей лектора, його здатності володіти спеціальними психологічними прийомами.

Теоретичні положення лекції розкриваються у тісному взаємозв'язку з практикою, з життям колективу, що дає змогу встановити довірливий контакт з аудиторією. Найскладнішим моментом лекції є відповіді на запитання студентів, які потребують уточнення фактів, оцінювання лектором певного явища, його думки щодо певної проблеми. Запитання можуть мати полемічний характер. Лектор не повинен ухилятися від відповідей на них, оскільки це може бути підставою хибного тлумачення певного факту або його нерозуміння.

Диспут. Як метод формування свідомості особистості передбачає вільний, невимушений обмін думками, колективне обговорення різноманітних питань. Під час диспуту його учасники відстоюють свою позицію, переконуються в правильності чи помилковості своїх поглядів. Тут розкриваються їх ерудиція, культура мови, розвивається логічне мислення. Тематику диспутів слід добирати так, щоб спонукати його учасників до роздумів над серйозними світоглядними питаннями: про мету життя, щастя, обов'язок людини перед суспільством та ін. На диспуті можна обговорювати й факти з життя групи, виробничого колективу, літературний твір, газетну чи журнальну статтю, якусь актуальну проблему.

Питання диспуту повинні викликати інтерес, змушувати замислюватися над суттю проблеми, сприяти формуванню власного ставлення до неї. Важливо у процесі диспуту створити атмосферу невимушеності: всі повинні почуватися рівними, ніхто не має права повчати і ображатися, виступи мають бути відвертими й аргументованими. Метою диспуту є не прийняття остаточних рішень, а надання можливостей для самостійного аналізу проблеми його учасниками, аргументація власних поглядів, спростування хибних аргументів інших.

Метод прикладу. Його використовують для конкретизації певного теоретичного твердження, доведення істинності моральної норми. Він є переконливим аргументом і часто спонукає до наслідування. Інтенсивність виховного впливу прикладу зумовлена його наочністю і конкретністю. Чим він ближчий і зрозуміліший, тим потужніша його виховна сила.

Використання прикладу у вихованні потребує врахування вікових та індивідуальних особливостей молодих людей. Вони вже не сліпо наслідують приклад, а критично ставляться до нього, однак через брак життєвого досвіду іноді прикладом вважають не те, що гідне наслідування.

Виховання на позитивному прикладі не можна зводити до переліку позитивних героїв художніх творів, кінофільмів, кращих студентів тощо. Необхідний емоційний, детальний, образний аналіз, щоб викликати захоплення ними, прагнення їх наслідувати.

Негативні приклади використовують, зокрема, у правовому, антинаркогенному вихованні, намагаючись продемонструвати шкідливість наслідування певних явищ. Прийомами використання негативних прикладів є громадський осуд негативних явищ; пояснення суті негативного, протиставлення аморальним вчинкам кращих зразків високоморальної поведінки, показ на конкретних прикладах наслідків аморальної поведінки, залучення студентів до боротьби з проявами зла.

Дбаючи про формування свідомості особистості, необхідно впливати не тільки на розум, а й на емоційну сферу, наводити близькі й зрозумілі приклади, домагатися, щоб молода людина не лише зрозуміла почуте, а й сприйняла його. Важливим чинником у цьому є переконаність, тактовність, майстерність педагога.

Методи формування суспільної поведінки. Ці методи передбачають організацію діяльності студентів та форму-

вання досвіду суспільної поведінки. До них належать педагогічна вимога, громадська думка, вправління, привчання, доручення.

Педагогічна вимога. Це педагогічний вплив на свідомість вихованця з метою спонукання його до позитивної діяльності або гальмування його негативних дій чи вчинків. Вимога впливає на свідомість студента, активізує волюві якості, перебудовує мотиваційну і почуттєву сфери діяльності в позитивному напрямі, сприяє формуванню позитивних навичок поведінки. Вона повинна бути доцільною, зрозумілою і посилюююю. Для цього роз'яснюють її сутність, переконують у її необхідності, користі. Водночас слід домогтися позитивної реакції на неї, щоб бути впевненим, що колектив підтримує педагога, позитивно вплине на студента, якщо той з якоїсь причини не захоче виконувати його вимоги.

У процесі виховання рівень вихованості студентів змінюється. Відповідно повинні зростати вимоги. Якщо до студента не підвищувати вимог, то він може зупинитися на досягнутому. Педагогічна вимога має випереджати розвиток особистості.

Ефективність вимоги значною мірою залежить від її чіткості, лаконічності, щоб було зрозуміло, де, в якому обсязі, до якого часу, якими засобами і кому саме слід її виконати. Така вимога виховує персональну відповідальність, дисциплінує. Якщо ж вимога сформульована розпливчасто, непереконливо, неконкретно, то й виконання її буде безвідповідальним.

Вимоги можуть стосуватися всіх сфер життя і діяльності особистості і мають бути єдині, що сприятиме формуванню певних навичок і звичок. Не можна, наприклад, вимагати чистоти і порядку тільки в навчальній аудиторії, а на гуртожиток не зважати. Щоденне дотримання таких вимог всіма членами колективу створює умови для ефективності виховного процесу.

Громадська думка. Як метод виховання вона є колективною вимогою. Адже, обговорюючи вчинок конкретної людини, колектив прагне, щоб вона усвідомила свою провину. При цьому аналізувати чи критикувати слід не особистість, а вчинок, його шкідливість для колективу, суспільства і самого порушника. Розмова має бути вибудованою так, щоб молода людина сама назвала причину свого вчинку. Під час обговорення обов'язково визначають шляхи подолання недоліків.

За допомогою громадської думки людину легше переконати в хибності поглядів чи в неналежній поведінці, ніж в

індивідуальній бесіді. Вона бачить, як реагують товариші на поради педагога і членів колективу, пересвідчується, що її поглядів ніхто не підтримує, і починає прислухатися до порад. Тому, організовуючи обговорення поведінки, педагогу слід уникати надмірного втручання в розмову. Якщо колектив сам дає оцінку й ухвалює рішення, молода людина сприймає це серйозніше, оскільки переконується, що ніхто не налаштовував однокласників проти неї, вони мають власну думку.

Педагог повинен формувати громадську думку заздалегідь, а не тоді, коли необхідно обговорити певний вчинок. Успішності цього процесу сприяють єдність педагогічних вимог, чітка система самоврядування, систематична робота зі студентським активом. Важливу роль відіграють і стимулювання студентів до висловлювання власної думки, колективний аналіз конфліктних ситуацій та їх вирішення, привчання критично оцінювати думки і явища, аргументовано обстоювати власну думку.

Вправлення. Сутність його полягає у створенні умов для формування і закріплення позитивних форм поведінки особистості. Вправленням людина займається протягом усього життя, але найчастіше — у молодому віці. У вищому навчальному закладі студентові щоденно доводиться вправлятися у виконанні розпорядку дня, дотриманні навчальної і трудової дисципліни. Якщо студент завжди і у всьому намагатиметься дотримуватися вимог, постійно вправлятиметься у позитивній поведінці, то в нього сформуються і зміцніють відповідні навички і звички.

Привчання. Воно ґрунтується на вимозі виконати певні дії. Йдеться насамперед про режим життя і діяльності молодої людини. Саме режим виховує безперервність зусиль щодо влаштування життя студента, заощаджує його енергію; привчає вчасно виконувати будь-яку роботу, а також неухильно дотримуватися встановлених вимог. У такий спосіб формуватиметься характер і правильна поведінка молодої людини.

Доручення. Як метод виховання має своєю метою вправлення людини в позитивних діях і вчинках. Для цього педагог чи студентський колектив дає студентові певне завдання, виконання якого вимагає певних дій або вчинків. Використання цього методу потребує врахування індивідуальних особливостей особистості. Передусім доручення підбирають так, щоб його виконання сприяло роз-

витку ще не сформованих якостей. Наприклад, неорганізованим корисно давати завдання підготувати і провести захід, який вимагає самостійності, ініціативи, зібраності. Доручення має бути посильним: нескладне виховує самовпевненість, непосильне — підриває віру в свої сили. Педагог повинен не лише дати доручення, а й допомогти його виконати.

Доручення можуть бути постійними або епізодичними. Постійні доручення доцільно давати молодим людям, які вже мають досвід їх виконання і розвинуте почуття відповідальності. Доручення з часом доцільно ускладнювати за змістом і методикою його виконання, а також контролювати. Відсутність контролю породжує безвідповідальність.

Методи стимулювання діяльності й поведінки. Ці методи виконують функції регулювання і стимулювання поведінки та діяльності студентів. До них належать змагання, заохочення і покарання.

Змагання. Сутність його полягає у схильності до здорового суперництва і самоствердження. Постаючи як конкуренція, боротьба за існування, воно є пружиною розвитку. Змагання сильне гласністю, об'єктивним порівнянням підсумків, організовує, згуртовує колектив, спрямовує на досягнення успіхів, учить перемагати. У його підсумках відображається вся багатогранність життя вищого навчального закладу. Змагання змушує тих, хто відстає, підніматися до рівня передових, а передових надихає на нові успіхи.

У вищих навчальних закладах використовують різноманітні форми змагань: конкурси, олімпіади, фестивалі та огляди художньої самодіяльності, виставки. Усе це розвиває інтереси, творчі здібності студентів, активізує пізнавальну діяльність.

Заохочення. Ґрунтується воно на схваленні позитивних дій і вчинків з метою спонукання особистості до їх повторення. Однак не кожне заохочення активізує процес виховання. Воно має виховну силу тільки за певних умов. Передусім важливо своєчасно помітити позитивні зрушення у поведінці особистості, в ставленні до навчання, праці. Часом корисно похвалити студента, коли він ще не досяг серйозних успіхів, але прагне до цього. Відзначаючи навіть незначні зміни на краще, невеликі його перемоги над собою, педагог пробуджує в ньому бажання вдосконалюватися, стимулює його до повторення схвалених вчинків.

Якщо ж не помічати перших перемог студента, його старань, то це може негативно позначитись на всьому процесі його виховання.

Покарання. Сутність його полягає у несхваленні, осуді негативних дій і вчинків з метою їх припинення або запобігання їм у майбутньому. Покарання слід застосовувати обережно, щоб не спричинити озлоблення, лицемірства. Покарання повинно викликати переживання, почуття вини, збуджувати докори совісті і прагнення змінити поведінку. Воно має сприяти зміцненню почуття відповідальності за свою поведінку, дисциплінованості, несприйнятливості до негативного, здатності протистояти негідним бажанням.

Виховна ефективність покарання зростає, якщо воно сприймається як справедливе. Тому слід завжди перевіряти факти, щоб довести провину. Незаслужене покарання провокує нові конфлікти. Вдаватися до нього треба не часто. І завжди воно повинно мати гуманний характер, не принижувати людської гідності.

Методи контролю й аналізу ефективності виховання. Завдання їх полягає у з'ясуванні результативності конкретних виховних заходів, виховної роботи в колективі загалом. До них належать педагогічне спостереження, бесіда, опитування (анкетне, усне), аналіз результатів діяльності студентів тощо. Який би метод педагог не використовував, він повинен бути елементом конкретної програми вивчення особистості чи колективу. Особистість формується і виявляє свої риси в різних видах діяльності. Чим свідомішою, активнішою і цілеспрямованішою буде її діяльність, тим повніше і достовірніше виявлятимуться її якості.

Поведінка людини залежить не тільки від її особистісних якостей, а й від характеру стосунків із колективом, особливостей життя колективу. Тому педагог має знати специфіку його впливу на особистість студента та його можливі реакції на цей вплив.

Особистість студента і колектив постійно розвиваються. Дослідження змін має практичне значення для подальшої виховної роботи, зокрема для правильного прогнозування її змісту і добору методів, форм виховного впливу. Відомості про студента та колектив, отримані за допомогою одного методу, для достовірності і об'єктивності потребують перевірки іншими методами. Усім учасникам виховного процесу слід обмінюватися даними.

Вивчення поведінки студентів і виховання здійснюються одночасно. Прийом чи метод вивчення особистості може бути водночас прийомом чи методом виховання (бесіда, доручення). Аналіз реагування особистості (колективу) на певний виховний вплив допомагає підібрати адекватні його способи.

Форми виховної роботи

У вихованні студентів, розвитку їх творчих здібностей, формуванні необхідних майбутньому фахівцеві якостей важлива роль належить спеціально організованій позааудиторній виховній роботі. Форми її організації у вищому навчальному закладі можуть бути масові, групові та індивідуальні.

Масові форми виховної роботи. Особливістю масових форм виховної роботи є широка участь в ній студентів. До них належать святкування державних та релігійних свят, знаменних подій у житті вищого навчального закладу, проведення читацьких конференцій, тематичних вечорів, вечорів запитань та відповідей, тижнів з різних навчальних предметів, зустрічей з видатними людьми, конкурсів, олімпіад, фестивалів, виставок тощо.

Утвердженню патріотичних почуттів, співпричетності до важливих подій сприяє, наприклад, участь студентів у відзначенні Дня Незалежності, Дня знань, Дня захисника Вітчизни, Свята Перемоги та ін. Масовими є загальноуніверситетські вечори, присвячені Дню університету, Дню факультету, Дню студента, Дню науки та ін. Важливо, щоб такі заходи проходили в атмосфері особистої причетності до обговорюваних проблем, щоб студенти були організаторами й учасниками: запрошували гостей, готували виставки, демонстрували фільми.

Ефективною формою виховання студентської молоді є *читацькі конференції*. Шляхом пропагування наукової, художньої, публіцистичної літератури студентській молоді прищеплюється інтерес до книги, формуються літературно-естетичні смаки. Такі конференції проводять на матеріалі творчості одного або кількох авторів, творів, поєднаних однією тематикою, з окремої літературної або наукової проблеми. Форма проведення для студентів першого курсу наближена до бесіди, під час якої студенти висловлюють своє ставлення до творів, читають напам'ять урив-

ки, інсценують, переглядають фільми. Старшокурсники виступають з доповідями, повідомленнями, в яких аналізують особливості творчості, жанру, стилю, проблематики автора.

Вечори запитань і відповідей закликають до діалогу між фахівцями і студентами. На ці заходи запрошують фахівців із тих сфер діяльності, якими зацікавилися студенти.

Літературно-музичні вечори, культпоходи в театр ознайомлюють студентів із різними жанрами цих видів мистецтва, формують естетичні смаки, виховують патріотичні почуття.

Особливе місце у виховній роботі належить безпосереднім контактам студентів з цікавими людьми. Вони надають виховній роботі емоційного характеру, мають істотний вплив на патріотичні почуття студентів.

Групові форми виховної роботи. Серед них найпоширеніші «круглі столи», гуртки за інтересами, обговорення радіо- і телепередач, новинок преси, акції милосердя, пошукова діяльність, екскурсії, походи, заочні подорожі та ін.

«Круглі столи» зазвичай збирають молодих людей, які не обмежуються власною думкою у пошуках істини. Тему визначають заздалегідь. Учасники демонструють свої знання з цієї теми й перспективи її розвитку. Наприклад, «Моральність наукових відкриттів», «Культура особистості і культура мовлення», «Духовний потенціал українців» та ін. «Круглі столи» сприяють розширенню кругозору, формуванню світогляду, загальнолюдських та національних цінностей.

Творчий потенціал студентів реалізовується в *гуртках за інтересами*, основними завданнями яких є: формування національно свідомого патріота-громадянина України; виховання фізично й морально здорової людини; усвідомлення моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм; формування естетичних смаків; створення атмосфери емоційної захищеності, любові; збереження родинних традицій, сімейних реліквій, вивчення родоvodu, звичаїв, обрядів свого народу і народів, що населяють Україну; вивчення мови й шанування культури, національної літератури, мистецтва, преси, радіо і телебачення. Популярними у вищих навчальних закладах є гуртки народного і сучасного танцю, спортивні секції, фольклорні колективи, студії вокалу та художніх ремесел, театральні, поетичні клуби, клуби журналістів, фотоклуби та ін.

У виховній роботі ефективним є використання радіо- і телепередач, перегляд художніх фільмів. Наприклад, радіопередачі «Слово», «Контрольна з української», пізнавально-інформаційні, різноманітні науково-популярні програми слугують навчальним матеріалом і заохочують до творчо-пошукової роботи у різних галузях, до удосконалення мовної й мовленнєвої культури студентів.

Популярні ток-шоу вітчизняних телеканалів («Я так думаю», «Подвійний доказ», «Свобода слова» та ін.) дають змогу студентам диференціювати справжні і штучні ідеали, усвідомити загальнолюдські цінності, незмінні протягом тисячоліть.

У процесі виховної роботи доцільно практикувати обговорення публікацій з найпопулярніших видань, які приваблюють студентів своїми аналітичними матеріалами щодо політичної, економічної, культурної ситуації в Україні.

Формуванню національної свідомості, патріотичних почуттів студентської молоді сприяє їх активна участь у створенні університетських краєзнавчих музеїв, призначених для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури народу. Досвід переконує, що музеї при вищих навчальних закладах за умови їх правильної організації стають осередками освіти і виховання, забезпечують духовну єдність поколінь. Розмаїття експонатів дає студентам можливість зрозуміти багатство й щедрість душі минулих поколінь, їх прагнення до краси, збереження національних звичаїв та обрядів. Пошуково-краєзнавча діяльність студентів при створенні таких музеїв впливає на їхні внутрішні переконання, сприяє утвердженню патріотизму, оскільки дає змогу урізноманітнити напрями їхньої активної участі у громадському та науковому житті ВНЗ.

Ефективними виховними заходами є також історико-етнографічні експедиції з вивчення історії свого міста, села, області, краю та топоніміки цієї місцевості, дослідження історичних пам'яток, збирання предметів старовини, легенд, народних традицій, звичаїв тощо. Результатами такої роботи можуть бути наукові реферати, журнальні і газетні статті, доповіді, виступи на радіо і телебаченні, у дискусійних клубах тощо.

Еколого-краєзнавча діяльність (подорожі, екологічні табори, товариства) дає змогу студентам виявляти та миттєво реагувати на випадки варварського ставлення до при-

роди, організовувати заходи, спрямовані на припинення хімічного забруднення земель, знищення зелених насаджень та ін.

Індивідуальна виховна робота. Вона зумовлена індивідуальними особливостями студентів, через які переломлюється будь-який виховний вплив на особистість. Тому, щоб впливати на особистість, необхідно вивчити її індивідуальність. Важливо встановити довірливі, доброзичливі стосунки між викладачами і студентами. Цьому значною мірою сприяє авторитет викладача, його уміння швидко орієнтуватися в ситуації, передбачати наслідки своїх дій.

Виховна робота зі студентами здійснюється у двох напрямках:

— корекція відхилень у свідомості і поведінці окремих студентів шляхом створення спеціальних педагогічних ситуацій, які сприяють усуненню наявних в особистості студента негативних якостей (активізація прихованих почуттів, зміцнення віри у власні сили, паралельна педагогічна дія та ін.);

— спонукання студентів до раціонального використання вільного часу з метою всебічного розвитку своєї особистості, вдосконалення необхідних фахівцю якостей (консультування студентів щодо розумного використання вільного часу на самоосвіту, суспільну роботу, заняття фізкультурою і спортом, художньою і технічною творчістю тощо).

Збагаченню особистості студента сприяють такі форми самостійної роботи: читання художньої та спеціальної літератури, пошуки необхідної інформації через Internet, перегляд відповідних телепередач і прослуховування радіопередач, конструювання, написання творів, заняття фотографією і кінорежисурою, колекціонування та ін. Завдання викладача в цьому плані — влаштовувати зустрічі студентів з відповідними фахівцями для надання їм кваліфікованої допомоги.

Серед усіх названих форм виховання найдоступнішими є групові, оскільки не потребують особливих умов для організації і проведення, а також ефективні за умови кваліфікованого педагогічного керівництва. Основними вимогами до групових заходів є створення колективів, тобто людей, об'єднаних спільною метою (студентські групи, гуртки за інтересами та ін.) і соціально значущою спільною діяльністю (товариства, команди, союзи, об'єднання), що виховує почуття взаєморозуміння, взаємодії, взаємодопомоги, відповідальності.

Усі форми виховання взаємопов'язані та взаємозумовлені. Жодна з них не є універсальним засобом виховного впливу на особистість, формування її якостей, якою б досконалою не була. Тому педагог повинен володіти технологією їх використання і вміло поєднувати їх, враховуючи особливості кожного вихованця чи колективу загалом.

Запитання. Завдання

1. Доведіть взаємозумовленість методів виховання і взаємозв'язок між ними.
2. За яких умов використання групи методів формування свідомості є ефективним?
3. Розкрийте технологію використання у вищому навчальному закладі методів формування суспільної поведінки.
4. Охарактеризуйте систему використання у вашому вищому навчальному закладі методів заохочення і покарання.
5. Проаналізуйте взаємозв'язок між масовими, груповими й індивідуальними формами виховної роботи.
6. Доведіть взаємозв'язок і взаємообумовленість різних методів і форм виховання.
7. Які форми і методи найпоширеніші у виховній роботі вашого вищого навчального закладу? Чому?
8. За яких умов використання певних методів і форм виховання може бути успішним?

3.4. Куратор академічної групи

Реалізація завдань виховання у студентських групах здійснюється через інститут кураторів (лат. *curator* — опікун). Діяльність куратора спрямована на здобуття молоддю людиною соціального досвіду поведінки, формування національної самосвідомості, ціннісних орієнтацій та розвиток індивідуальних якостей майбутнього фахівця.

Функції і завдання куратора академічної групи

На посаду куратора академічної групи призначається провідний спеціаліст, досвідчений педагог з урахуванням профілю підготовки фахівців та специфіки діяльності факультету, стажу викладацької роботи у вищому навчаль-

ному закладі. Обов'язковою умовою його перебування на цій посаді є викладання лекційного курсу чи ведення семінарсько-практичних занять в академічній групі.

Діяльність куратора здійснюється на підставі Статуту закладу, Концепції виховної роботи з огляду на особливості й традиції закладу. Зміст його діяльності визначається Законом України «Про вищу освіту», Державною національною програмою «Освіта» («Україна XXI століття»), «Концепцією виховання дітей та молоді у національній системі освіти», «Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті», відповідними інструктивно-методичними документами Міністерства освіти і науки України, а також положеннями, розробленими структурними ланками.

Згідно зі своїм соціальним статусом і функціональними обов'язками куратор академічної групи у своїй діяльності реалізує конкретні виховні функції. Результати його діяльності систематично обговорюються на засіданнях кафедр, радах факультетів, ректоратів та вченій раді згідно з планом роботи навчального закладу.

Діяльність куратора визначається планом виховної роботи, розробленим на навчальний семестр, рік згідно з перспективним та річним плануванням вищого навчального закладу. Адміністративно куратор академічної групи підпорядкований заступнику декана факультету і погоджує свою діяльність з деканом та завідуючими кафедрами.

Куратор академічної групи виконує аналітичну, організаторську та соціальну функції (О. Дубасенюк). *Аналітична функція* передбачає планування та організацію виховної роботи з урахуванням міжособистісних стосунків у колективі, мотивів навчальної та пізнавальної діяльності студентів, рівня їх інтелектуального розвитку, індивідуальних особливостей, соціально-побутових умов життя, стану здоров'я, результатів навчання тощо. *Організаторська функція* полягає у залученні студентів до різних видів діяльності: пізнавальної, суспільно корисної, ціннісно-орієнтаційної, художньої та ін. Вона забезпечує також надання необхідної допомоги студентському самоврядуванню, творчим групам, радам тощо. *Функція соціалізації* реалізується у гуманістичноорієнтованій взаємодії «педагог — студент». Куратор академічної групи допомагає вихованцю в особистісному розвитку, засвоєнні та прийнятті суспільних норм, цінностей, дотриманні засад духовного повноцінного буття. Він бере на себе місію старшого колеги в оволодінні студентом позитивними соціальними роля-

ми. Водночас сам куратор виступає суб'єктом соціалізації, оскільки переймає та переосмислює соціальний досвід, носієм якого є студентство.

Діяльність куратора потребує високого рівня культури, належної психолого-педагогічної підготовки, відданості педагогічній справі. Лише за такої умови він зможе формувати особистість студента. Змістом діяльності куратора (О. Корольчук, М. Поночовний) є:

- утвердження в академічній групі державного підходу і відповідальності щодо розв'язання проблем навчально-виховного процесу;

- набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу;

- спрямування інтелектуальної активності студентської молоді на обговорювання найактуальніших проблем сьогодення, залучення до роботи у різних сферах наукової діяльності, проведення національно-культурної, просвітницької та організаційно-педагогічної роботи серед молоді, вивчення української мови та історії України;

- формування історичної пам'яті, національної свідомості, гідності та чіткої громадянської позиції;

- допомога студентам в оволодінні новим інтелектуальним баченням світу і визначенні свого місця в ньому, розвитку здібностей, їх повноцінна реалізація в різних видах діяльності;

- формування у студентській групі працездатності і відповідного ставлення до навчально-виховного процесу;

- забезпечення системно-цільового планування виховної роботи, формування у студентської молоді громадянської і соціальної активності шляхом залучення її до різноманітної діяльності;

- постійне співробітництво, співтворчість із студентським активом та органами студентського самоврядування, молодіжними творчими об'єднаннями, рухами, а також організація життєдіяльності колективів академічних груп, розвиток ініціативи, творчості, набуття організаторських знань, вмінь та навичок;

- активне залучення студентів до управління навчально-виховним процесом;

- виховання у студентів інтересу і любові до праці;

- проведення виховної роботи зі студентами, які проживають у гуртожитку, сприяння організації їх здорового способу життя, розв'язання житлово-побутових проблем;

- здійснення постійної психолого-педагогічної діагностики рівня інтелектуального розвитку та моральної вихованості студентів, коригування виховного процесу;

ному закладі. Обов'язковою умовою його перебування на цій посаді є викладання лекційного курсу чи ведення семінарсько-практичних занять в академічній групі.

Діяльність куратора здійснюється на підставі Статуту закладу, Концепції виховної роботи з огляду на особливості й традиції закладу. Зміст його діяльності визначається Законом України «Про вищу освіту», Державною національною програмою «Освіта» («Україна ХХІ століття»), «Концепцією виховання дітей та молоді у національній системі освіти», «Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті», відповідними інструктивно-методичними документами Міністерства освіти і науки України, а також положеннями, розробленими структурними ланками.

Згідно зі своїм соціальним статусом і функціональними обов'язками куратор академічної групи у своїй діяльності реалізує конкретні виховні функції. Результати його діяльності систематично обговорюються на засіданнях кафедр, радах факультетів, ректоратів та вченій раді згідно з планом роботи навчального закладу.

Діяльність куратора визначається планом виховної роботи, розробленим на навчальний семестр, рік згідно з перспективним та річним плануванням вищого навчального закладу. Адміністративно куратор академічної групи підпорядкований заступнику декана факультету і погоджує свою діяльність з деканом та завідуючими кафедрами.

Куратор академічної групи виконує аналітичну, організаторську та соціальну функції (О. Дубасенюк). *Аналітична функція* передбачає планування та організацію виховної роботи з урахуванням міжособистісних стосунків у колективі, мотивів навчальної та пізнавальної діяльності студентів, рівня їх інтелектуального розвитку, індивідуальних особливостей, соціально-побутових умов життя, стану здоров'я, результатів навчання тощо. *Організаторська функція* полягає у залученні студентів до різних видів діяльності: пізнавальної, суспільно корисної, ціннісно-орієнтаційної, художньої та ін. Вона забезпечує також надання необхідної допомоги студентському самоврядуванню, творчим групам, радам тощо. *Функція соціалізації* реалізується у гуманістичноорієнтованій взаємодії «педагог — студент». Куратор академічної групи допомагає вихованцю в особистісному розвитку, засвоєнні та прийнятті суспільних норм, цінностей, дотриманні засад духовного повноцінного буття. Він бере на себе місію старшого колеги в оволодінні студентом позитивними соціальними роля-

ми. Водночас сам куратор виступає суб'єктом соціалізації, оскільки переймає та переосмислює соціальний досвід, носієм якого є студентство.

Діяльність куратора потребує високого рівня культури, належної психолого-педагогічної підготовки, відданості педагогічній справі. Лише за такої умови він зможе формувати особистість студента. Змістом діяльності куратора (О. Корольчук, М. Поночовний) є:

- утвердження в академічній групі державного підходу і відповідальності щодо розв'язання проблем навчально-виховного процесу;

- набуття молоддю соціального досвіду, успадкування духовних надбань українського народу;

- спрямування інтелектуальної активності студентської молоді на обговорювання найактуальніших проблем сьогодення, залучення до роботи у різних сферах наукової діяльності, проведення національно-культурної, просвітницької та організаційно-педагогічної роботи серед молоді, вивчення української мови та історії України;

- формування історичної пам'яті, національної свідомості, гідності та чіткої громадянської позиції;

- допомога студентам в оволодінні новим інтелектуальним баченням світу і визначенні свого місця в ньому, розвиток здібностей, їх повноцінна реалізація в різних видах діяльності;

- формування у студентській групі працездатності і відповідного ставлення до навчально-виховного процесу;

- забезпечення системно-цільового планування виховної роботи, формування у студентської молоді громадянської і соціальної активності шляхом залучення її до різноманітної діяльності;

- постійне співробітництво, співтворчість із студентським активом та органами студентського самоврядування, молодіжними творчими об'єднаннями, рухами, а також організація життєдіяльності колективів академічних груп, розвиток ініціативи, творчості, набуття організаторських знань, вмінь та навичок;

- активне залучення студентів до управління навчально-виховним процесом;

- виховання у студентів інтересу і любові до праці;

- проведення виховної роботи зі студентами, які проживають у гуртожитку, сприяння організації їх здорового способу життя, розв'язання житлово-побутових проблем;

- здійснення постійної психолого-педагогічної діагностики рівня інтелектуального розвитку та моральної вихованості студентів, коригування виховного процесу;

— участь у роботі вченої ради університету, рад факультетів, засідань навчально-методичних, організаційно-виховних комісій, засідань кафедр при обговоренні питань, пов'язаних з роботою групи чи навчанням окремих її студентів;

— внесення пропозицій ректорату, деканам факультетів про матеріальне заохочення студентів та притягнення до відповідальності порушників навчальної дисципліни;

— залучення до виховного процесу батьків студентів.

Виконання означених завдань, функцій, реалізація змісту виховної роботи в академічній групі вимагає від куратора необхідного рівня підготовки, а також громадянської та моральної зрілості, любові до людей, певних знань основ педагогіки, психології та методики виховної роботи, конструктивних, організаторських, комунікативних, діагностичних та прикладних умінь.

Методика виховної роботи куратора в академічній групі

Куратор працює з академічною групою впродовж усього навчання, тобто 5—7 років. Тому в його діяльності простежується певна етапність (А. Наумчук).

1. Діяльність куратора на першому курсі (адаптаційний період). Це етап формування пристосувальних механізмів у студентів-першокурсників, активізації психічних процесів як відповідної реакції організму на нові умови, створення умов для сприйняття студентом нової соціальної ролі. Куратор насамперед вивчає схильності, здібності, інтереси та нахили студентів, щоб педагогічно доцільно залучати їх до активної навчально-виховної, громадської, трудової та фахової діяльності, формує первинний колектив академічної групи, виробляє у студентів навички самостійного розв'язання різних проблем.

Форми і методи виховного впливу куратор обирає на власний розсуд, які вважає найефективнішими. Найпоширенішими є відверті бесіди зі студентами на різноманітну тематику, метою яких є зближення студентів.

Ефективним виховним заходом на цьому етапі є зустріч з батьками. Вона дає поштовх студентам до активної, відповідальної праці, є своєрідним звітом про вміння організувати себе, свій побут, відпочинок, навчання, вміння планувати свій час, сформованість умінь та навичок навчальної праці.

Досвід свідчить, що тільки дружнє ставлення до студентів сприяє формуванню хороших стосунків з ними. Водночас куратор повинен бути вимогливим, особливо щодо успішності. Від того, наскільки ефективно спрацює куратор протягом кількох перших місяців навчання, залежить успішність студентів у майбутньому.

2. Закріплення навичок саморегуляції студента в процесі адаптаційного періоду. Куратор покликаний надавати допомогу в організації режиму студента; з'ясовувати проблеми, пов'язані з побутовими умовами; координувати участь студентів у різноманітних видах діяльності; активізувати діяльність студентського самоврядування. Важливо також формувати у студентів відповідальне ставлення до виконання своїх навчальних і громадських обов'язків, розвивати навички самоосвіти, самоорганізації, самодисципліни, самоконтролю і самовиховання.

На цьому етапі необхідно зміцнити зв'язки навчання студентів з виробництвом, виховувати в них готовність до постійного вдосконалення фахової майстерності. Ці завдання передбачають певні методи роботи. Ефективними є зустрічі з досвідченими фахівцями та керівниками підприємств, установ, організацій, де в майбутньому працюватимуть студенти. На першому курсі такі зустрічі організовують з метою загального ознайомлення студентів з особливостями роботи виробництва. На наступних курсах її спрямовують на те, щоб кожен студент замислювався над тим, яким він стане фахівцем.

3. Стійка адаптація. На цьому етапі закріплюються знання, уміння і навички самовиховання, стабілізується успішність, зростає рівень самостійності, активності в науково-дослідній та громадській роботі, самоорганізації вільного часу тощо. У цей період студентський колектив уже сформувався і згуртувався, тому робота куратора полягає в організації колективної діяльності усіх членів групи (проведення екскурсій, походів тощо).

4. Післяадаптаційний етап. У процесі навчально-виховної роботи формуються вміння та навички самоосвітньої діяльності, намагання професійно самовдосконалюватися. Оскільки з'являються нові джерела виховного впливу на студентську молодь, куратору слід тримати в полі зору всю життєдіяльність академічної групи, вникати в усі процеси, які відбуваються у молодіжному середовищі, аналізувати, оцінювати потік інформації і спрямовувати її у потрібному напрямі.

У своїй діяльності куратори використовують різноманітні методи і форми виховної роботи. Це щотижневі ви-

ховні години, які включаються до розкладу академічних занять, а викладачеві — до індивідуального плану роботи; бесіди за «круглим столом», дискусійні клуби, інші заходи виховного впливу в студентських аудиторіях і гуртожитках (із залученням фахівців різного профілю); культпоходи історичними місцями рідного краю, до музеїв, картинних галерей, на виставки, до театрів; колективний перегляд кінофільмів та вистав і їх обговорення; індивідуальна виховна робота зі студентами з урахуванням їх особливостей.

Ефективність виховної роботи куратора академічної групи значною мірою визначається її плануванням. Воно має бути чітким і цілеспрямованим, що дасть змогу уникнути багатьох помилок та негативних явищ у студентській групі. План виховної роботи передбачає реалізацію конкретних цілей і завдань. Залежно від мети кожна форма роботи має свою специфіку і потребує врахування потреб, інтересів, індивідуальних особливостей кожного студента, співтворчості педагогів та студентів в організації виховної роботи, обґрунтованості виховних заходів тощо.

Результативність роботи кураторів значною мірою залежить від дотримання певних умов, які передбачають:

- планування роботи спільно з активом групи;
- вибудовування стосунків з групою залежно від педагогічної ситуації, а також з урахуванням індивідуальних особливостей студентів;
- залучення усіх студентів до суспільних справ і відповідальності за них;
- допомогу студентам у виконанні багатьох суспільних ролей;
- запобігання байдужості, безконтрольності і безвідповідальності;
- сприяння розвитку студентського самоврядування, ініціативи, суспільної активності.

У своїй діяльності куратор досягає бажаних наслідків за умови, якщо займає стосовно майбутніх спеціалістів позицію старшого колеги, володіє необхідним стилем спілкування зі своїми вихованцями, який допомагає йому переконувати, а не карати, радити, а не диктувати, уважно вислуховувати студентів, підтримувати і пропагувати цінне, що є в їхніх пропозиціях, тактовно застерігати від можливих помилок, виявляючи турботу про формування у них позитивних якостей і подолання недоліків.

Критеріями ефективності управління системою виховної роботи на рівні куратора академічної групи є: рівень

вихованості майбутніх фахівців; активність, згуртованість групи; стабільний режим роботи академічної групи, відсутність серйозних випадків порушень трудової та навчальної дисципліни студентами; позитивна мотивація навчально-виховної діяльності студентів, що виявляється у навчально-пізнавальній, науково-дослідній, інших видах діяльності; мікроклімат у групі, що сприяє самореалізації особистості кожного студента; різноманітність форм виховної позааудиторної роботи, що допомагає самореалізації особистості кожного студента; діяльність студентського самоврядування у групі; участь групи у заходах навчального закладу; сприятливі умови проходження адаптаційного періоду студентами 1-го курсу; оволодіння студентами досвідом соціальної поведінки.

Діяльність кураторів у зарубіжній практиці вищої школи має свої особливості. Наприклад, куратор в американських університетах закріплюється не за групою студентів, а за окремими студентами. Це зумовлено тим, що там академічні групи мають не сталий, а змінний характер за кількістю і за поіменним складом студентів залежно від навчального плану, дисципліни, викладача, який веде її, розкладу занять тощо. Американський наставник бере під опіку студента-першокурсника, допомагає йому адаптуватися до університетського середовища, зорієнтуватися у способах опанування навчальних дисциплін, є його радником, консультантом.

В американських університетах студентське середовище структуроване різноманітними громадськими об'єднаннями, які переважно мають характер клубів за інтересами. Наприклад, в університеті штату Айова функціонує понад 500 громадських структур, діяльність яких підтримується і контролюється університетом. За кожною з них закріплено куратора з числа адміністраторів, викладачів, співробітників університету. У цьому ж університеті є стадіон з трибунами на 40 тис. глядачів, великий спортивний комплекс, палац культури та ін. У гуртожитках зі студентами працюють соціальні педагоги, практичні психологи, соціологи та інші фахівці. Попри таке потужне забезпечення позанавчального життя студентів, в американських університетах діють інститути наставників. Щоправда, їхня місія і функціональне спрямування в роботі зі студентами має інші акценти, ніж у вітчизняних навчальних закладах. Це зумовлено тим, що значна кількість проблем студентського життя у них розв'язується певними структурами, службами та спеціалістами.

Розглянутий зарубіжний досвід діяльності куратора може бути використаний у вітчизняних навчальних закладах у зв'язку з переходом на кредитно-модульну систему навчання, де куратору відводиться функція консультанта щодо формування індивідуального навчального плану студента, його реалізації протягом всього періоду навчання.

Виховна ефективність досягається куратором за умови цілісного педагогічного процесу з урахуванням психолого-педагогічних особливостей переміщення із сфери зовнішніх впливів у сферу внутрішніх стимулів діяльності, коли виховання на кожному етапі розвитку особистості студента переростає у його самовиховання.

Запитання. Завдання

1. Обґрунтуйте необхідність призначення куратора академічної групи.
2. Охарактеризуйте основні функції куратора академічної групи.
3. Розкрийте основні зміст, форми і методи виховної роботи куратора академічної групи.
4. Назвіть і обґрунтуйте основні вимоги до плану виховної роботи куратора академічної групи.
5. За якими критеріями можна оцінювати роботу куратора академічної групи.
6. Охарактеризуйте зміст виховної роботи куратора групи з урахуванням її етапності.
7. Яка роль куратора групи у Вашому становленні як студента?

4.

Управління вищим навчальним закладом

4.1. Наукові засади управління вищим навчальним закладом

Успішне здійснення навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі залежить передусім від якості керівництва педагогічним колективом, тобто діяльності, спрямованої на розроблення й реалізацію рішень, організацію контролю та аналізу результатів.

Завдання, напрями діяльності і структура вищого навчального закладу

У Законі України «Про вищу освіту» визначено, що основною метою діяльності вищого навчального закладу є забезпечення умов, необхідних для здобуття особою вищої освіти, підготовка фахівців для потреб України.

Головними завданнями вищого навчального закладу є:

1) здійснення освітньої діяльності певного напрямку, яка забезпечує підготовку фахівців відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів і відповідає стандартам вищої освіти;

2) здійснення наукової і науково-технічної (для вищих навчальних закладів третього і четвертого рівнів акредитації), творчої, мистецької, культурно-виховної, спортивної та оздоровчої діяльності;

3) забезпечення виконання державного замовлення та угод на підготовку фахівців з вищою освітою;

4) здійснення підготовки наукових і науково-педагогічних кадрів та їх атестація в акредитованих вищих навчальних закладах третього та четвертого рівнів акредитації;

5) вивчення попиту на окремі спеціальності на ринку праці і сприяння працевлаштуванню випускників;

6) забезпечення культурного і духовного розвитку особистості, виховання осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України;

7) підвищення освітньо-культурного рівня громадян.

Вищий навчальний заклад здійснює свою діяльність у таких напрямках:

— навчальна діяльність як основна спрямована на організацію процесу навчання у вищій школі відповідно до нормативних документів. Вона сприяє здобуттю знань студентами, формуванню вмінь і навичок практичної діяльності, тобто формує фахівців. Навчальний процес у вищій школі характеризується органічним поєднанням навчального і науково-дослідного аспектів;

— виховна діяльність зорієнтована на створення сприятливих умов для розвитку молоді, виховання студентів і спонукування їх до самовиховання. Виховний вплив здійснюється передусім у процесі навчання шляхом використання потенційних можливостей навчальних дисциплін та в позааудиторний час. Навчальна і виховна діяльність тісно пов'язані між собою;

— методична діяльність сприяє ефективності навчального процесу шляхом підвищення педагогічної майстерності викладачів, розроблення і втілення в навчально-виховний процес нових технологій навчання;

— науково-дослідницька діяльність передбачає поєднання навчальної діяльності викладача з його науково-дослідною роботою, яка сприяє не лише збагаченню науки новими фактами, а й підвищенню рівня професіоналізму викладачів, глибшому оволодінню їх навчальними предметами, втіленню досягнень науки в практику;

— культурно-просвітницька діяльність реалізується через активну участь викладачів і студентів у поширенні наукових знань серед населення.

Вищий навчальний заклад діє на підставі власного Статуту, який містить: назву, юридичну адресу, дату прийняття рішення про створення; перелік прав і обов'язків власника (власників); обсяг цивільної правоздатності ви-

щого навчального закладу; обсяг основних засобів (розмір статутного фонду), наданих власником (власниками); порядок утворення, діяльності та повноваження органів управління вищим навчальним закладом, права та обов'язки керівника; порядок обрання представників до органів громадського самоврядування; джерела надходження та порядок використання коштів та іншого майна вищого навчального закладу; порядок звітності, контролю за здійсненням фінансово-господарської діяльності; концепцію освітньої діяльності; порядок внесення змін до статуту вищого навчального закладу; порядок реорганізації та ліквідації вищого навчального закладу; власну символіку та атрибутику; право звертатися з ініціативою до органів управління вищою освітою про внесення змін до чинних або розроблення нових нормативно-правових актів у галузі вищої освіти, а також брати участь у роботі над проектами щодо їх удосконалення; умови користування земельними ділянками в порядку, встановленому Земельним кодексом України.

Структурні підрозділи вищого навчального закладу створюються відповідно до законодавства. Основними структурними підрозділами вищого навчального закладу третього і четвертого рівнів акредитації є кафедри і факультети.

Кафедра. Це базовий структурний підрозділ вищого навчального закладу (його філій, інститутів, факультетів), що проводить навчально-виховну і методичну діяльність з однієї або кількох споріднених спеціальностей, спеціалізацій чи навчальних дисциплін і здійснює наукову, науководослідну та науково-технічну діяльність за певним напрямом. Вона створюється рішенням вченої ради вищого навчального закладу за умови, якщо до її складу входить не менше п'яти науково-педагогічних працівників, для яких кафедра є основним місцем роботи, і не менше ніж три з яких мають науковий ступінь або вчене звання.

Керівництво кафедрою здійснює завідувач кафедри, який обирається на цю посаду за конкурсом вченою радою вищого навчального закладу строком на п'ять років (для національного вищого навчального закладу — на сім років). Із завідувачем кафедри укладається контракт.

Головними завданнями кафедри є створення умов для задоволення потреб студентів у підвищенні рівня професійних і культурних знань; підготовка висококваліфікованих фахівців з глибокими теоретичними і необхідними практичними знаннями; підвищення кваліфікації персо-

налу кафедри; підвищення якості методичного забезпечення навчального процесу; розроблення нових технологій навчання; задоволення потреб підприємств і організацій у підвищенні кваліфікації їх персоналу; організація і проведення за замовленнями підприємств і організацій наукових досліджень і виконання пошуково-конструкторських робіт; поширення наукових, технічних і культурних знань серед населення.

У межах кафедри можуть бути створені групи (секції) викладачів, пов'язаних однією дисципліною або обслуговуванням одного факультету. За кожною групою завідувач кафедри призначає керівника з методичного забезпечення і організації навчальної роботи в групі.

Факультет. Це основний організаційний і навчально-науковий структурний підрозділ вищого навчального закладу третього та четвертого рівнів акредитації, що об'єднує відповідні кафедри і лабораторії. Він створюється рішенням вченої ради вищого навчального закладу за умови, що у його складі працює не менше ніж три кафедри і навчається не менше 200 студентів денної (очної) форми навчання.

Рішення про створення факультету поза місцем розташування вищого навчального закладу державної форми власності приймається спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки, іншими центральними органами виконавчої влади, які мають у своєму підпорядкуванні вищі навчальні заклади.

Структурними підрозділами вищого навчального закладу четвертого рівня акредитації можуть бути *наукові, навчально-наукові, науково-дослідні та науково-виробничі інститути*. Керівництво інститутом здійснює директор, який обирається на посаду за конкурсом строком на п'ять років.

До структурних підрозділів вищих навчальних закладів належать також:

1) навчально-науково-виробничі центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, коледжі, технікуми, наукові, науково-дослідні, науково-виробничі й проектні інститути, дослідні станції, кафедри, наукові лабораторії, конструкторські бюро, навчально-дослідні господарства, навчально-виробничі комбінати, експериментальні заводи, фабрики, фірми, клінічні бази установ медичної освіти, полігони, технопарки, інші підрозділи;

2) навчально-наукові центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені факультети, кафедри, наукові лабораторії, центри, інші підрозділи, які забезпечують

підготовку фахівців з певних спеціальностей (напрямів підготовки) і здійснюють наукові дослідження з певного напрямку;

3) науково-дослідні центри (комплекси, інститути), що об'єднують споріднені наукові лабораторії, центри, інші підрозділи за певним напрямом науково-дослідної роботи.

Вищий навчальний заклад повинен мати у своєму складі *бібліотеку*, яку очолює директор (завідувач). Директор бібліотеки обирається вченою радою вищого навчального закладу строком на п'ять років (для національного вищого навчального закладу — на сім років).

При вищому навчальному закладі можуть працювати також підготовчі відділення (підрозділи), підрозділи перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів, лабораторії, навчально-методичні кабінети, комп'ютерні та інформаційні центри, навчально-виробничі та творчі майстерні, навчально-дослідні господарства, виробничі структури, видавництва, спортивні комплекси, заклади культурно-побутового призначення та інші підрозділи, діяльність яких не заборонена законодавством.

Принципи управління вищим навчальним закладом

Науково обґрунтоване керівництво вищими закладами освіти передбачає дотримання таких принципів управління:

1. Принцип державотворення. Сутність його полягає у спрямуванні діяльності усіх ланок вищих закладів освіти на утвердження і розвиток державності України, піднесення їх рівня до міжнародних стандартів.

2. Принцип науковості. Він передбачає врахування під час організації навчально-виховного процесу досягнень педагогіки, психології, володіння усіма методиками викладання навчальних дисциплін.

3. Принцип демократизації. Розв'язуючи проблеми діяльності навчального закладу, керівник має зважати на думку членів педагогічного та студентського колективів, громадськості, систематично звітувати про свою роботу перед колективом працівників вищого навчального закладу.

4. Принцип гуманізації. Він передбачає формування гуманної особистості гуманними засобами у всіх ланках взаємовідносин: адміністрація — викладачі, студенти, батьки; викладачі — викладачі; викладачі — студенти,

батьки; студенти — студенти; студентські лідери — рядові студенти; студенти — батьки.

5. Принцип цілеспрямованості. Сутність його полягає у чіткому перспективному і щоденному плануванні всіх напрямів навчально-виховної та інших видів діяльності вищого навчального закладу з урахуванням його можливостей.

6. Принцип компетентності. Згідно з ним усі працівники вищого навчального закладу повинні мати високий рівень професійної підготовки, загальну ерудицію, сумлінно виконувати службові обов'язки.

7. Принцип оптимізації. Полягає він у створенні в навчальному закладі належних умов для забезпечення його працівникам можливостей для ефективної діяльності.

8. Принцип ініціативи й активності. Передбачає наявність цих якостей у керівника вищого навчального закладу та створення умов для творчих пошуків усіма працівниками.

9. Принцип об'єктивності в оцінюванні виконання працівниками вищого навчального закладу своїх обов'язків. Йдеться про систематичний контроль за діяльністю працівників закладу, об'єктивне оцінювання її результатів, гласність і врахування думки педагогічного колективу.

10. Принцип поєднання колегіальності з персональною відповідальністю. Керівник навчального закладу несе повну відповідальність за навчально-виховну діяльність перед державними органами, але під час прийняття важливих рішень з питань діяльності свого закладу зобов'язаний брати до уваги думку членів колективу, якщо вона не суперечить законам України.

11. Принцип автономії і самоврядування. Цей принцип передбачає право самостійно визначати форми навчання, форми і види організації навчального процесу, наймати на роботу педагогічних, науково-педагогічних та інших працівників; надавати додаткові освітні послуги; за встановленим порядком відкривати структурні підрозділи, здійснювати видавничу діяльність, розвивати поліграфічну базу; об'єднувати свою діяльність на підставі угод з діяльністю інших юридичних осіб; брати участь у роботі міжнародних організацій; запроваджувати власну символіку та атрибутику; брати участь у розробленні нормативно-законодавчої бази; безстроково та безкоштовно користуватися виділеними земельними ділянками.

Рівень автономії вищого навчального закладу розширюється з наданням йому статусу національного. Він може бути головним розпорядником коштів Держбюджету Ук-

раїни (окрема позиція фінансування); укладати державні контракти з виконавцями держзамовлення для потреб навчального закладу; приймати рішення щодо зміни власності певних об'єктів; виступати орендодавцем нерухомого майна (без погодження з МОН України); встановлювати і присвоювати звання доцента і професора відповідного національного ВНЗ; визначати та встановлювати власні форми морального і матеріального заохочення працівників навчального закладу.

Від дотримання усіх принципів управління вищим навчальним закладом значною мірою залежить ефективність його діяльності.

Структура управління вищим навчальним закладом

Управління вищим навчальним закладом вимагає вирішення стратегічних, практичних та оперативних завдань.

Стратегічні завдання управління визначаються довготривалістю наслідків, істотним впливом на всі напрями діяльності вищого навчального закладу. Прикладами стратегічних управлінських завдань є відкриття нових спеціальностей, кафедр, факультетів, філіалів, будівництво приміщень, придбання дорогого навчального обладнання тощо. До стратегічних завдань управління належить також розроблення і впровадження принципів і правил оплати праці і додаткових заохочень, підбору кадрів, розподіл фінансових потоків тощо.

Практичні завдання управління вирізняються конкретною прив'язкою до часу виконання. Це складання річних робочих планів, семестрового розкладу, планів ремонту, розподіл навчального навантаження між викладачами, друкування навчальних посібників та ін.

Оперативні завдання управління вирішуються кожного дня і пов'язані із забезпеченням процесу життя вищого навчального закладу.

Безпосереднє управління діяльністю вищого навчального закладу здійснює його керівник — *ректор (президент)*. Він у межах наданих йому повноважень вирішує усі питання діяльності вищого навчального закладу: затверджує його структуру і штатний розпис; видає накази і розпорядження, обов'язкові для виконання всіма працівниками і структурними підрозділами вищого навчального закладу; представляє вищий навчальний заклад у державних та інших органах, відповідає за результати його діяльності перед органом управління, у підпорядкуванні якого

перебуває вищий навчальний заклад; є розпорядником майна і коштів; виконує кошторис, укладає угоди, дає доручення, відкриває банківські рахунки; приймає на роботу та звільняє з роботи працівників; забезпечує охорону праці, дотримання законності та порядку; визначає функціональні обов'язки працівників; формує контингент осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі; відраховує та поновлює на навчання осіб, які навчаються у вищому навчальному закладі; контролює виконання навчальних планів і програм; контролює дотримання всіма підрозділами штатно-фінансової дисципліни; забезпечує дотримання службової та державної таємниці; здійснює контроль за якістю роботи викладачів, організацією навчально-виховної та культурно-масової роботи, станом фізичного виховання і здоров'я, організовує побутове обслуговування учасників навчально-виховного процесу та інших працівників вищого навчального закладу; разом із профспілковими організаціями подає на затвердження вищому колегіальному органу громадського самоврядування вищого навчального закладу правила внутрішнього розпорядку та колективний договір і після затвердження підписує його.

Керівник вищого навчального закладу відповідає за провадження освітньої діяльності у вищому навчальному закладі, за результати фінансово-господарської діяльності, стан і збереження будівель та іншого майна. Для вирішення основних питань діяльності відповідно до Статуту він створює робочі та дорадчі органи, а також визначає їх повноваження. Згідно зі Статутом він може делегувати частину своїх повноважень своїм заступникам і керівникам структурних підрозділів.

Керівник вищого навчального закладу щорічно звітує перед власником (власниками) або уповноваженим ним (ними) органом (особою) та вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу. Він несе повну відповідальність за результати діяльності ВНЗ і діє відповідно до існуючого законодавства від імені вищого навчального закладу, представляє його у всіх органах, установах і підприємствах. У межах своєї компетенції видає накази, обов'язкові для виконання всіма працівниками і студентами.

У демократичній моделі ректор управляє через консультації, делегування рішень і експертний аналіз варіантів дій.

Керівництво факультетом здійснює *декан*. Він організовує виконання розпоряджень адміністрації ВНЗ і контролює хід її виконання, підготовку і реалізацію навчаль-

них планів і навчальних програм, контролює якість їх виконання; керує складанням розкладу навчальних занять і здійснює контроль за його виконанням; здійснює контроль за навчальним процесом, використанням технічних засобів і технологій навчання; управляє прийомом на перший курс, формує академічні групи; організовує цільове і контрактне навчання студентів; організовує облік успішності студентів, представляє студентів до переведення на наступний курс, допускає до складання державних іспитів і захисту дипломних робіт (проектів); представляє студентів на призначення стипендій і надбавок до них, на академічну відпустку, на індивідуальний графік навчання, на відчислення із ВНЗ; контролює виконання науково-дослідної і пошуково-конструкторської робіт, якість їх виконання, використання їх результатів для вдосконалення навчального процесу; розподіляє бюджетні засоби із наукової тематики; визначає контингент аспірантів; організовує роботу державних атестаційних і екзаменаційних комісій, представляє склад дисертаційних рад, контролює якість підготовки аспірантів, докторантів, стажерів і пошуковачів; розвиває форми самоврядування серед студентів факультету, підтримує зв'язки з громадськими організаціями; проводить роботу із сприяння працевлаштуванню випускників; управляє формуванням штатного складу завідуючих кафедрами, викладачів, навчально-допоміжного і науково-дослідного персоналу; організовує атестацію персоналу; контролює навчальне навантаження викладацького складу і якість його виконання; здійснює планування видання навчальної і методичної літератури, контролює рівень методичного забезпечення на кафедрах; видає вказівки і розпорядження по факультету.

Декан видає розпорядження, що стосуються діяльності факультету. Вони є обов'язковими для виконання всіма працівниками факультету і можуть бути скасованими лише керівником вищого навчального закладу, якщо суперечать закону, статутів чи завдають шкоди інтересам вищого навчального закладу.

Керівництво кафедрою здійснює *завідувач*. Він організовує підготовку і реалізацію навчальних планів і навчальних програм, контролює якість їх виконання; керує розподілом навантаження викладачів кафедри і контролює його; здійснює контроль за навчальним процесом, використанням технічних засобів і технологій навчання; бере участь у прийомі на перший курс, формуванні академічних груп; організовує цільове і контрактне навчання сту-

дентів кафедри; допускає до складання державних іспитів і захисту дипломних робіт (проектів); узгоджує представлення студентів на академічну відпустку, на індивідуальний графік навчання, на відрахування з ВНЗ; контролює виконання науково-дослідних і пошуково-конструкторних робіт, якість їх виконання, використання їх результатів для вдосконалення навчального процесу; визначає контингент аспірантів, докторантів, стажерів і пошукувачів кафедри; розвиває форми самоврядування серед студентів кафедри, підтримує зв'язки з громадськими організаціями; проводить роботу по сприянню працевлаштування випускників, організує підтримку зв'язків з випускниками; управляє формуванням штатного складу кафедри (викладацьким, навчально-допоміжним і науково-дослідним персоналом); проводить засідання кафедри при підготовці конкурсного обрання викладачів і наукових працівників; здійснює планування видання навчальної і методичної літератури та ін.

Колегіальним органом вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації є *вчена рада*, яку формують строком до п'яти років (для національного вищого навчального закладу — до семи років). До її компетенції належать: подання до вищого колегіального органу громадського самоврядування проекту статуту, а також змін і доповнень до нього; ухвалення фінансових плану і звіту вищого навчального закладу; подання пропозицій керівнику вищого навчального закладу щодо призначення та звільнення з посади директора бібліотеки, а також призначення та звільнення з посади проректорів (заступників керівника), директорів інститутів та головного бухгалтера; обрання на посаду таємним голосуванням завідувачів кафедр і професорів; ухвалення навчальних програм та навчальних планів; ухвалення рішень з питань організації навчально-виховного процесу; ухвалення основних напрямів наукових досліджень; оцінювання науково-педагогічної діяльності структурних підрозділів; прийняття рішень щодо кандидатур для присвоєння вчених звань доцента, професора, старшого наукового співробітника та ін.

Вчену раду вищого навчального закладу очолює *голова* — керівник вищого навчального закладу. До складу вченої ради вищого навчального закладу входять заступники керівника вищого навчального закладу, декани, головний бухгалтер, керівники органів самоврядування, а також виборні представники, які представляють науково-педагогічних працівників і обираються з числа завідувачів кафедр, професорів, докторів наук; виборні представники,

які представляють інших працівників вищого навчального закладу і працюють у ньому на постійній основі, відповідно до квот, визначених у Статуті вищого навчального закладу. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності її складу мають становити науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу. Виборні представники обираються вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу за поданням структурних підрозділів, в яких вони працюють.

Рішення ради реалізуються через накази і розпорядження органів виконавчого керівництва ВНЗ. Вони обов'язкові для виконання керівниками підрозділів, персоналу і студентів. У випадку незгоди з рішеннями ради ректор може повернути їх для повторного розгляду.

План роботи ради приймається на кожен навчальний рік. Засідання ради проводяться ректором або його заступниками один раз на місяць. Рішення ради приймаються голосуванням і вважаються прийнятими, якщо за них проголосувало не менше половини присутніх.

Вчена рада факультету є колегіальним органом факультету вищого навчального закладу третього і четвертого рівнів акредитації. Її очолює голова — *декан факультету*. До складу вченої ради факультету входять заступники декана, завідувачі кафедр, керівники органів самоврядування факультету, а також виборні представники, які представляють науково-педагогічних працівників і обираються з числа професорів, докторів наук, виборні представники, які представляють інших працівників факультету і які працюють у ньому на постійній основі, відповідно до квот, визначених у Статуті вищого навчального закладу. При цьому не менш як 75 відсотків загальної чисельності її складу мають становити науково-педагогічні працівники факультету. Виборні представники обираються органом громадського самоврядування факультету за поданням структурних підрозділів, в яких вони працюють.

До компетенції вченої ради факультету належать: визначення загальних напрямів наукової діяльності факультету; обрання на посаду таємним голосуванням асистентів, викладачів, старших викладачів, доцентів, декана; ухвалення навчальних програм та навчальних планів; вирішення питань організації навчально-виховного процесу на факультеті; ухвалення фінансових плану і звіту факультету.

Рішення вченої ради факультету вводяться в дію розпорядженнями декана факультету, а скасувати їх може лише вчена рада вищого навчального закладу.

У вищому навчальному закладі третього або четвертого рівня акредитації можуть працювати вчені ради інших структурних підрозділів. Їх повноваження визначаються керівником вищого навчального закладу.

Засідання кафедр призначаються і проводяться не рідше одного разу на місяць. На їх засіданнях обговорюються плани діяльності; підводяться підсумки за минулий період; розглядаються звіти про діяльність окремих працівників; обмінюються досвідом методичної, навчальної і наукової діяльності; заслуховуються наукові доповіді і повідомлення; інформується колектив про останні рішення керівництва ВНЗ і факультету; розглядається успішність студентів і стан робіт в аспірантів і докторантів; розробляються рекомендації з підвищення якості навчального процесу і розширення навчальних і наукових зв'язків кафедр; оголошується навчальне навантаження викладачів на наступний період.

У національному вищому навчальному закладі обов'язково створюється *наглядова рада*. Вона розглядає шляхи перспективного розвитку закладу, надає допомогу його керівництву в реалізації державної політики у галузі вищої освіти і науки, здійснює громадський контроль за діяльністю керівництва вищого навчального закладу, забезпечує ефективну взаємодію його з органами державного управління, науковою громадськістю, суспільно-політичними та комерційними організаціями в інтересах розвитку вищої освіти.

Склад наглядової ради національного вищого навчального закладу затверджується Кабінетом Міністрів України. Положення про неї затверджує голова наглядової ради за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади в галузі освіти і науки. Термін повноваження наглядової ради становить не менше трьох років, але не більше п'яти.

Наглядова рада може бути створена також за погодженням із спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у галузі освіти і науки або іншим центральним органом виконавчої влади, у підпорядкуванні якого перебуває вищий навчальний заклад.

Для розв'язання поточних питань діяльності вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації створюються *робочі органи*: ректорат, деканати, приймальна комісія. Положення про робочі органи затверджуються наказом керівника вищого навчального закладу відповідно до Статуту вищого навчального закладу.

Органи громадського самоврядування у вищих навчальних закладах

Вищим колегіальним органом громадського самоврядування вищого навчального закладу є *загальні збори (конференція) трудового колективу*. Порядок його скликання та роботи визначається Статутом вищого навчального закладу.

У вищому колегіальному органі громадського самоврядування повинні бути представлені всі групи працівників. Не менше ніж 75 відсотків загальної чисельності делегатів мають становити педагогічні або науково-педагогічні працівники. Скликається він не рідше одного разу на рік.

Вищий колегіальний орган громадського самоврядування за поданням вченої ради вищого навчального закладу приймає Статут вищого навчального закладу, а також вносить зміни до нього. До його компетенції належить обрання претендента на посаду керівника вищого навчального закладу шляхом таємного голосування і подання своїх пропозицій власнику (власникам) або уповноваженому ним (ними) органу (особі); щорічне заслуховування звіту керівника вищого навчального закладу та оцінювання його діяльності; обрання комісії з трудових спорів відповідно до Кодексу законів про працю України; за мотивованим поданням наглядової ради або вченої ради вищого навчального закладу розгляд питань про дострокове припинення повноважень керівника вищого навчального закладу; затвердження правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу, положень про органи студентського самоврядування тощо.

Органом громадського самоврядування факультету у вищому навчальному закладі третього або четвертого рівня акредитації є *збори (конференція) трудового колективу факультету*. Порядок його скликання та роботи визначається Статутом вищого навчального закладу.

В органі громадського самоврядування факультету повинні бути представлені всі групи працівників факультету. Не менш як 75 відсотків загальної чисельності делегатів (членів) виборного органу повинні становити педагогічні або науково-педагогічні працівники факультету. Збори скликаються не рідше одного разу на рік.

Орган громадського самоврядування факультету оцінює діяльність керівника факультету; затверджує річний звіт про діяльність факультету; вносить пропозиції керівнику вищого навчального закладу про відкликання з посади керівника факультету; обирає виборних представників

до вченої ради факультету; обирає кандидатури до вищого колегіального органу громадського самоврядування вищого навчального закладу; обирає кандидатури до вченої ради вищого навчального закладу.

Самоврядування закладів освіти передбачає їх право на самостійне планування роботи, розв'язання питань навчально-виховної, науково-дослідної, методичної, економічної і фінансово-господарської діяльності; участь у формуванні планів прийому студентів, слухачів з урахуванням державного контракту (замовлення) та угод підприємств, установ, організацій, громадян; визначення змісту компонента освіти, що надається закладом освіти понад визначений державою обсяг; прийняття на роботу педагогічних, науково-педагогічних, інженерно-педагогічних та інших працівників, а також фахівців з інших держав, у тому числі за контрактами; самостійне використання усіх видів асигнувань, затвердження структури і штатного розпису в межах встановленого фонду заробітної плати; здійснення громадського контролю за організацією харчування, охорони здоров'я, охорони праці в закладах освіти.

Студентське самоврядування

У вищих навчальних закладах створюються органи студентського самоврядування. Під студентським самоврядуванням розуміють право *студентської громади* (усі студенти денної форми навчання вищого навчального закладу) вищого навчального закладу самостійно вирішувати питання громадського життя студентів у межах чинного законодавства та Статуту навчального закладу.

Українське законодавство забезпечує обов'язкову участь студентів у прийнятті рішень на всіх рівнях у системі вищої освіти. В Україні створено Всеукраїнську студентську раду для розгляду актуальних проблем студентського життя. Міністерство освіти і науки України на основі угоди співпрацює з Українською асоціацією студентського самоврядування (УАСС), яка на добровільних засадах об'єднує у своєму складі представницькі органи студентського самоврядування вищих навчальних закладів усіх регіонів України. Ця співпраця передбачає проведення взаємних консультацій, залучення представників УАСС до підготовки нормативних актів із питань вищої освіти та соціального забезпечення студентів, спільне прове-

дення конференцій та семінарів, надання необхідної УАСС інформації. Часткові зміни до Закону України «Про вищу освіту» передбачають зміцнення правового становища студентських і представницьких органів, наділення їх ширшими та краще юридично захищеними правами, а також підвищення кількісного представництва студентів в усіх органах управління вищих навчальних закладів та в процесі їх акредитації.

Органи студентського самоврядування сприяють гармонійному розвитку особистості студента, формуванню у нього навичок майбутнього організатора, керівника. Рішення студентського самоврядування мають дорадчий характер.

У своїй діяльності органи студентського самоврядування керуються законодавством, рішеннями спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у галузі освіти і науки та відповідного центрального органу виконавчої влади, в підпорядкуванні якого перебуває вищий навчальний заклад, Статутом вищого навчального закладу.

Основними завданнями органів студентського самоврядування є: забезпечення і захист прав та інтересів студентів, зокрема стосовно організації навчального процесу; забезпечення виконання студентами своїх обов'язків; сприяння навчальній, науковій і творчій діяльності студентів, створенню відповідних умов для проживання і відпочинку студентів; сприяння діяльності студентських гуртків, товариств, об'єднань, клубів за інтересами; організація співробітництва зі студентами інших вищих навчальних закладів і молодіжними організаціями та ін.

Студентське самоврядування здійснюється на рівні студентської групи, факультету, гуртожитку, вищого навчального закладу. Залежно від контингенту студентів, типу та специфіки вищого навчального закладу студентське самоврядування може здійснюватися на рівні курсу, спеціальності, студентського містечка, структурних підрозділів вищого навчального закладу.

Вищим органом студентського самоврядування є *загальні збори (конференція)* студентів вищого навчального закладу, які ухвалюють Положення про студентське самоврядування; обирають виконавчі органи студентського самоврядування та заслуховують їх звіти; визначають структуру, повноваження та порядок обрання виконавчих органів студентського самоврядування.

Збори старост академічних груп є інформаційно-дорадчим органом у ВНЗ. Вони виконують роль зворотного зв'язку для системи управління. Збори проводить прорек-

тор, що опікується навчально-методичною діяльністю, і начальник навчально-методичного управління. На зборах інформують про важливі заходи у житті вищого навчального закладу; роз'яснюють правила навчальної діяльності; розглядають кандидатів на іменні стипендії; інформують про накази і вказівки, що регламентують режим навчання і атестації, про рішення загальноукраїнських і міських органів, що стосуються діяльності ВНЗ; обговорюють стан і напрями навчальної діяльності на факультетах тощо.

Збори старост академічних груп на рівні факультету проводить декан факультету або його заступник. На них роз'яснюють правила і графік здійснення навчальної діяльності, правила атестації знань і умови проведення специфічних навчальних заходів; розглядають труднощі, що виникли в процесі навчання; пояснюють накази по ВНЗ і вказівки декана факультету, що стосуються інтересів студентів.

Органи студентського самоврядування існують у різноманітних формах (сенат, парламент, старостат, студентська навчальна (наукова) частина, студентські деканати, ради тощо). Студенти розробляють проекти нормативних документів, затверджують їх на установчих конференціях навчального закладу. На цих конференціях обирають студентську виборчу комісію, яка організовує вибори до органів студентського самоврядування. Депутати парламенту, сенату чи старостату із свого середовища обирають голову, який формує уряд.

У деяких вищих навчальних закладах студентське самоврядування існує у формі студентського братства, яке діє на рівні академічної групи, факультету, гуртожитку, університету. Саме студентське братство виступає ініціатором різноманітних заходів, що проводяться в навчальному закладі. Воно також може брати участь у здійсненні прийому на перший курс, в поселенні в гуртожитки. З участю братств відбувається розподіл стипендій, преміювання.

Багатий і цікавий зарубіжний досвід студентського самоврядування. Наприклад, майже в усіх вищих навчальних закладах Ізраїлю є студентські асоціації, які проводять різноманітні заходи для студентів і пропонують їм багатоманітні послуги. Так, студентів університету ім. Д. Бен-Гуріона в Негеві об'єднує Студентська асоціація — позаполітична організація. Її керівників обирають щорічно: від кожного відділення по одному представнику. Представники студентів входять і до складу багатьох університетських органів, наприклад ради директорів, виконавчого комітету і сенату.

Студентська асоціація університету проводить різноманітні культурні заходи: щотижня організовує лекції, концерти, демонструє кінофільми, випускає студентську газету, допомагає студентам у працевлаштуванні, в пошуках житла тощо. Студенти мають можливість відвідувати синагогу і звертатися до рабина, відповідального за всі заходи, які стосуються досліджень єврейських традицій.

Студенти на добровільних засадах беруть участь в різних громадських проектах. Так, частину свого часу вони присвячують наданню допомоги дітям із проблемних сімей. Раз на тиждень студенти 4 години позанавчального часу (120 годин протягом навчального року) допомагають престарілим, проводять гурткові заняття, уроки івриту та ін. Для студентів розроблені спеціальні брошури зі списками можливих робочих місць.

В університеті можна займатися різними видами спорту. Спортивний центр містить гімнастичний зал, шість тенісних кортів і два басейни. Діють клуби гандболу, волейболу, шахів, плавання. Студентські команди представляють університет на різних змаганнях.

Ознайомлення зі студентським самоврядуванням у вищих навчальних закладах Франції, Великої Британії та Північної Ірландії показало, що воно зорієнтоване переважно на:

- захист інтересів студентів на всіх рівнях вищої освіти;
- реалізацію студентських ініціатив в навчально-виховному процесі, а також в науковій, професійній, культурній та інших соціальних сферах діяльності;
- підвищення ефективності взаємодії між студентами та університетською адміністрацією;
- забезпечення студентських прав і свобод відповідно до громадянських норм, що діють у суспільстві;
- співпрацю з державними та місцевими органами влади;
- організацію побуту, різноманітних форм дозвілля, подорожей, працевлаштування студентів;
- створення нового інформаційного простору для студентів університету та їх зв'язок із світовими інформаційними джерелами.

Участь у студентському самоврядуванні дає змогу виявити потенційних лідерів, виробити в них навички управлінської та організаторської роботи, сформувати майбутню еліту нації. Без вирішення проблем студентського самоврядування не можливо досягти європейської якості освіти і підготувати конкурентоспроможних фахівців.

Запитання. Завдання

1. Охарактеризуйте основні принципи управління вищим навчальним закладом.
2. Опишіть структурні підрозділи вищого навчального закладу.
3. Які функції керівників вищого навчального закладу, факультету і кафедри?
4. Розкрийте зміст роботи вченої ради вищого навчального закладу, вченої ради факультету.
5. Які дорадчі та робочі органи функціонують у вищому навчальному закладі?
6. Охарактеризуйте діяльність органів громадського самоврядування вищого навчального закладу.
7. Яке місце студентського самоврядування в системі управління вищим навчальним закладом?
8. На розв'язання яких проблем спрямована діяльність студентського самоврядування у зарубіжній вищій школі?

4.2. Методична робота у вищому навчальному закладі

Якість навчально-виховної діяльності вищого навчального закладу, його результати певною мірою залежать від викладача, його теоретичної підготовки, педагогічної майстерності. З метою підвищення фахової підготовки педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах проводять спеціальну методичну роботу.

Зміст методичної роботи у вищому навчальному закладі

Методична робота є цілеспрямованою діяльністю вищого навчального закладу щодо забезпечення психолого-педагогічної та методичної підготовки викладачів вищої школи з метою підвищення ефективності їх навчально-виховної діяльності. Вона сприяє особистісному розвитку викладача, його педагогічної майстерності щодо викладання і проведення позааудиторної виховної роботи зі студентами.

Методичну роботу у вищому навчальному закладі слід здійснювати у таких напрямках (І. Соколова):

а) підвищення теоретичного та наукового рівня викладання предмета з метою реалізації завдань змісту професійної освіти в Україні;

б) поглиблення теоретичних і практичних знань викладачів вищої школи з проблем неперервної професійної освіти та організації навчально-виховної роботи з предмета;

в) підвищення професійної майстерності професорсько-викладацького складу з метою досягнення високої професійної компетентності і високого рівня самоорганізації його професійної діяльності;

г) формування умінь:

— організування навчально-методичної роботи з урахуванням особливостей професійної підготовки майбутніх фахівців;

— планування діяльності за напрямками: науково-дослідна, навчально-методична, організаційно-методична, виховна робота тощо, аналізування її результатів;

— здійснення педагогічного дослідження в навчально-виховному процесі;

— управління пізнавальною активністю студентів у процесі навчання, організація самостійної та науково-дослідної роботи;

г) оволодіння методами вивчення і впровадження у практику роботи педагогічного досвіду професійної підготовки фахівців з урахуванням своєї творчої індивідуальності.

Диференціація змісту і форм методичної роботи залежить від специфічних потреб викладачів, які працюють на факультеті; рівня професійної компетентності педагогів; досвіду професійної підготовки фахівців; особливостей інтересів, потреб, мотивів діяльності викладача; віку педагога та його стажу викладацької роботи у вищому навчальному закладі; рівня психологічної готовності до впровадження сучасних технологій навчання.

Керівництво методичною роботою у вищому навчальному закладі

Щоб методична робота у вищому навчальному закладі спонукала кожного викладача до підвищення свого фахового рівня, сприяла взаємному збагаченню членів педагогічного колективу педагогічними знахідками, дала змогу молодим викладачам вчитися педагогічній майстерності у досвідчених колег, забезпечувала підтримання у педаго-

гічному колективі духу творчості і прагнення до пошуку, вона повинна бути вміло керованою.

Під керівництвом проректора з навчальної роботи у вищому навчальному закладі працює науково-методична рада як постійно діючий орган при раді вищого навчального закладу, яка покликана визначати стратегічні (перспективні) і тактичні завдання методичної роботи закладу; розглядати стан і результативність методичної роботи на факультетах та кафедрах; організовувати моніторингові дослідження з метою визначення якості професійної підготовки на факультетах та підготовки пропозицій щодо її вдосконалення; обговорювати та затверджувати пропозиції факультетів (або рад), кафедр щодо навчальних планів та програм, у т. ч. інтегрованих; проводити експертизу робочих програм, навчально-методичних комплексів з дисциплін; розробляти методики для проведення педагогічних досліджень факультетами та кафедрами вищого закладу освіти та методичні рекомендації щодо організації науково-дослідної, самостійної роботи студентів; рецензувати навчальну та методичну літературу, підготовлену кафедрами; організовувати та проводити методичні семінари та наради для викладачів.

Оскільки підготовка фахівців однієї або кількох споріднених спеціальностей, підвищення кваліфікації спеціалістів відповідної галузі народного господарства і культури здійснюється на факультетах вищого навчального закладу, це вимагає проведення методичної роботи з педагогічними кадрами факультетів з урахуванням специфіки їх навчально-виховної діяльності.

На факультетах працюють методичні комісії, які визначають завдання та напрями методичної роботи кафедр; удосконалюють навчальні плани і програми підготовки фахівців, вирішують питання про відкриття нових спеціальностей та спеціалізацій; розробляють рекомендації щодо введення до навчальних планів нових спецкурсів з метою забезпечення безперервної професійної підготовки; визначають шляхи підвищення ефективності навчально-виховного процесу на факультеті і педагогічної кваліфікації професорсько-викладацького складу; розробляють заходи щодо удосконалення самостійної роботи студентів; організовують виробничі практики, координують діяльність кафедр, що їх забезпечують.

Важливим осередком методичної роботи у вищому навчальному закладі є кафедра як основна навчальна група,

яка здійснює навчальну, методичну й науково-дослідну роботу з однієї або кількох пов'язаних між собою наукових спеціальностей, а також підготовку й підвищення кваліфікації кадрів.

Зміст методичної роботи на кафедрі полягає у проведенні наукових досліджень з метою удосконалення навчально-виховного процесу, впровадженні сучасних технологій навчання, педагогічному обґрунтуванні змісту навчальних дисциплін кафедри; підготовці наукових кадрів; методичному забезпеченні навчального процесу з предметів кафедри; удосконаленні навчальних планів та програм, визначенні структурно-логічних зв'язків між дисциплінами, навчальними курсами (теоретичними і практичними) з фаху; розробленні, апробації та впровадженні нових навчальних дисциплін і курсів; управлінні самостійною роботою студентів, активізації їх навчальної праці; розробленні, рецензуванні та підготовці до видання навчальної та методичної літератури (підручників, монографій, навчальних посібників, конспектів лекцій, методичних вказівок до семінарських та практичних занять тощо); проведенні моніторингових педагогічних досліджень з метою визначення ефективності професійної підготовки майбутніх фахівців з фаху та методики його викладання у закладах освіти; керівництві позааудиторною роботою з фаху; підвищенні кваліфікації педагогічних кадрів; проведенні маркетингових досліджень за напрямками: потреба у спеціалістах, підготовку яких забезпечує кафедра, попит на педагогічну інформацію для різних категорій педагогічних кадрів та профорієнтаційної роботи серед випускників шкіл у закладах освіти регіону.

Форми методичної роботи у вищому навчальному закладі

З метою підвищення професійної майстерності викладачів у вищих навчальних закладах використовують різноманітні форми методичної роботи:

а) науково-практичні конференції викладачів щодо проблем реалізації концепції неперервної професійної освіти, науково-методичних засад підготовки фахівців;

б) загальні конференції педагогічних працівників вищої школи, де обговорюється стан навчально-виховного процесу у вищому навчальному закладі, на факультетах, а також перспективи розвитку фахових спеціальностей;

в) засідання вченої ради закладу, на яких детально аналізують рівень професійної підготовки студентів, стан навчально-виховної роботи на факультетах, обговорюють та затверджують перспективний план роботи вищого навчального закладу за окремими проблемами (наприклад, науково-дослідна робота студентів, методична робота з викладачами та ін.), а також розглядають досвід роботи кафедр, факультетів щодо впровадження нових технологій навчання студентів;

г) методичні семінари;

г) виробничі наради, на яких ректорат інформує про стан навчально-виховної роботи, результати сесій або про необхідність вживання заходів щодо професійної підготовки студентів;

д) засідання кафедр, на яких обговорюють результати роботи викладачів щодо вдосконалення навчально-виховної роботи зі студентами;

е) інструктивно-методичні наради, які проводяться деканатами факультетів;

е) індивідуальна самоосвітня робота викладача вищої школи;

ж) індивідуальні та групові консультації із завідувачами кафедр та викладачами з реалізації управлінських функцій або для надання конкретної методичної допомоги кафедрам з питань планування роботи, визначення змісту, форм наукової, організаційно-методичної роботи.

Ефективним є постійно діючий семінар «Професійна майстерність викладача вищого закладу освіти». На засіданнях такого семінару розглядаються актуальні проблеми навчально-виховної роботи вищого навчального закладу: психологія сучасного студента; складові педагогічної майстерності викладача вищої школи; професійна спрямованість всіх видів навчально-виховної роботи; психолого-педагогічні аспекти організації самостійної роботи студента; психолого-педагогічні основи організації контролю успішності студентів та інші актуальні питання педагогіки і психології вищої школи.

Важлива роль у підвищенні професійної майстерності викладача належить методичним нарадам вищого навчального закладу. На їх засіданнях розглядають проблеми вдосконалення різних видів навчальних занять, шляхи підвищення ефективності різних видів практик у формуванні фахівця, місце курсових і дипломних робіт у підготовці спеціаліста, модульно-рейтингову систему навчання студентів тощо.

Підвищенню майстерності викладачів сприяє також систематичне проведення та обговорення відкритих показових лекцій та інших видів навчальних занять.

Ефективними формами методичної роботи є написання і підготовка до видання конспектів лекцій, методичних матеріалів до семінарських занять, лабораторних робіт, курсового та дипломного проектування, практики і самостійної роботи студентів; розроблення навчальних планів, навчальних програм, робочих навчальних планів, робочих навчальних програм; розроблення і постановка нових лабораторних робіт; підготовка комп'ютерного програмного забезпечення навчальних дисциплін: складання екзаменаційних білетів, завдань для проведення модульного, тестового і підсумкового контролю; розроблення і впровадження наочних навчальних посібників (схем, діаграм, стендів, слайдів тощо), нових форм, методів і технологій навчання; вивчення і впровадження передового досвіду організації навчального процесу; підготовка концертних програм, персональних художніх виставок та ін.

Важливе значення для підвищення ефективності методичної роботи має наявність у вищому навчальному закладі спеціального методичного кабінету, у якому представлені методичні розробки; плани роботи методичних семінарів, семінарських, практичних і лабораторних занять; плани вивчення і впровадження передового педагогічного досвіду, виховної роботи; наукові праці, підручники і посібники, авторами яких є викладачі навчального закладу. Важливо також у методичному кабінеті показати досягнення кафедр у навчально-виховному процесі, окремих викладачів вищого навчального закладу.

Особлива роль у методичній роботі викладача вищого навчального закладу належить самостійній роботі над підвищенням рівня своїх знань, вдосконаленням методичної майстерності. Значною мірою вона визначається вимогами до педагогічних кадрів керівництва вищого навчального закладу, а також професійною відповідальністю, професійними амбіціями викладача. Тому ця форма методичної роботи викладачів є складовою їх самоосвіти. Зміст її охоплює систематичне вивчення наукової, психолого-педагогічної та методичної літератури, участь у методичній роботі кафедри і факультету, розроблення окремих проблем, пов'язаних з удосконаленням навчально-виховної роботи, проведення експериментальних досліджень, огляд і реферування педагогіч-

них і методичних журналів, збірників та ін. Така робота спонукає викладача звертатися до нових досягнень науки і передового педагогічного досвіду з метою вдосконалення власного.

Запитання. Завдання.

1. Розкрийте зміст основних напрямів методичної роботи у вищому навчальному закладі.
2. Які основні вимоги до організації методичної роботи у вищому навчальному закладі?
3. Розкрийте зміст і методику роботи науково-методичної ради вищого навчального закладу.
4. Охарактеризуйте методичну роботу факультетської методичної комісії.
5. Розкрийте зміст і методику методичної роботи на кафедрі.
6. Опишіть основні форми методичної роботи у вищому навчальному закладі.
7. Доведіть необхідність вивчення, узагальнення і поширення у вищому навчальному закладі передового педагогічного досвіду.
8. Охарактеризуйте основні шляхи та методи вивчення та поширення передового педагогічного досвіду у вищому навчальному закладі.

Короткий термінологічний словник

Акредитація (франц. *accreditation*, від лат. *accredo* — довіряю) **вищих навчальних закладів** — процедура надання вищому навчальному закладу права здійснювати освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації, відповідно до вимог стандартів вищої освіти, а також до державних вимог щодо кадрового, науково-методичного та матеріально-технічного забезпечення.

Акредитована спеціальність — спеціальність відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, за якою вищий навчальний заклад певного типу отримав право провадити освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям вищої освіти та кваліфікації.

Антинаркогенне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування у студентства несприйнятливості до наркогенних речовин (тютюну, алкоголю, наркотиків), подолання звичок до вживання цих речовин тими молодими людьми, яким вони притаманні.

Бакалавр (лат. *baccalaurens* — увінчаний лаврами) — освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі повної загальної середньої освіти здобув поглиблену загальнокультурну підготовку, фундаментальні та професійно-орієнтовані уміння та знання щодо узагальненого об'єкта праці і здатний розв'язувати типові професійні завдання, передбачені відповідними посадами у певній галузі народного господарства.

Вибіркова частина змісту освіти — рекомендований для засвоєння зміст навчання, сформований як змістові модулі із зазначенням їх обсягу та форм атестації, призначений для задоволення потреб і можливостей особистості, регіональних потреб у кваліфікованих фахівцях певної спеціалізації, досягнень наукових шкіл і навчальних закладів.

Викладання — діяльність викладача, спрямована на управління навчально-пізнавальною діяльністю студента на основі врахування

об'єктивних і суб'єктивних закономірностей, принципів, методів, організаційних форм і засобів навчання.

Вищий навчальний заклад — освітній, освітньо-науковий заклад, який заснований і діє відповідно до законодавства про освіту, реалізує згідно з наданою ліцензією освітньо-професійні програми вищої освіти за певними освітніми та освітньо-кваліфікаційними рівнями, забезпечує навчання, виховання та професійну підготовку громадян відповідно до їх покликання, інтересів, здібностей та нормативних вимог у галузі вищої освіти, а також здійснює наукову і науково-технічну діяльність.

Гендерне (англ. gender — рід) виховання — цілеспрямований систематичний вплив на свідомість, почуття, поведінку вихованців з метою формування у них егалітарних (партнерських) цінностей, поваги до особистості незалежно від статі, розвитку індивідуальних якостей і здібностей задля їх самореалізації, оволодіння навичками статево толерантної поведінки.

Дидактика (грец. didaktikos — повчальний) вищої школи — галузь педагогіки вищої школи, яка розробляє теорію освіти і навчання у вищих навчальних закладах, а також виховання у процесі навчання.

Дистанційне (лат. distantis — відстань, проміжок між чимось) навчання — форма навчання, за якої спілкування між викладачем і студентом відбувається за допомогою листування, магнітофонних, аудіо- та відеокасет, комп'ютерних мереж (Internet), кабельного та супутникового телебачення.

Диференційоване (лат. differentia — різниця, відмінність) навчання — спеціально організована навчально-пізнавальна діяльність, яка з огляду на вікові, індивідуальні особливості суб'єктів учіння, соціальний досвід спрямована на оптимальний фізичний, духовний і психічний розвиток студентів, засвоєння необхідного обсягу знань, практичних дій за різними навчальними планами та програмами.

Екологічна культура — наявність глибоких знань про навколишнє середовище, екологічний стиль мислення, що зумовлює відповідальне ставлення до природи та свого здоров'я; уміння і досвід розв'язання екологічних проблем; безпосередня участь у природоохоронній роботі, а також здатність прогнозувати можливі негативні віддалені наслідки природоперетворювальної діяльності людини.

Екологічна свідомість особистості — сукупність знань, уявлень людини про її взаємозв'язки, взаємозалежності, взаємодію зі світом природи.

Екологічне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування у студентів екологічної культури.

Економічне виховання — педагогічна діяльність, спрямована на формування на основі спеціальних знань економічної свідомості, економічного мислення, умінь і навичок економічної діяльності, економічно значущих якостей особистості.

Естетична культура — здатність особистості до повноцінного сприймання, правильного розуміння прекрасного у мистецтві і дійсності, прагнення й уміння будувати своє життя та діяльність за законами краси.

Естетична свідомість — форма суспільної свідомості, що реалізується як художньо-емоційне освоєння дійсності через естетичні почуття, переживання, оцінки, смаки, ідеали і виражається в мистецькій творчості та естетичних поглядах.

Естетичне виховання — складова частина виховного процесу, спрямована на формування здатності сприймати і перетворювати дійсність за законами краси в усіх сферах діяльності людини.

Закономірність виховання — стійкий, об'єктивний, істотний зв'язок у вихованні, реалізація якого сприяє ефективному розвитку особистості.

Закономірності навчання — об'єктивні, стійкі та істотні зв'язки в навчальному процесі, що зумовлюють його ефективність.

Засіб виховання — вид суспільної діяльності, який впливає на особистість у певному напрямі.

Засіб навчання — сукупність предметів, ідей, явищ і способів дій, які забезпечують реалізацію навчально-виховного процесу.

Зміст освіти — науково обґрунтована система дидактичного та методично оформленого навчального матеріалу для різних освітніх і освітньо-кваліфікаційних рівнів.

Конформізм (лат. *conformis* — подібний, відповідний) — пасивне, пристосовницьке прийняття наявних порядків, правил, норм у поведінці.

Кредит (лат. *credit* — він вірить) — числова міра повного навчального навантаження студента з конкретної дисципліни, яка спонукає студентів до вільного вибору навчальних дисциплін та якісного їх засвоєння і є одним із критеріїв порівняння навчальних систем вищих навчальних закладів.

Кредитно-модульна система організації навчального процесу — модель організації навчального процесу, яка ґрунтується на поєднанні модульних технологій навчання та залікових освітніх одиниць (заликових кредитів).

Лабораторне заняття — форма навчального заняття, за якої студент під керівництвом викладача проводить природничі або імітаційні експерименти чи досліди з метою підтвердження окремих теоретичних положень певної навчальної дисципліни, набуває практичних навичок роботи з лабораторним устаткуванням, обладнанням, обчислювальною технікою, вимірювальною апаратурою, методикою експериментальних досліджень.

Магістр (лат. *magister* — начальник, учитель) — освітньо-кваліфікаційний рівень фахівця, який на основі кваліфікації бакалавра або спеціаліста здобув поглиблені спеціальні знання та знання інноваційного характеру, має певний досвід їх застосування та продукування нових знань для розв'язання проблемних професійних завдань у певній галузі народного господарства.

Метод виховання — спосіб взаємопов'язаної діяльності вихователя і вихованців, спрямований на формування в них певних поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки.

Метод навчання — спосіб упорядкованої взаємопов'язаної діяльності викладачів та студентів, спрямований на досягнення поставлених вищою школою цілей.

Метод науково-педагогічного дослідження — шлях вивчення і опанування складних психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання і виховання.

Метод ранжування (нім. *rangieren* — ставити в ряд, від франц. *ranger*) — розміщення зафіксованих показників у певній послідовності (зменшення чи збільшення), їх визначення в цьому ряду об'єктів.

Метод реєстрування — виявлення певної якості в явищах певного класу і обрахування за її наявністю або відсутністю.

Метод учіння — спосіб пізнавальної діяльності студентів, зорієнтований на творче оволодіння знаннями, уміннями і навичками та вироблення світоглядних переконань на заняттях і в самостійній роботі.

Методичні вказівки — навчальні або виробничо-навчальні видання роз'яснень з певної теми, розділу або питань навчальної дисципліни, виду практичної діяльності.

Модуль (лат. *modulus* — міра) — логічно завершена система теоретичних знань і практичних умінь з певної дисципліни, адаптованих до індивідуальних особливостей суб'єктів учіння, і визначеним оптимальним часом на організацію їх засвоєння.

Моральне виховання — виховна діяльність вищого навчального закладу, спрямована на формування у студентів стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі ідеалів, норм і принципів моралі, участі у практичній діяльності.

Навчальна лекція (лат. *lectio* — читання) — логічно завершений, науково обґрунтований, послідовний і систематизований виклад певного наукового або науково-методичного питання, теми чи розділу навчального предмета, ілюстрований за необхідності наочною та супроводжуваний демонструванням дослідів.

Навчальна програма — документ, який визначає місце і значення навчальної дисципліни в реалізації освітньо-професійної програми підготовки, її зміст, послідовність і організаційні форми вивчення навчальної дисципліни, вимоги до знань і вмінь студентів.

Навчальні посібники — навчальні видання, що доповнюють або частково (повністю) замінюють підручник.

Навчальний план — документ, складений вищим навчальним закладом освіти на підставі освітньо-професійної програми та структурно-логічної схеми підготовки, який визначає перелік і обсяг нормативних та вибіркових навчальних дисциплін, послідовність їх вивчення, конкретні форми проведення навчальних занять та їх обсяг, графік навчального процесу, форми і засоби здійснення поточного й підсумкового контролю.

Навчальний рейтинг (англ. *rating* — оцінка) — інтегральний індекс або комплексний показник якості навчання студента, його розвитку на певному етапі, який визначає не лише якість здобутих знань і вмінь з окремих дисциплін, а й систематичність у роботі, активність, творчість, самостійність студента.

Наукове організування самостійної роботи студентів (НОСРС) — система заходів з упровадження досягнень науки і передового педагогічного досвіду в організуванні самостійної роботи студентів з метою підвищення її ефективності.

Нові інформаційні технології навчання — методологія і технологія навчально-виховного процесу з використанням новітніх електронних засобів.

Нормативна частина змісту освіти — обов'язковий для засвоєння зміст навчання, сформований відповідно до вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики як змістові модулі із зазначенням їх обсягу і рівня засвоєння, а також форм державної атестації.

Оцінювання знань — визначення й вираження в умовних одиницях (балах), а також в оціночних судженнях викладача знань, умінь і навичок студентів відповідно до вимог навчальних програм.

Педагогіка вищої школи — наука про закономірності навчання і виховання студентів, а також їх наукову і професійну підготовку як фахівців відповідно до вимог держави.

Педагогічна діяльність у вищому навчальному закладі — діяльність, спрямована на підготовку висококваліфікованого спеціаліста,

здатного знайти своє місце на ринку праці, активно включитися у політичну, суспільну, культурну та інші сфери життя суспільства.

Педагогічна майстерність — сукупність якостей особистості, які забезпечують високий рівень самоорганізації професійної діяльності педагога.

Педагогічне дослідження — процес формування нових педагогічних знань; вид пізнавальної діяльності, спрямований на розкриття об'єктивних закономірностей навчання, виховання і розвитку.

Педагогічний консилиум (лат. *consilium* — нарада, засідання) — колективне оцінювання даних особистості та прогнозування її подальшого розвитку.

Підручник — книга, яка містить основи знань з певної навчальної дисципліни, викладені на рівні сучасних досягнень науки згідно з цілями навчання, визначеними програмою і вимогами дидактики.

Правове виховання — виховна діяльність вищого навчального закладу, правоохоронних органів, спрямована на формування у студентів правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки студентів.

Практичне (грец. *prakticos* — діяльний) заняття — форма навчального заняття, за якої викладач організує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування через індивідуальне виконання відповідно до сформульованих завдань.

Прийом виховання — частина, елемент методу виховання, необхідний для ефективного застосування методу в конкретній ситуації.

Принципи (лат. *principium* — початок, основа) навчання — основні положення, що визначають зміст, організаційні форми і методи навчальної роботи.

Принципи виховання — керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту і методів його організації.

Проблемне (грец. *problēma* — задача, утруднення) навчання — дидактична система, яка ґрунтується на закономірностях творчого засвоєння знань і способів діяльності, на прийомах і методах викладання та учіння з елементами наукового пошуку.

Проблемне викладання — створення системи послідовних проблемних ситуацій і управління процесом їх вирішення.

Проблемне учіння — особлива форма творчої навчальної діяльності студентів щодо засвоєння знань і способів діяльності з наявністю аналізу проблемних ситуацій, формулювання проблем і їх розв'язання шляхом висунення припущень, обґрунтування і доведення гіпотез.

Програма виховання — короткий виклад основних положень і цілей діяльності вищого навчального закладу щодо виховання студентів упродовж усього періоду їх навчання.

Просемінар — перехідна від уроку форма організації навчально-пізнавальної діяльності студентів через практичні і лабораторні заняття, в структурі яких є окремі компоненти семінарської роботи, до вищої форми — власне семінарів.

Професійна етика (грец. *ēthos* — звичай, правило) — моральні принципи, пов'язані з поведінкою людини у сфері її професійної діяльності.

Професійне самовдосконалення — свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня власної професійної компетенції і розвитку

професійно значущих якостей відповідно до соціальних вимог, умов професійної діяльності і власної програми розвитку.

Професійно-специфічні здібності — сукупність індивідуально-психологічних якостей особистості, які сприяють успішній педагогічній діяльності.

Процес виховання — система виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості.

Психолого-педагогічна структура діяльності — система дій педагога, спрямованих на досягнення поставлених цілей через розв'язання педагогічних завдань.

Рейтинг (англ. *rate* — оцінювати, визначати клас) — позиція студента в групі за результатами навчання з певного предмета, яка визначається рейтинговим показником.

Рейтинг з дисципліни — сума всіх рейтингових оцінок, а також заохочувальних і штрафних балів.

Самостійна навчально-пізнавальна робота студентів — різноманітні види індивідуальної і колективної діяльності студентів, які здійснюються ними на навчальних заняттях або в позааудиторний час за завданнями викладача, під його керівництвом, але без його безпосередньої участі.

Семинарське (лат. *seminarium* — розсадник) заняття — вид навчальних практичних занять студентів вищих навчальних закладів, який передбачає самостійне вивчення студентами за завданням викладача окремих питань і тем лекційного курсу з наочним оформленням матеріалу у вигляді реферату, доповіді, повідомлення тощо.

Система вищої освіти — сукупність вищих закладів освіти, які забезпечують фундаментальну наукову, професійну і практичну підготовку, здобуття громадянами освітньо-кваліфікаційних рівнів відповідно до їх покликань, інтересів і здібностей, удосконалення наукової та професійної підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації.

Спецкурс — навчальний предмет, курс, який вивчається студентами на старших курсах з метою оволодіння вузькоспеціалізованими, новітніми знаннями з певної науки, формування актуальних для певної спеціалізації умінь і навичок.

Спецсеминар — навчальний предмет, курс, що вивчається студентами на старших курсах в межах вузької спеціалізації і передбачає оволодіння спеціальними засобами професійної діяльності в обраній для спеціалізації галузі науки або практики.

Трудове виховання — процес формування потреби в праці і сумлінного, творчого ставлення до неї, гордості за свою професію, високих моральних і професійних рис громадянина, працівника, фахівця, вироблення практичних умінь і навичок культури праці.

Управління процесом виховання — діяльність педагогів, що забезпечує планомірний і цілеспрямований виховний вплив на студентів.

Учіння — цілеспрямований процес засвоєння студентами знань, умінь і навичок, регламентований навчальними планами і програмами.

Факультатив (франц. *facultatif* — необов'язковий, від лат. *facultas* — можливість, здатність) — навчальний предмет, курс, що вивчається студентами вищого навчального закладу за бажанням з метою поглиблення й розширення наукових і прикладних знань.

Фізичне виховання — система соціально-педагогічних заходів, спрямованих на зміцнення здоров'я, загартування організму, гармонійний розвиток форм, функцій і фізичних можливостей людини, формування життєво важливих рухових навичок і вмінь.

Література

- Закон України «Про вищу освіту»** // Держава і право. — 2002. — № 43.
- Закон України «Про вищу освіту»** // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 16.
- Закон України «Про освіту»** — К., 1991.
- Абашкіна Н. В., Бережна С. П., Дорошкевич В. О.** Нові підходи до розробки сучасних педагогічних досліджень // Рідна школа. — 1994. — № 3—4.
- Абульханова-Славская К. А.** Деятельность и психология личности. — М., 1980.
- Аванесов В. С.** Основы научной организации педагогического контроля в высшей школе. — М., 1990.
- Алексюк А. М.** Експериментальне впровадження технології модульної організації навчання у вищій школі // Проблеми вищої школи. — К., 1994. — Вип. 79.
- Алексюк А. М.** Педагогіка вищої освіти України. — К.: Либідь, 1998.
- Алексюк А. М.** Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія: Підручник. — К.: Либідь, 1998.
- Алексюк А. М.** Педагогіка вищої школи. Курс лекцій: модульне навчання: Навч. посібник. — К.: ІСДО, 1993
- Альберт Ю. В.** Списки литературы в научных исследованиях: составление и оформление. — К., 1988.
- Ананьев Б. Г.** К психофизиологии студенческого возраста: Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. — Л., 1974.
- Андрейчук А. О.** Рейтингова технологія оцінки знань у навчально-виховному закладі // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1, 3.
- Андрущенко В.** Академічна чесність: ідеал і реальність // Освіта. — 2005. — № 21.

- Андрущенко В.** Формування конституційної свідомості молоді // Освіта України. — 1996. — № 16.
- Аніщенко В.** Навчальний процес і комп'ютер // Рідна школа. — 2000. — № 8.
- Арзамасцев А., Фербер Р.** Рейтинг для студентов // Вестник высшей школы. — 1990. — № 11.
- Арутюнов В. Х., Пясковський Б. В.** Гносеологічні аспекти технологізації навчання // Філософські проблеми сучасного природознавства. Методологічні проблеми нових технологій. — К., 1992. — Вип. 80.
- Атанов Г. А., Пустынникова И. Н.** Обучение и искусственный интеллект или Основы современной дидактики высшей школы. — Донецк, 2002.
- Бабанский Ю. К.** Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: Дидактический аспект. — М., 1982.
- Бабаскин В. С., Коржуев А. В., Самойленко П. И.** Фрагменты дидактики высшей школы: теория, методология, практика — М., 2000.
- Базилевич В., Поночовний М.** Національна культура: теорія і практика виховання студентської молоді // Освіта. — 1997. — № 17.
- Бакулин Й. М.** Психологические подходы в понимании сущности способностей // Психология обучения. — 2003. — № 2.
- Березовин И. А., Антипова Е. И., Григорьева Н. И.** Куратор академической группы и его роль в организации воспитательной работы со студентами // Педагогика высшей школы. — Минск, 1981. — Вип. 6.
- Беспалько В. П.** Слагаемые педагогических технологий. — М., 1989.
- Биков В. Ю., Юсіна Р. А.** Впровадження інформаційних технологій у навчальний процес школи // Нові технології навчання. — К., 1995. — Вип. 13.
- Богданов А., Деренжи Н., Стефанова В.** Информатизация и образование в XXI веке // Открытое образование. — 2001. — № 1.
- Боднар А. Д.** Семінарське заняття у вищій школі. — К., 1984.
- Бойко А.** Концептуальні засади 12-бальної системи оцінювання у закладах вищої педагогічної освіти // Рідна школа. — 2002. — № 2.
- Бойко А. І., Гриньова М. В., Дем'яненко Н. М.** Варіативність занять у педагогічному вузі // Педагогіка і психологія. — 1994. — № 2.
- Болюбаш Я. Я.** Організація навчального процесу у вищих закладах освіти. — К.: ВВП «Компас», 1997.
- Болюбаш Я. Я.** Тимчасове положення про організацію навчального процесу в кредитно-модульній системі підготовки фахівців // Освіта. — 2004. — № 8.
- Бондар В.** Теорія і практика модульного навчання у вищих закладах освіти // Освіта і управління. — 1999. — № 1.
- Бондаренко М. Г.** Організація і виховання студентського колективу. — К., 1979.
- Бородін І.** Виховання правової культури учнів — завдання держави // Рідна школа. — 1998. — № 5.
- Бочарнікова В. М.** Стимулююча функція контролю знань, умінь і навичок студентів вищої школи: Автореферат канд. дисертації. — К., 1999.
- Будянський М. Ф.** Модель спеціаліста з вищою освітою: Концепція гуманізму в становленні та розвитку професійної освіти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 1—2 жовтня 1997 р. — Одеса, 1997.
- Буланова-Топоркова М. В.** Педагогика и психология высшей школы. — Ростов-на-Дону, 2002.

Булах І. Є., Пащенко В. В., Чалий О. В. Цільовий підхід до розробки навчальної програми предмета та етапи його реалізації // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 4.

Бульчев Н. Контроль знань і учень // Вестник высшей школы. — 1990. — № 7.

Буряк В. Керування самостійною роботою студентів // Вища школа. — 2001. — № 4—5.

Вадюшин В. А. Технические средства обучения. — Минск, 1987.

Вайнер С. А. До питання про впровадження сучасних аудіовізуальних технологій навчання у вузівську практику // Педагогічна технологія у сучасному вузі. — Луцьк, 1995.

Варковський К. М. Проблема професійного самовизначення молоді на сучасному етапі ринкових перетворень // Педагогіка і психологія. — 2002. — № 4.

Васильев Ю. К. Экономическое образование и воспитание учащихся. — М., 1983.

Васильченко В. И. Формирование у будущих учителей потребности к самовоспитанию, эмпатийности как необходимого элемента педагогической культуры // Психология педагогического общения. — Кировоград, 1990.

Васянович Г. Моральне виховання студентів засобами народознавства // Педагогіка і психологія професійної освіти. — Львів, 2002. — № 5.

Ведмеденко В. Ф. Теоретичні основи і практика виховання молоді засобами фізичної культури. — К., 1993.

Вербицкий А. А. Психолого-дидактические принципы разработки и проведения учебных деловых игр // Применение ИПК в конкретных деловых ситуациях. — Л., 1980.

Верещак Є. П., Лозова О. М. Диференціація навчання за системою рейтингу // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1.

Винник Р. Н., Мешкунов В. С. Учебное телевидение в вузе. — К., 1989.

Вихор С. Т. Гендерне виховання учнів старшого підліткового та раннього юнацького віку: Автор. дис. ... канд. пед. наук. — Тернопіль, 2006.

Вишневський О. Національно-духовне відродження в українській школі. — Трускавець, 1992.

Вища освіта в Україні: Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання колегії Міністерства освіти і науки України. — К., 2003.

Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Методичний посібник для студентів магістратури. — К.: Центр навчальної літератури, 2003.

Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. — К., 2003.

Водник В. Д. Противоречия и проблемы становления студенческой семьи // Проблемы вищої школи. — 1992. — № 77.

Вознюк М. С. Сучасні підходи до формування фізкультурних знань у студентів // Концепція розвитку галузі фізичного виховання і спорту в Україні. — Рівне, 2001.

Воловик П. М. Теорія імовірностей і математична статистика в педагогіці. — К., 1969.

Володько В. М. Індивідуалізація та диференціація навчання і виховання // Гуманітарні науки. — 2001. — № 1.

- Володько В. М.** Нормативне забезпечення індивідуалізації процесу навчання у вузі // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 1.
- Вонсович В.** Проблема якості знань студентів та її трактування у педагогіці: Наукові записки ТДП. Педагогіка. — 2002. — Вип. 3.
- Галузинський В. М., Євтух М. Б.** Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні. — К., 1995.
- Гевко О.** Формування національно-патріотичних рис у студентів // Рідна школа. — 2001. — № 1.
- Гессен С. И.** Основы педагогики: Введение в прикладную философию. — М., 1995.
- Гіптерс З.** До проблеми духовного виховання студента // Рідна школа. — 2000. — № 11.
- Гликман Н.** Оценка студентами качества преподавания в вузе // Alma mater. — 2001. — № 5.
- Глушко Т. Є.** Лекція у вищій школі. — К., 1971.
- Говорун Т. В., Кікінеджі О. М.** Гендерна психологія: Посібник. — К., 2004.
- Головенкін В.** Щеплення від споживацтва або чим можна замінити сесії // Освіта. — 2004. — № 3.
- Головенко О. М.** Про педагогічну майстерність викладача ВНЗ // Проблеми освіти: Наук.-мет. зб. — К., 1996. — Вип. 5.
- Головко Л. Л.** Активізація самостійної роботи студента під час лекційних занять // Освіта і управління. — 2002. — № 1.
- Голошивесь С.** Виховання сучасної студентської молоді — фундамент майбутнього // Вища освіта. — К., 2002. — № 4.
- Гончаренко С. У.** Методологічні характеристики педагогічних досліджень // Вісник Академії педагогічних наук України. — 1993. — № 3.
- Громов Г. Р.** Очерки информационной технологии. — М., 1993.
- Грушко В. С.** Основи здорового способу життя. — Тернопіль, 1999.
- Гуманізація навчально-виховного процесу як засіб попередження правопорушень серед учнівської та студентської молоді.** — К., 1994.
- Гуменюк О.** Ідеї та принципи модульно-розвивального навчання // Освітняниця. — 1997. — № 6.
- Гунин В. А., Малахов та ін.** Рейтингова система оцінки знань студентів // Проблеми освіти. — 1995. — № 1.
- Гуревич Р., Атаманюк В.** Про підвищення ефективності організації самостійної навчальної діяльності студентів // Наукові записки: Педагогіка. — 2002. — № 7.
- Гурій Л., Волинський В., Козакова Г.** Дидактичні засоби і навчальна техніка нового покоління для закладів вищої освіти // Освіта України. — 200. — 11 жовтня.
- Дворецкий С. И. и др.** Формирование информационной культуры специалиста // Информатика и образование. — 2001. — № 4.
- Делікатний К. Р.** Становлення студентства. Питання адаптації випускників школи у ВУЗі. — К., 1982.
- Деревнина А. Ю.** Принципы создания электронных учебников // Открытое образование. — 2001. — № 2.
- Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»).** — К., 1994.
- Дерябо С. Д., Ясвин В. А.** Экологическая педагогика и психология. — Ростов-на-Дону, 1996.
- Доцент И. Н.** Дифференциация обучения. Каменец-Подольское ВВУ // Вестник высшей школы. — 1988. — № 10.

Дробноход М. Пріоритети стійкого безпечного екологічного розвитку // Освіта. — 1997. — № 78—79.

Дубасенюк О. А. Методичні рекомендації керівнику академічної групи з виховної роботи серед студентів педагогічного університету. — Житомир, 2000.

Дубов Н. Б., Клочко В. І. Генерування завдань у навчальних програмах // Проблеми освіти: Науково-методичний збірник. — К., 1995. — Вип. 1.

Дубровский Е. Н. Информационно-обменные процессы как факторы эволюции общества. — М., 1996..

Дудченко О. А., Дудченко Я. О. Основи наукових досліджень. — К., 2000.

Дьяченко Н. Н. Профессиональное воспитание учащейся молодежи: профпедагогика. — М., 1988.

Єлісовенко Ю. Г. Формування національної самосвідомості студентської молоді // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість. — К., 1999.

Жалдак М. І. Проблеми інформатизації навчального процесу в школі та у ВУЗІ // Сучасна інформаційна технологія в навчальному процесі: Зб. наук. праць. — К., 1991.

Жалдак М. І., Морзе Н. В., Олійник А. Г., Рамський В. С. Вплив нової інформаційної технології на зміст освіти // Сучасна інформаційна технологія в навчальному процесі: Зб. наук. праць. — К., 1991.

Жеданов С. А. Современные средства визуальной информации на вузовской лекции. — К., 1989.

Жигайло А. Духовність на шляху формування національної свідомості молоді // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 6.

Житецька Н. Розроблено концепцію визначення рейтингових оцінок // Рідна школа. — 2002. — № 8—9.

Жук Ю. Можливості нової технології // Освіта. — 2003. — № 34.

Журавлев В. Й. Связь педагогики с другими отраслями научного знания // Советская педагогика. — 1990. — № 4.

Загвязинский В. И. Дидактика высшей школы: текст лекций. — Челябинск, 1990.

Заика Е. В. Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в вузе // Практична психологія та соціальна робота. — 2002. — № 6.

Зварич І. Реалізація системи контролю і оцінювання знань у вивченні іноземної мови у вузах // Рідна школа. — 2000. — № 12.

Земцова В. И. Система методической подготовки преподавателя: структура и содержание // Наука и школа. — 2000. — № 3.

Зязюн І. А., Семашко О. М. Національна державна програма естетичного виховання // Рідна школа. — 1995. — № 12.

Зязюн І. Сучасний викладач технічного вузу: особливості педагогічної дії // Шлях освіти. — 1998. — № 2.

Іванов С. Система політичної освіти молоді України // Наукові записки НУ «Києво-Могилянської Академії»: Політичні науки. — 2001. — Т. 19.

Ізбедська В. Духовність і навчання у формуванні особистості студента // Вища школа. — 2002. — № 6.

Ізбедська В. Студентське самоврядування як чинник формування самосвідомості молоді // Рідна школа. — 2000. — № 11.

- Ильина Т. А.** Как ей придать проблемный характер // Вестник высшей школы. — 1984. — № 9.
- К зоне европейского высшего образования: Коммюнике встречи европейских министров, отвечающих за высшее образование.** — Прага, 19 мая 2001 года.
- Калінін М. І.** До структурно-логічної схеми лекційного забезпечення навчального процесу // Проблеми освіти: Наук.-метод. зб. — М., 1995. — Вип. 2.
- Киричук О. І.** Роль куратора у формуванні інтересу студентів до педагогічної діяльності // Радянська школа. — 1985. — № 12.
- Клигман И. К.** Дифференциация обучения: возможности и подходы // Вестник высшей школы. — 1988. — № 10.
- Кмець А.** Роль екологічних знань у формуванні екологічної свідомості студентів // Вища освіта України. — 2002. — № 4.
- Кобыляцкий И. И.** Основы педагогики высшей школы — К., 1978.
- Коваленко О. Є.** Проблеми методичної підготовки викладачів спеціальних дисциплін // Педагогіка і психологія. — 1996. — № 4.
- Коваль Л. Г., Зверева І. Ю., Хлебнік С. Р.** Соціальна педагогіка. — К., 1997.
- Козак Ф. В., Свирида В. В.** Модульна система організації навчального процесу та рейтинговий контроль знань студентів // Проблеми вищої школи: Наук.-метод. збірник. — К.: Вища школа, 1994.
- Козаков В. А.** Самостоятельная работа студентов и её информационно-методическое обеспечение. — К., 1990.
- Козлакова Г.** Информатизация навчального процесу — передумова інтеграції до європейського освітнього простору // Освіта. — 2004. — № 33.
- Козлакова Г.** Проблеми підручника для вищої школи // Освіта України. — 2001. — № 53.
- Козубовська І. В.** Формування політичної культури майбутніх учителів у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін та педагогічної практики // Формування світоглядних позицій вчителя в процесі навчання і виховання. — Дрогобич, 1990.
- Колпаков В. М.** Теория и практика принятия управленческих решений: Учебное пособие. — К.: МАУП, 2000.
- Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти.** — К., 1994.
- Корміна Л. І.** Самоудосконалення як умова професійного становлення студентської молоді // Педагогічна технологія у сучасному вузі. — Луцьк, 1996.
- Корольов Б. І.** До проблеми управління виховною роботою у вищій школі в сучасних умовах // Вісник АПН України. — 2002. — № 3.
- Корольчук О.** Організаційно-виховна робота серед студентів // Освіта. — 2004. — 21—28 січня. — № 4.
- Корольчук О., Поночовний М.** Організаційно-виховна робота серед студентів // Освіта. — 2004. — № 4.
- Коротов В. М.** Общая методика учебно-воспитательного процесса. — М., 1983.
- Корсакова О.** Про технологію диференційованого навчання // Рідна школа. — 2001. — № 9.
- Корсунська Н.** До оптимізації комп'ютерних технологій навчання // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1997. — № 3—4.

Костенко В. Модульно-розвивальне навчання: від управління до методичного забезпечення // Рідна школа. — 2000. — № 7.

Костишина Г. І. Формування навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих технічних навчальних закладів. Авт. канд. дис. — Тернопіль, 2003.

Кохан М. І. Індивідуальне навчання. Альтернатива чи складова сучасної системи освіти // Філософія освіти в сучасній Україні. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. — К., 1997.

Коханко О. Доцільність застосування модульно-рейтингової технології навчання // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 5.

Кравець В. П. Гендерна педагогіка: Навчальний посібник. — Тернопіль, 2003.

Кравець В. П. Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді. — К., 2000.

Кравець Л. Б. Допомогти зробити вибір: Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді. — Рівне, 2000.

Кузьмина Н. В. Основы вузовской педагогики. — Л., 1972.

Кузьмина Н. В. Профессионализм личности преподавателя. — М., 1990.

Курбацкий А. И. Информационные технологии в системе высшего образования // Информатика и образование. — 1999. — № 3.

Лебединський І. П. Організація самостійної роботи студентів при вивченні загальноосвітніх предметів // Нові технології навчання: Наук.-мет. зб. — К., 1996. — Вип. 17.

Левківський М. В. Екологічна відповідальність у соціокультурному вимірі // Економічний вісник. — К., 2003. — № 5—6.

Лозова В. І. Комплексний підхід кураторів академічних груп до виховання студентів педагогічного вузу // Радянська школа. — 1986. — № 9.

Лозова В. І. Стратегічні питання сучасної дидактики // Розвиток педагогічних і психологічних наук в Україні. — Харків, 2002. — Ч. 1.

Лошкарева Н. А. О понятии и видах межпредметных связей // Советская педагогика. — 1972. — № 6.

Лузан П. Г. Активізація навчання студентів / За ред. А. І. Дьоміна. — К., 1999.

Мадзігон В. Як зробити підприємця // Психолого-педагогічні новини. — 1999. — № 3.

Мальцева Н. Куратор как профессиональный воспитатель // Народное образование. — 1998. — № 2.

Маляренко А. Н., Спицин Е. С. Методические рекомендации по организации и проведению научных студенческих семинаров на выпускных кафедрах университетов. — К., 1980.

Мамаєв Л., Романюк О. Нові технології навчання у ВНЗ // Рідна школа. — 2002, квітень.

Мамус Г. М. Розвиток технічних здібностей майбутніх учителів трудового навчання у процесі конструювання та моделювання виробів. — К., 2001.

Мармаза О. І. Інноваційні підходи до управління навчальним закладом. — Харків: Основа, 2004.

Мартинюк І. В. Національна система виховання // Національна освіта та шкільництво. — К., 1993.

Махмутов М. И. Проблемное обучение. — М., 1975.

Мельничук С. Дидактичні вимоги до оцінювання знань у технологіях навчання // Наукові записки КДПУ: Педагогічні науки. — 2002. — Вип. 45. — Ч. 1.

Методика організації науково-дослідної роботи / За ред. Г. І. Артемчик. — К., 2000.

Михайловский В. Н. Формирование научной картины мира и информатизация. — С.-Пб., 1994.

Михеев В. И. Моделирование и методы теории измерений в педагогике. — М., 1987.

Мокін В. І., Пап'єв В. О., Мокін О. В. Стратегія пошуку оптимального співвідношення лабораторного практикуму та наукових досліджень в навчальному процесі інженерних спеціальностей: Монографія. — Вінниця, 2002.

Мороз О. Г. Навчальний процес у вищій школі. — К., 2001.

Морозов С. О. Особистість викладача і виховний процес // Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді. — Рівне, 2000.

Налепа С. О. З увагою до першокурсника // Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді. — Рівне, 2000.

Натанзон З. Ш. Приемы педагогического воздействия. — М., 1972.

Наумчук А. П. Педагог-куратор — провідна ланка у вихованні студентського колективу // Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді. — Рівне, 2000.

Научитель Е. Д. Адаптація студента в вузі // Практична психологія та соціальна робота. — 2001. — № 7.

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. — К.: Шкільний світ, 2001.

Немиш Н. В. Методи навчання у вищій школі // Науковий вісник Ужгородського державного університету: Педагогічна соціальна робота. — Ужгород, 2000. — Вип. 3.

Никандров Н. Д. Программированное обучение и идеи кибернетики: Анализ зарубежного опыта. — М., 1970.

Ничкало Н. Г. Педагогіка вищої школи: крок у майбутнє: Монографія. — К., 2001.

Новые информационные технологии в системе образования: Учеб. пособ. для студ. пед. вузов и системы повыш. квалиф. пед. кадров / Под ред. Е. С. Полат. — М., 2000.

Носкова С. А. Физическая культура и социализация личности студента. Теория и практика физической культуры. — 2003. — № 6.

Огурцов А. П., Тихонцов О. М. Шляхи удосконалення організаційної роботи по методичному забезпеченню навчального процесу у вузі // Нові технології навчання. — К., 1995. — Вип. 15.

Олійник Т. І. Рольова гра у навчанні англійської мови: Посібник для вчителів. — К., 1992.

Организация правового воспитания студентов во внеучебное время: Методические рекомендации. — К., 1990.

Основні засади розвитку вищої освіти України в контексті Болонського процесу (документи і матеріали 2003—2004 рр.) — Тернопіль, 2004.

Основні напрями досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні. — К., 2002.

Остапчук В. С. Из опыта правового воспитания студентов // Проблемы высшей школы. — К., 1989. — Вип. 69.

Падалка О. С., Нісімчук А. С., Смолюк І. О., Шпак С. Т. Педагогічні технології. — К., 1996.

Пасічник Н. Економічне виховання як основа підготовки учнівської молоді до самостійного життя // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету: Педагогічні науки. — Кіровоград, 2001. — Вип. 38.

Педагогика и психология высшей школы. — Ростов-на-Дону, 1998.

Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник. — К., 2005.

Педагогіка вищої школи: Навчальний посібник / За ред. З. Н. Курлянд. — К., 2005.

Педагогічна майстерність: Підручник / За ред. І. Зязюна. — К., 1997.

Петренко В. М. Экранные и звуковые пособия в учебном процессе вуза. — К., 1986.

Петровский А. В. Основы педагогики и психологии высшей школы. — М., 1986.

Пионова Р. С. Педагогика высшей школы: Учебное пособие. — Минск, 2002.

Пінчук В. М. Впровадження інформаційних технологій у вищих навчальних закладах України // Матеріали науково-методичної конференції «Програмно-технічні засоби інформатизації освіти»: Тези доповідей. — К., 1995.

Подольяк В. Трудове виховання молоді в умовах складної екологічної ситуації // Рідна школа. — 2001. — № 5.

Положення про вищий державний навчальний заклад // Освіта України: Нормативно-правові документи. — К.: Міленіум, 2001.

Положення про державний вищий (навчальний) заклад освіти // Освіта в Україні: Збірник нормативних актів. — Харків, 1999.

Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) // Освіта України: Нормативно-правові документи. — К., 2001.

Положення про Український центр оцінювання якості освіти // Освіта. — 2005. — № 53.

Попков В. О., Коржуев А. В. Дидактика высшей школы: Учебное пособие. — М., 2001.

Проект концепції неперервної екологічної освіти та виховання в Україні // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — К., 1995.

Пронин В. Н. Информационное пространство и современные технологии обучения // Информатика и образование. — 1996. — № 4.

Прутченков А. С. Возможности игровой технологии: понятия и термины // Педагогика. — 1999. — № 3.

Пушницький О. Модульно-рейтингова технологія навчання // Освіта і управління. — 1998. — № 4.

Раченко И. П. НОТ учителя. — М., 1982.

Рогова О. В. Технологія організації самостійної роботи студентів // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічна технологія на сучасному етапі». — Луцьк, 1995.

Родин Ю. Современный справочник студента. — М., 2002.

Романюк І. Модульно-рейтингова система як інноваційна модель організації навчально-виховного процесу вищого професійного навчального закладу освіти // Професійна освіта. Наукові записки. Серія: Педагогіка. — 2002. — № 7.

Рувинский Л. И., Кобыляцкий И. И. Основы педагогики — М., 1985.

Рудницька О. Я., Болгарська А. Г., Свистельнікова Т. Ю. Основы педагогических исследований. — К., 1998.

Рябенко В. Наставник студентської групи, його роль і місце в системі виховної роботи ВЗО III—IV рівнів акредитації // Освіта. — 2001.

Савельев Б. А. Обучающие возможности видеокомпьютерного комплекса // Информационная технология в университетском образовании: Сб. ст. / За ред. В. А. Садовниченко. — М., 1991.

Самойленко П. И. Системно-деятельностный подход к внедрению обобщенных технологий обучения // Среднее профессиональное образование. — 1998. — № 3.

Сенченко И. А. О роли спецкурсов и спецсеминаров в подготовке будущего учителя // Советская педагогика. — 1977. — № 12.

Сікорський П. Експериментальне положення про кредитно-модульну технологію навчання у вищих навчальних закладах // Освіта. — 2004. — № 19.

Сікорський П. І. Диференціація навчання і проблеми реформування освітньої системи // Шлях освіти. — 1997. — № 1.

Сікорський П. І. Теоретико-методологічні основи диференційованого навчання. — Львів: Каменяр, 1998.

Сисоєва О. О. Основи педагогічної творчості вчителя: Навчальний посібник. — К., 1994.

Сисоєва С. О. Педагогічна творчість: Монографія. — К., 1998.

Слепкань З. Наукові засади педагогічного процесу у вищій школі. — К., 2000.

Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: Учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001.

Смич Н. М., Топузов О. М. Організація вивчення коригуючих факторів у школах // Серія: Педагогіка і психологія. — 1995. — № 3.

Собко Р. Про деякі можливості використання комп'ютерів у професійному навчанні // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 1997. — № 3—4.

Современная дидактика: теория и практика / Под ред. И. Я. Лернера, И. К. Журавлева. — М., 1993.

Соколова І. В. Технології організації методичної роботи у вищому закладі освіти // Педагогічні технології у неперервній професійній освіті. — К., 2001.

Степаншин Б. І. Особа викладача інституту та шляхи її формування // Рідна школа. — 1992. — № 2.

Степко М. Ф., Болюбаш Я. Я., Левківський К. М., Сухарніков Ю. В. Модернізація вищої освіти України і Болонський процес // Освіта. — 2004. — № 38.

Стецюк П. Конституційно-правові основи організації студентського самоврядування в Україні // Управління університетом: проблеми та шляхи їх вирішення. — Дрогобич: КОЛО, 2002.

Суходольська Л. В., Фіцула М. М. Методика виховної роботи. — Тернопіль, 1999.

Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: Монографія / За ред. Н. Г. Ничкало. — К., 1999.

Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді. — Рівне, 2000.

Сучасні підходи до проблем виховання студентської молоді: Збірник наукових статей і матеріалів передового досвіду / За заг. ред. В. В. Лутаєва. — Рівне: РДТУ, 1999.

Сыроеждин И. М., Вербицкий А. А. Методика разработки и использования деловых игр как формы активного обучения студентов. — М., 1981.

- Товажнянський Л. Л.** Концептуальні засади підготовки національної гуманітарно-технічної еліти в національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» // Інновації у вищій школі. — К., 2003.
- Толченев О. А., Панфилов В. В.** Монологи о молодежном досуге // Студенчество. Диалоги о воспитании. — 2003. — № 4.
- Трафимова Г. Т.** Преподаватель глазами студентов // Инновации в воспитании. — 2002. — № 5.
- Туренко А. М.** Розробка і впровадження сучасних технологій і активних методів навчання на підставі комп'ютерних, інформаційних та мережевих ресурсів вищого навчального закладу // Інновації у вищій школі. — К., 2003.
- Тхоржевська Т.** Трудове виховання як критерій моральності // Трудова підготовка в закладах освіти. — 1999. — № 3.
- Унт И.** Индивидуализация и дифференциация обучения. — М., 1990.
- Управління університетом: проблеми та шляхи їх вирішення** // Матеріали міжнародного семінару 23—24 листопада 2001 р. — Львів — Дрогобич: КОЛО, 2002.
- Физическая культура студента: Учебник** / Под ред. В. И. Ильинича. — М., 2003.
- Філософія освіти в сучасній Україні** // Філософія сучасної освіти та стан її розробки в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. — К., 1997.
- Фіцула М. М.** Педагогіка: Посібник. — К., 2000.
- Фурман А.** Системна диференціація навчання: концепція, теорія, технологія // Освіта і управління. — 1997. — № 2.
- Харгривз Э., Лесли** Профессия преподавателя на рубеже столетий // Перспективы. — 2001. — № 1.
- Хруцкий Е. А.** Организация проведения деловых игр: Учеб.-метод. пособие для преподавателей сред. спец. учеб. заведений. — 1991.
- Чашко Л. В., Кулінська Л. П., Волинський В. П.** Застосування технічних засобів навчання в умовах кабінетної системи. — К., 1985.
- Черниченко В. І.** Дидактика вищої школи. — М., 2002.
- Шейко В. М., Кушніренко Н. М.** Організація та методика науково-дослідної роботи. — Харків, 1998.
- Шестак Н. В.** Высшая школа: технологии обучения. — М., 2000.
- Шипунов В. Г., Кикшель Е. Н.** Основы управленческой деятельности. — М.: Высшая школа, 1996.
- Шнайдер Л. Б.** Психология семейных отношений: Курс лекций. — М., 2000.
- Шпак С. Т.** Економічна підготовка педагогічних кадрів в системі безперервної освіти. — К., 2000.
- Щербань П. М.** Навчально-педагогічні ігри та їх роль у підготовці майбутніх вчителів // Радянська школа. — 1986. — № 8.
- Юхно О.** Соціально-культурні аспекти організації навчально-виховної роботи у ВНЗ // Педагогіка і психологія професійної освіти. — 2002. — № 5.
- Юцявичене П. А.** Принципы модульного обучения // Советская педагогика. — 1990. — № 1.
- Яблонський В.** Вища школа України на рубежі тисячоліть. — К., 1999.
- Ягодинский М. О.** О девичьей чести и супружеской верности // Воспитание школьников. — 1990. — № 5.
- Якимов А. Й.** Технічні засоби навчання. Модернізована програма і методичні вказівки по вивченню дисциплін. — Харків: УІПА, 2000.

Фіцула М. М.

Ф66

Педагогіка вищої школи: Навч. посіб. — К.:
«Академвидав», 2006. — 352 с. (Альма-матер).

ISBN 966-8226-35-6

У навчальному посібнику розкрито загальні засади педагогіки вищої школи, теорії навчання і виховання студентської молоді, управління навчально-виховним процесом у вищому навчальному закладі, а також сутність, зміст і завдання процесу навчання, методи, форми і засоби його організування, сучасні навчальні технології з урахуванням новітніх тенденцій розвитку суспільства. Детально йдеться у ньому про фізичне, трудове, моральне, естетичне виховання. Окреслено загальні особливості економічного, правового, антинаркогенного, гендерного виховання. Містить завдання і запитання, короткий термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів.

ББК 74

Навчальне видання

Серія «Альма-матер»

Заснована в 1999 році

ФІЦУЛА Михайло Миколайович

Педагогіка вищої школи

Навчальний посібник

Спільний проект із ВЦ «Академія»

Редактор Г. А. Теремко

Технічний редактор Т. І. Семченко

Коректор О. В. Сень

Комп'ютерна верстка В. П. Богуславця

Підписано до друку

з оригінал-макета 11.08.2006.

Формат 84×108/32. Папір офс. № 1.

Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 18,48. Ум. фарбовідб. 18,9.

Обл.-вид. арк. 21,3. Зам. 6-461.

«Академвидав»

04119, м. Київ-119, а/с 37.

Тел./факс: (044) 483-19-24; 456-84-63.

E-mail: academvidav@svitonline.com

Свідоцтво: серія ДК № 1006 від 08.08.2002 р.

ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»

09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.